

LEKSYKA POLA
SEMANTYCZNEGO
„DUCHOWOŚĆ”
W SŁOWNIKACH OPISOWYCH
JĘZYKA ROSYJSKIEGO
KOŃCA XX WIEKU

ANNA RYGOROWICZ-KUŻMA

LEKSYKA POŁA
SEMANTYCZNEGO
„DUCHOWOŚĆ”
W SŁOWNIKACH OPISOWYCH
JĘZYKA ROSYJSKIEGO
KOŃCA XX WIEKU

Białystok 2021

Recenzenci:
prof. dr hab. Leszek Bednarczuk
dr hab. Petar Sotirov, prof. UMCS

Opracowanie graficzne:
Piotr Paczuski

Redakcja i korekta:
Janina Demianowicz

Skład i redakcja techniczna:
Roman Sakowski

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku
Białystok 2021

ISBN 978-83-7431-672-9

Monografia opublikowana ze środków projektu finansowanego w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Regionalna Inicjatywa Doskonałości” na lata 2019–2022 nr projektu 009/RID/2018/19 kwota finansowania 8 791 222,00 zł

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-328 Białystok, ul. Świerkowa 20B
tel. (85) 745 71 20, (85) 745 71 02, (85) 745 70 59
<http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>; e-mail: wydawnictwo@uwb.edu.pl

Druk i oprawa: volumina.pl Daniel Krzanowski

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	9
1. Pojęcie „duchowość”	10
2. Zakres materiału	11
3. Metodologia pracy i charakterystyka źródeł	13
4. Stan badań	21
5. Duchowe odrodzenie w Rosji	32
ROZDZIAŁ I	
DUCHOWOŚĆ PRAWOSŁAWIA W ŚWIETLE SŁOWNIKÓW JĘZYKA ROSYJSKIEGO KOŃCA XX WIEKU	44
1. Pole semantyczne „administracja cerkiewna”	48
2. Pole semantyczne „świętynia”	50
3. Pole semantyczne „osoby związane z życiem Cerkwi”	54
4. Pole semantyczne „nabożeństwa”	59

5. Pole semantyczne „święta”	65
6. Pole semantyczne „sakramenty”	81
7. Pole semantyczne „pojęcia teologiczne”	84
Wnioski	92
ROZDZIAŁ II	
AKTYWNE PROCESY W LEKSYCE KONFESYJNEJ	95
1. Zmiany ilościowe	95
1.1. Powrót leksyki konfesyjnej do słowników	96
1.2. Leksyka nowa	101
2. Zmiany jakościowe	106
2.1. Aktualizacja	106
2.2. Zmiana konotacji	114
2.3. Powrót znaczenia religijnego w wyrazach polisemicznych	119
2.4. Wzbogacenie elementów znaczeniowych opisu słownikowego leksyki konfesyjnej	127
2.5. Transformacje semantyczne	139
2.5.1. Leksyka konfesyjna w podstawowym (sakralnym) znaczeniu	139
2.5.2. Leksyka konfesyjna w znaczeniu wtórnym świeckim	149
2.6. Zmiany stylistyczno-funkcjonalnego i emocjonalno- -ekspresywnego kwalifikowania leksyki konfesyjnej	159
2.7. Zmiany graficzne	170

3. Leksyka konfesyjna o zdezaktualizowanym znaczeniu	174
4. Leksyka konfesyjna o zdeprecjonowanym znaczeniu	186
Wnioski	196
ROZDZIAŁ III	
LEKSYKA POLA SEMANTYCZNEGO „MORALNOŚĆ DUCHOWA”	198
1. Pole semantyczne „dobro”	212
2. Pole semantyczne „zło”	245
Wnioski	269
ZAKOŃCZENIE	272
BIBLIOGRAFIA	275
WYKAZ SKRÓTÓW	293
SUMMARY	295
INDEKS JEDNOSTEK LEKSYKALNYCH	301
SPIS TABEL	317

WPROWADZENIE

Przedmiotem niniejszej rozprawy jest leksyka, reprezentująca pole semantyczne „duchowość”, wyekscerpowana ze słowników języka rosyjskiego schyłku XX wieku. Do podjęcia badań nad ówczesnym stanem słownictwa tego obszaru semantycznego skłania aktualność zagadnienia – odradzanie się życia duchowego Rosjan po okresie ideologicznej indoktrynacji, antyreligijnej propagandy, cenzury i represji religijnych w państwie radzieckim. Analiza badanej leksyki w kontekście niedawnych przemian społeczno-politycznych pozwoli na odpowiedź na następujące pytania: w jakim stopniu okres radziecki wpłynął na współczesną duchowość Rosjan w aspekcie językowym, na postrzeganie podstawowych pojęć takich, jak wiara, miłość, dobro i inne? Czy źródła leksykograficzne epoki komunizmu odcisnęły widoczne piętno na współczesnej leksyce badanego pola semantycznego? W jakim kierunku podążają zaobserwowane zmiany? Czy „spustoszenia duchowe” poprzedniego okresu są jedyną przyczyną tych zmian w leksyce, czy można zauważyć wpływ innych czynników, jak np. globalizacja czy sekularyzacja społeczeństwa?

1. Pojęcie „duchowość”

Pojęcie duchowości, mimo iż coraz częściej pojawia się w języku, jest trudne do jednoznacznego zdefiniowania. Jest to termin wielopłaszczyznowy, w którym można zamknąć zarówno wiele aspektów wewnętrznego życia człowieka, jak i przejawów tego życia na zewnątrz.

W słownikach współczesnego języka polskiego *duchowość* otrzymuje zwykle dwa znaczenia, jedno wskazujące na wymiar świecki, drugie – religijny. *Słownik języka polskiego PWN*¹ definiuje leksem *duchowy* następująco: „1. dotyczący ducha – umysłu, myśli, uczuć, odnoszący się do życia psychicznego, wewnętrznego; intelektualny, kulturalny, moralny, uczuciowy; niematerialny; 2. odnoszący się do religii, kościoła: dotyczący ducha, duszy (w rozumieniu religijnym)” (SJP I, 436). Dla niniejszej pracy bliższe jest znaczenie drugie. Termin *duchowość* będzie tu rozumiany jako część wewnętrznego świata człowieka, treść której stanowi jego sposób postrzegania przyczyn i sensu istnienia na ziemi, wiara w Boga i związane z tym postawy religijne i społeczne. Ze względu na fakt, iż duchowym jądrem rosyjskiej kultury i nośnikiem jej tradycyjnych wartości jest prawosławie, słusznym wydaje się ograniczenie analizy do tego obszaru.

Duchowość prawosławia kierowała niegdyś całym życiem Rosjan, oznaczając nie tylko kult, życie liturgiczne, ale i codzienne postawy i zachowania człowieka. Współcześnie sfera religii i moralności często jest rozdzielana. Rozchodzenie się tych obszarów wyraźnie zarysowuje się również w słownikach, dlatego na potrzeby badań należało wprowadzić wewnętrzny podział leksyki repre-

¹ *Słownik języka polskiego PWN*, M. Szymczak (red.), Warszawa 1996 [dalej: SJP].

zentującej pole semantyczne „duchowość”. Wyróżniono tu dwie grupy, analizowane w odrębnych częściach pracy, mianowicie leksykę konfesyjną, tzn. jednostki ściśle terminologiczne oraz leksemę (bądź warianty leksykalno-semantyczne²) języka ogólnego, które wskazują na obszar religii (prawosławia) i są w przeważającej większości opisywane w słownikach jako przynależne do tej sfery oraz jednostki, które z jednej strony reprezentują obszar moralności duchowej, religijnej, jednakże we współczesnych źródłach leksyko-graficznych traktowane są częściej przez pryzmat etyki świeckiej, pojmowanej humanistycznie. Pod pojęciem *moralność duchowa* rozumiane są tu normy i zasady zachowania człowieka oraz jego postawy w stosunku do Boga, innych ludzi i siebie samego³.

2. Zakres materiału

Wydzielenie zakresu materiałowego jednostek leksykalnych pola semantycznego „duchowość” nie było zadaniem łatwym, mimo dokładnego określenia granic pojęcia „duchowość” dla niniejszych badań. Co prawda, pomocne przy wyodrębnianiu leksyki danych pól semantycznych mogą być słowniki grupujące leksykę tematycznie czy według pewnych kategorii semantycznych. Takim słownikami są np. *Русский семантический словарь* pod redakcją Natalii Szwedowej⁴ czy *Большой толковый словарь русских существительных. Идеографическое описание* pod redakcją

² Termin *wariant leksykalno-semantyczny* jest tu rozumiany jako jedno ze znaczeń wyrazu wieloznacznego.

³ Za: Ю. В. Рождественский, *Словарь терминов. (Общеобразовательный тезаурус): Мораль. Нравственность. Этика*, Москва 2002, s. 43.

⁴ *Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений*, Н. Ю. Шведова (ред.), Москва 1998–2003 [dalej: Szwed.].

Ludmiły Babienko⁵. Jednak i one nie obejmują w wyczerpującym stopniu danej leksyki. Dlatego do stworzenia w miarę pełnej i reprezentatywnej bazy leksykalnej posłużono się kilkoma źródłami. Były to, oprócz przytoczonych wyżej prac, sprofilowane pod kątem leksyki prawosławia rosyjskiego słowniki: *Словарь православной церковной культуры* Galiny Sklarewskiej⁶, *Православная Россия в русской литературе: культурологический словарь* autorstwa Iriny Andriejewej i Niny Basko⁷ oraz dwujęzyczny *Leksykon chrześcijaństwa rosyjsko-polski i polsko-rosyjski* Antoniego Markunasa i Tamary Uczitiel⁸. Do tworzenia bazy leksykalnej pomocne okazały się, obok źródeł leksykograficznych, podręczniki do nauki religii, np. *Закон Божий. Пять книг о православной вере*⁹. Przy ekscerpcji leksyki dotyczącej duchowości moralnej wykorzystano też słownik *Словарь терминов. Мораль. Нравственность. Этика* Jurija Roźdiestwienskigo¹⁰ oraz antologię znaną pod nazwą *Добротолюбие*¹¹, w której autorzy często traktują o moralności chrześcijańskiej, wymieniając niejednokrotnie nazwy grzechów czy też cnót.

⁵ *Большой толковый словарь русских существительных. Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы*, Л. Г. Бабенко (ред.), Москва 2005 [dalej: TSRS].

⁶ Г. Н. Складаревская, *Словарь православной церковной культуры*, Санкт-Петербург 2000 [dalej: SPK].

⁷ Zob. И. В. Андреева, Н. В. Баско, *Православная Россия в русской литературе: культурологический словарь*, Москва 2005.

⁸ Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *Leksykon chrześcijaństwa rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*, Poznań 1999.

⁹ *Закон Божий: пять книг о православной вере*, Москва 1999.

¹⁰ Zob. Ю. В. Рождественский, *Словарь терминов. (Общеобразовательный тезаурус): Мораль. Нравственность. Этика*, Москва 2002.

¹¹ Zob. *Добротолюбие*, w русском переводе святителя Феофана, Затворника Вышенского, т. 3, Блаженный Фаласий, *Сотня Вторая*, Москва 1888; Москва 2003 [reprint].

Analizowana w niniejszej pracy leksyka jest związana przede wszystkim, co zostało już podkreślone, z duchowością prawosławia. Włączone są tu jednostki leksykalne dotyczące szeroko rozumianego życia i organizacji Cerkwi, jak również pojęcia wiary i moralności chrześcijańskiej. Konfesyjne nazwy własne reprezentowane są jedynie przez jednostki, które otrzymują rejestrację we współczesnych słownikach opisowych języka rosyjskiego, jak np. nazwy świąt: *Пасха, Богоявление, Собор* i inne czy określenia Boga i Bogarodzicy, np.: *Троица, Пресвятая, Создатель*. Wyselekcjonowana leksyka obejmuje zarówno elementy kultury sakralnej, np.: *литургия, епископ, причащение*, jak i jednostki, które osadzają się na pograniczu sacrum i profanum, np.: *масленица, заговенье, именинник*. Leksyka związana z obszarem moralności, np.: *любовь, гордость, прелюбодеяние* funkcjonuje równolegle na dwóch płaszczyznach, świeckiej i sakralnej.

3. Metodologia pracy i charakterystyka źródeł

Ogólna metodologia analizy materiału leksykalnego bezpośrednio odwołuje się do badań z pogranicza socjologii, kulturologii (a nawet czasem teologii) i lingwistyki. Spojrzenie na badaną leksykę przez pryzmat uwarunkowań cywilizacyjnych, społeczno-politycznych i kulturowych pozwala na dogłębną jej analizę, określenie tendencji rozwojowych i podjęcie próby naukowego wyjaśnienia samych przyczyn zaistniałych zmian.

W badaniach zastosowano zarówno opis synchroniczny, jak i diachroniczny. Synchroniczna analiza leksyki badanego pola dotycząca ich opisu w słownikach języka rosyjskiego u schyłku XX wieku zawarta w rozdziale pierwszym ma na celu prezentację współczesnego stanu tego słownictwa. Przez pryzmat leksyki i jej

słownikowych opisów można też spojrzeć na ogólną kondycję duchowości religijnej Rosjan u progu trzeciego tysiąclecia.

Opis diachroniczny, zastosowany w rozdziale drugim i trzecim, pozwala na wyjawienie wielu tendencji rozwojowych danego słownictwa. Zostały tu porównane opisy słownikowe analizowanej leksyki w źródłach leksykograficznych dwóch ostatnich okresów historycznych: okresu radzieckiego, reprezentowanego przez słowniki *Словарь русского языка в 4-х томах* pod redakcją Anastasii Jewgienjewej¹² i *Толковый словарь русского языка*¹³ Siergieja Ożegowa oraz poradzieckiego, dla którego do ekscerpcji materiału wykorzystano przede wszystkim słownik *Большой толковый словарь русского языка* pod redakcją Siergieja Kuzniecowa¹⁴ oraz *Толковый словарь русского языка*¹⁵ Siergieja Ożegowa i Natalii Szwedowej. Dodatkowo, w uzasadnionych przypadkach, opisy te zostały skonfrontowane z materiałem zawartym w przedrewolucyjnych źródłach leksykograficznych języka rosyjskiego, zwłaszcza w słowniku Władimira Dala *Толковый словарь живого великорусского языка*¹⁶, który jest nie tylko najpełniejszym źródłem języka końca XIX wieku, ale również bogatą skarbnicą słownictwa obrazującego ówczesną duchowość rosyjską. Jako dodatkowe, pomocnicze źródła, w niniejszej pracy są wykorzystane między innymi słowniki: *Словарь церковно-славянского*

¹² *Словарь русского языка в 4-х томах*, А. П. Евгеньева (ред.), Москва 1999 [dalej: MAS].

¹³ С. И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва 1973 [dalej: Oż-73].

¹⁴ *Большой толковый словарь русского языка*, С. А. Кузнецов (сост. и гл. ред.), Санкт-Петербург 1998 [dalej: BTS].

¹⁵ С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка*, Москва 2004 [dalej: OSz-4].

¹⁶ *Толковый словарь живого великорусского языка*, совмещенная редакция изданий В. И. Даля и И. А. Бодуэна де Куртенэ в современном написании, т. 1-4, Москва 2006 [dalej: DAL].

и русского языка¹⁷, *Полный церковно-славянский словарь* autorstwa Grigorija Djaczenki¹⁸, *Толковый словарь русского языка* Dmitrija Uszakowa¹⁹, *Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения* pod redakcją Galiny Sklarewskiej²⁰ i inne²¹. Na podstawie zebranego materiału leksykograficznego zanalizowano sposoby semantyczno-stylistycznej interpretacji artykułów hasłowych oraz określono kierunki zaobserwowanych zmian.

Należy zaznaczyć, iż w treści pracy nie przytoczono całościowo analizowanego materiału, który obejmuje około 3 tys. jednostek. Ograniczono go jedynie do wybranych przykładów, ilustrujących zmiany zaobserwowane w źródłach leksykograficznych. Przytoczone w treści pracy jednostki leksykalne (a jest ich około 800) zostały umieszczone również w indeksie na końcu rozprawy. Ze względu na przyjętą koncepcję pracy nie będzie w niej prezentowana leksyka badanego pola semantycznego, która nie uległa w słownikach widocznym zmianom, a jej opisy zarówno w źródłach radzieckich, jak i współczesnych są podobne i nie budzą zastrzeżeń (zob. np.: *венчик, воздух, клирошанка, малодушие, славолюбие, тропарь* i inne). Za zbędną uważa się też prezentację całości materiału, w którym nastąpiły pewne przekształcenia. Jest

¹⁷ *Словарь церковно-славянского и русского языка*, т. 1-4, Санкт-Петербург 1847 [dalej: SAN].

¹⁸ Г. Дьяченко, протоиерей, *Полный церковно-славянский словарь*, репринтное воспроизведение издания 1900 г., Москва 1993 [dalej: Djacz.].

¹⁹ *Толковый словарь русского языка*, Д. Н. Ушаков (ред.), т. I-IV, Москва 1935-1938 [dalej: TSU].

²⁰ *Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения*, Г. Н. Складаревская (ред.), Санкт-Петербург 1998 [dalej: Skl.].

²¹ Pełny spis wykorzystanych w pracy źródeł leksykograficznych został przedstawiony w *Wykazie skrótów i Bibliografii*.

on zbyt obszerny i znacznie zwiększyłby objętość pracy, powielając zaobserwowane już tendencje i nie wnosząc do analizy istotnych zmian. Dany materiał leksykalny nie może służyć również do badań statystycznych, które, w związku z włączeniem znacznej liczby źródeł leksykograficznych, nie mogą być przeprowadzone w sposób dokładny i obiektywny.

Poniżej zaprezentowano krótką charakterystykę współczesnych źródeł leksykograficznych, z których został wyekscerpowany podstawowy materiał badawczy.

BTS

Большой толковый словарь русского языка pod redakcją Siergieja Kuzniecowa wydany w roku 1998 to główne źródło ekscerpacji badanego materiału leksykalnego. Wybór tego słownika nie nasuwał większych trudności; BTS to najpełniejsze i najobszerniejsze ze źródeł języka rosyjskiego wydanych u progu XXI wieku. Jak wskazuje autor: „величина словника (около 130 тыс. слов) позволяет полно представить лексический состав русского языка, сложившийся к концу нынешнего столетия” [tzn. XX wieku – przyp. A.R.-K.]²². Słownik prezentuje leksykę wszystkich warstw stylistycznych i gatunków literackich, w jakich funkcjonuje język rosyjski w przeciągu XX wieku, zarówno słownictwo występujące w tekstach literatury pięknej i popularno-naukowej, publicystyce, prasie, jak również w języku mówionym. Rejestruje też leksykę nową, która weszła do języka w latach dziewięćdziesiątych XX stulecia. Wśród poświadczonych jednostek leksykalnych znalazły się wyrazy i znaczenia, które z różnych przyczyn nie były przedstawione we wcześniejszych źródłach leksykograficznych ję-

²² Zob. BTS, *Предисловие*, s. 3.

zyka rosyjskiego XX wieku, m.in. terminy i realia obszaru religii. Znaczące warstwy leksyki – co podkreśla we *Wstępie* do słownika Siergiej Kuzniecowa – otrzymały w BTS dokładniejsze objaśnienia, pozbawione nawarstwień ideologicznych²³.

Большой толковый словарь русского языка S. Kuzniecowa stanowi trzecie ogniwo w triadzie akademickich słowników BAS²⁴ – MAS – BTS, opracowanych w jednym zespole naukowym. Będąc „dziedzicem” 17-tomowego BAS (*Словарь современного русского литературного языка*) i 4-tomowego MAS (*Словарь русского языка в 4-х томах*), radzieckich źródeł leksykograficznych, jest jednak źródłem samodzielnym, dążącym do przedstawienia współczesnych zasobów leksykalnych w sposób dokładny, pełny i obiektywny. Dzięki swojej jednotomowej formie jest bardziej dostępny szerokiemu gronu czytelników i pomaga w uporządkowaniu, uzupełnieniu i pogłębieniu wiedzy o języku i kulturze rosyjskiej (również kulturze duchowej). Na potrzeby niniejszej pracy BTS jest też cenny w aspekcie badań diachronicznych. Jako kontynuator MAS pozwala na bardziej obiektywne porównanie stanu leksykograficznego analizowanej leksyki w dwóch okresach czasowych.

OSz-4

Drugie z głównych źródeł języka rosyjskiego końca XX wieku stanowi *Толковый словарь русского языка* Siergieja Ożegowa i Natalii Szwedowej. Jest to kontynuacja *Словаря русского языка* S. Ożegowa, który ukazał się po raz pierwszy w 1949 roku jako normatywne źródło leksykograficzne ówczesnego języka rosyjskiego. Adresowany do szerokiego kręgu czytelników dość szybko stał się

²³ Ibidem.

²⁴ *Словарь современного русского литературного языка*, АН СССР, т. 1-17, Москва 1950–1965 [dalej: BAS].

popularny. Za życia autora wyszło osiem, stopniowo uzupełnianych i poprawianych wydań, a po jego śmierci od 1972 roku kolejne wydania redagowała i uzupełniała N. Szwedowa, zwiększając ich zawartość z 57 tys. do 70 tys. jednostek leksykalnych. W sumie do 1991 roku ukazały się 23 wydania tego słownika. Od 1992 roku słownik wychodzi już pod nazwą *Толковый словарь русского языка* i uwzględnia nazwiska dwóch autorów: S. Ożegowa i N. Szwedowej.

Do niniejszej analizy posłużyło czwarte wydanie słownika, które po raz pierwszy ukazało się w druku w 1997 roku. Mimo iż jego baza materiałowa jest znacznie mniejsza od BTS, słownik jest znaczącym źródłem języka rosyjskiego, które „может рассматриваться как такое лексикографическое описание современного русского языка, которое стремится отразить живые процессы, происходящие в нашем языке в последние десятилетия 20-го столетия”²⁵. OSz-4 włącza 80 tys. wyrazów i frazeologizmów, w tym nowe jednostki i znaczenia, które odzwierciedlają procesy aktywne we współczesnej leksyce rosyjskiej. Ważną cechą słownika, na co zwraca uwagę Natalia Szwedowa, jest jego całkowite uwolnienie od wpływów ideologicznych i politycznych, które były zauważalne w opisach haseł w wydaniach radzieckich²⁶. W związku z tym dokładnemu przeglądowi i nowemu opracowaniu została poddana między innymi leksyka nazywająca pojęcia religii i Cerkwi.

OSz-4 należy włączyć do niniejszych badań również ze względu na uprzednią popularność słownika S. Ożegowa. W epoce radzieckiej był to bowiem najbardziej znany i dostępny słownik.

²⁵ OSz-4, s. 4.

²⁶ Ibidem, s. 4.

Można przypuszczać, iż tradycyjnie ma on i dziś duży wpływ na formowanie językowej świadomości społeczeństwa rosyjskiego. Poza tym analiza dwóch źródeł (tzn. BTS i OSz-4), biorąc pod uwagę możliwość arbitralności leksykografów, pozwala na bardziej obiektywne spojrzenie na leksykę badanego pola.

Podczas analizy diachronicznej materiał leksykalny wyekscerpowany z OSz-4 został porównany z odpowiednim materiałem w radzieckim wydaniu słownika S. Ożegowa. Wybór wydania z 1973 roku (Oż-73) został podyktowany dwoma czynnikami. Prezentuje on ustabilizowany język okresu radzieckiego, a przy tym jego głównym redaktorem jest już współautorka OSz-4, co jeszcze bardziej spaja oba źródła.

Skł., Skł.2²⁷

Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения pod redakcją Galiny Sklarewskiej to dość nowatorski słownik. Wielu językoznawców²⁸ podkreśla jego wagę dla

²⁷ W 2001 roku wyszła nieznacznie zmodyfikowana wersja słownika Skł. pod nazwą *Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия* [dalej: Skł.2]. Mimo iż autorzy twierdzą, że należy ją traktować nie jako drugie wydanie słownika, a nowe i oryginalne leksykograficzne dzieło, słownik ten powiela większość materiału zarejestrowanego w Skł., różniąc się jedynie przyjętymi rozwiązaniami znaków graficznych i uzupełnieniem słownikowej zawartości o nowe jednostki leksykalne. Dlatego też w niniejszej pracy Skł.2 będzie rozpatrywany jako kolejne, poprawione i uzupełnione wydanie słownika Skł.

²⁸ Zob. m.in. Д. М. Поцепня, *Изменения в словарном составе языка и новые лексикографические идеи*, [в:] *Современные языковые процессы: Межвузовский сборник*, Санкт-Петербург 2003, s. 76-88; Ю. Т. Листрова-Правда, Ангсумалин Пачит, *Рецензия на Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения – главный редактор Г. Н. Скляревская – С-Пет.: Фолио-пресс, 1998 – 406 с., „Вестник ВГУ” 2007, серия: Филология. Журналистика, № 2, с. 68-70.*

współczesnej leksykografii, choć zdarzają się też głosy krytyki²⁹. Słownik jest próbą opisu języka w jego dynamice. Prezentuje zmiany zaobserwowane w leksyce i frazeologii końca XX wieku (lat 1985–1997) istotne również dla niniejszych badań. Jak wskazują autorzy „в *Словаре* описываются динамические языковые процессы, которые традиционно остаются за рамками известных академических словарей”³⁰. Odzwierciedlając najnowsze zmiany leksykalne, nieobecne jeszcze często w normatywnych współczesnych źródłach leksykograficznych, słownik ten stanowi cenne uzupełnienie dla OSz-4 i BTS.

W słowniku Skl. odzwierciedlono cztery główne obszary zmian, zaobserwowanych w leksyce schyłku XX stulecia. Każde z haseł słownikowych, ułożonych w kolejności alfabetycznej, jest opatrzone odpowiednim znakiem graficznym, wskazującym na daną zmianę. Uwzględniono tu zarówno leksykę, która w danym okresie uległa różnym przekształceniom: semantycznym, stylistycznym, łączliwościowym czy na skali aksjologicznej, jak też wyrazy i zwroty nowe, po raz pierwszy otrzymujące rejestrację słownikową bądź poświadczone w słownikach końca XX wieku, a także słownictwo, które powróciło z biernych zasobów leksykalnych do aktywnego użycia oraz leksykę odzwierciedlającą realia sowieckie, która w ostatnim czasie utraciła bądź traci swoją aktywność. Mimo iż zawartość słownika nie jest duża (około 5,5 tys. wyrazów i wyrażen) baza leksykalna pozwala na odzwierciedlenie prawie wszystkich sfer życia. Obok innych aktywizujących się grup tematycznych ważne miejsce zajęła leksyka religijna, przedstawiająca między innymi świat prawosławia. Galina Sklarewska

²⁹ Zob. np. М. Я. Дымарский, *Словарь как потенциальное орудие манипуляции общественным сознанием*, [w:] *Слово в тексте, словаре и культуре*, Н. Г. Бабенко (ред.), Калининград 2004, с. 5-16.

³⁰ Skl., s. 4.

zwraca uwagę, iż wśród różnych grup wyrazów są też zarejestrowane „обозначения возрожденных понятий духовной жизни и нравственности (*благодетельность, милостыня, призрение, святой, праведник*)”³¹. Jednak obszar moralności został tu niestety przedstawiony wybiórczo. Bardzo wyraźnie zaznacza się brak tak ważnych i podstawowych pojęć związanych z wewnętrznym życiem człowieka jak *любовь*³², *смирение, совесть, человеколюбие* i inne. Pozostają one poza ramami słownika mimo iż, jak pokazuje niniejsza analiza, również uległy istotnym zmianom. Ze względu na ograniczoną liczbę leksemów reprezentujących prawosławną leksykę konfesyjną oraz luki w prezentacji wielu pojęć związanych z moralnością słownik Skl. nie może być potraktowany jako podstawowy dla niniejszych badań. Służy jednak znakomicie jako źródło uzupełniające, wskazujące często na kierunki zmian w analizowanej leksyce.

4. Stan badań

Radykalny wzrost zainteresowania zagadnieniem duchowości rosyjskiej nastąpił od momentu upadku organizmu radzieckiego i załamania się jego podstawowych wartości i ideałów. Zarówno socjologzy, psychologzy, kulturologzy, jak i badacze innych dyscyplin naukowych szybko podjęli w swoich pracach temat burzliwych zmian w życiu społecznym i duchowym Rosjan po okresie komunizmu. Zmiany te zostały odzwierciedlone również w języku i dały

³¹ Zob. Skl., s. 6.

³² Jak zauważa Dina Pocepnia w słowniku zarejestrowane są 23 artykuły hasłowe z komponentem *секс*, podczas gdy leksem *любовь* znajduje poświadczanie tylko raz, w wyrażeniu *заниматься любовью*. Zob. Д. М. Поцепня, *Изменения в словарном составе языка и новые лексикографические идеи*, [в:] *Современные языковые процессы. Межвузовский сборник*, Санкт-Петербург 2003, с. 88.

ciekawy materiał do badań lingwistycznych. Językoznawcy coraz śmielej poruszają tematykę oscylującą wokół zagadnienia „język i religia”³³. Należy zaznaczyć, iż ten wielopłaszczyznowy obszar badań dotyczących relacji lingwistyki i teologii staje się obecnie na tyle znaczący, iż naukowcy zauważyli potrzebę wyodrębnienia w językoznawstwie słowiańskim nowego działu badań, poświęconego zagadnieniom funkcjonowania szeroko rozumianego języka religijnego. Subdyscyplina ta nosi miano teolingwistyki³⁴. Niniejsza praca, analizująca leksykograficzny stan rosyjskiej leksyki duchowości prawosławia u progu XXI wieku również wpisuje się w ten nurt badań.

Leksyka związana z duchowością (zwłaszcza z duchowością religijną) we współczesnym języku rosyjskim jest jeszcze stosunkowo nowym obszarem badań. Temat ten nie mógł być swobodnie podejmowany w okresie radzieckim³⁵, samo słownictwo zostało zaś wówczas odsunięte na językowe peryferie i w znacznej części

³³ Niejako pionierską pracą na ten temat wydaną oficjalnie w okresie poradzieckim była monografia Niny Mieczkowskiej, zob. Н. Б. Мечковская, *Язык и религия*, Москва 1998.

³⁴ Zob. na ten temat np.: E. Kucharska-Dreiss, *Teolingwistyka – próba popularyzacji terminu*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś. Materiały z konferencji, Gniezno 15–17 kwietnia 2002*, S. Mikołajczak, T. Węclawski (red.), Poznań 2004, s. 23-30; A. K. Гадомский, *Русская теолингвистика: история, основные направления исследований*, „Стиль” 2010, № 9, Београд, s. 357-374; A. Gadomski, H. Gadomska, *Teolingwistyka polska w kontekście teolingwistyki słowiańskiej*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Językoznawstwo” 2014, z. 10, s. 7-24; E. Zmuda, *Stare czy nowe podejście badawcze. Teolingwistyka – zarys teorii i perspektywy badań*, „Poradnik Językowy” 2017, z. 8 (747), s. 40-55 i inne.

³⁵ Nie znaczy to jednak, że temat duchowości religijnej nie był poruszany w ogóle. Aleksander i Halina Gadomscy, opierając się na monografii Olgi Prochwatilowej (zob. О. А. Прохвятилова, *Православная проповедь и молитва как феномен современной звучащей речи*, Волгоград 1999) zauważają,

zdeprecjonowane i skażone ideologicznie. Obecnie można zaobserwować aktywny proces powrotu do językowej świadomości i do systemu leksykalnego języka rosyjskiego tej grupy leksyki, tak ważnej dla rosyjskiej kultury i duchowego życia Rosjan.

Prac badawczych analizujących leksykę pola semantycznego „duchowość” w okresie poradzieckim jest wciąż niewiele, choć z każdym rokiem zwiększa się zainteresowanie tą tematyką. Rozpatrują one daną leksykę na bardzo różnych płaszczyznach i raczej w sposób wybiórczy. Wśród literatury rosyjskojęzycznej niewątpliwie zaznaczają swoją obecność liczne prace, leksykony i słowniki, których celem jest przybliżenie współczesnemu czytelnikowi zapomnianego i niepożądanego nie tak dawno obszaru, jaki stanowiła leksyka religijna. Prezentują one przede wszystkim terminologię tradycyjnych dla Rosjan wyznań, zwłaszcza chrześcijaństwa, reprezentowanego przez dominujące w Rosji prawosławie. Wśród źródeł leksykograficznych ważne miejsce zajmuje wydany w 2000 roku *Словарь православной церковной культуры* Galiny Sklarewskiej (SPK), w którym, jak twierdzi autorka, „лексика православия впервые представлена и описана не только как принадлежность замкнутой (церковной) сферы употребления, но главным образом как составная часть современного русского языка”³⁶. Obok SPK można też

że „na terytorium byłego Związku Radzieckiego do końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku badania opisywanej (...) problematyki były prowadzone zarówno przez duchownych, jak i świeckich językoznawców. Prace duchownych nie były dostępne szerokiemu kręgowi czytelników, dlatego rosyjski język religijny do niedawna pozostawał językiem duchownych i praktykujących wiernych” (A. Gadomski, H. Gadomska, *Teolingwistyka polska w kontekście...*, op. cit., s. 11). Twierdzą też, że w rusycystyce XX wieku „problemem «język i religia» zajmowano się stosunkowo intensywnie, choć w nieco zawaolowanej formie” (ibidem, s. 11).

³⁶ SPK, *От автора*, s. 4.

wymienić wiele innych sprofilowanych pod kątem prawosławia słowników, jak np. *Православная Россия в русской литературе. Культурологический словарь*³⁷ autorstwa Iriny Andrejewej i Niny Basko, *Православие. Словарь неофита*³⁸ Jurija Bułyczewa, *Малый православный толковый словарь*³⁹ Natalii Mowlowej, *Современное русское православие. Толково-энциклопедический словарь*⁴⁰ Galiny Sklarewskiej.

Leksyka rosyjskiej duchowości religijnej i moralnej jest rozpatrywana przez współczesnych językoznawców w różnych aspektach. Wydziela się tu dość wyraźnie obszar dotyczący szerokiej analizy semantycznej tego słownictwa⁴¹, a zwłaszcza jego opisu w płaszczyźnie kognitywnej⁴². Badaniami obejmowane jest słów-

³⁷ Zob. И. В. Андреева, Н. В. Баско, *Православная Россия в русской литературе: культурологический словарь*, Москва 2005.

³⁸ Zob. Ю. Булычев, *Православие. Словарь неофита*, Москва 2004.

³⁹ Zob. Н. С. Мовлева, *Малый православный толковый словарь*, Москва 2008.

⁴⁰ Zob. Г. Н. Скляревская, *Современное русское православие. Толково-энциклопедический словарь*, Москва 2012.

⁴¹ Zob. pr. grase: С. С. Волков, *О семантической эволюции библеизма*, [в:] *Лексическая и грамматическая семантика*, Л. Н. Ушакова (ред.), Белгород 1998, с. 6-8; В. В. Колесов, *Древняя Русь: наследие в слове*. В 5-ти кн., Кн. 2: *Добро и Зло*, Санкт-Петербург 2001; Е. В. Сергеева, *Изменение семантики лексем „вера” и „религия” в русском литературном языке XIX–XX веков*, [в:] *Язык. Функции. Жизнь. Сборник статей в честь проф. А. В. Бондарко*, Санкт-Петербург 2000, с. 125-130; К. А. Тимофеев, *Религиозная лексика русского языка как выражение христианского мировоззрения*, Новосибирск 2001; И. К. Матей, *О происхождении русской православной лексики и ее генетических разрядах*, „Известия ВГПУ” 2016, серия: Гуманитарные науки. Филологические науки, № 1 (270), с. 160-163; Idem, *О семантике православной терминологической лексики*, „Научный вестник Воронежского государственного архитектурно-строительного университета” 2016, серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, № 2 (21), с. 15-19 i inne.

⁴² Zob. pr. grase: Н. Б. Мечковская, *Язык и религия*, Москва 1998; Н. Д. Аרטюнова, *О „стыде” и „совести”*, [в:] *Логический анализ языка. Языки*

nictwo religijne z różnych epok historycznych⁴³. Szereg publikacji dotyczy problematyki obecnego stanu tej leksyki, a także jej zmian w okresie poradzieckim⁴⁴. Jednym z aktualnych zagadnień jest na przykład temat współczesnego opisu leksykograficznego

этики, Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко, Н. К. Рябцева (ред.), Москва 2000, с. 54-78; В. Г. Гак, *Актантная структура грехов и добродетелей*, [в:] *Логический анализ языка. Языки этики*, Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко, Н. К. Рябцева (ред.), Москва 2000, с. 90-96; О. П. Ермакова, *Концепты „совесть” и „зависть” в их языковом выражении*, [в:] *Русский язык сегодня*, Л. П. Крысин (ред.), вып. 1, сб. статей, Москва 2000, с. 375-385; Л. Г. Панова, *Грех как религиозный концепт (на примере русского слова „грех” и итальянского „peccato”)*, [в:] *Логический анализ языка. Языки этики*, Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко, Н. К. Рябцева (ред.), Москва 2000, с. 167-177; Н. О. Козина, *Лингвокультурологический анализ русского концепта «грех» (на материале лексических, фразеологических и перемических единиц)*, Иваново 2003; Ю. Н. Михайлова, *Об эволюции лексикографического представления концепта „Бог”*, „Известия Уральского государственного университета” 2003, № 28, с. 181-191; Л. А. Климова, *Слово „Бог” в русской языковой картине мира*, [в:] *Православие и русская литература*, Арзамас 2004, с. 239-247; В. А. Маслова, *«Любите врагов ваших...»: сакральное и светское в концепте «любовь»*, [в:] *Хрестоматия теолингвистики*, А. К. Гадамский (ред.), т. 2, Ульяновск 2019, с. 425-436 i inne.

⁴³ Zob. pr.: А. М. Четырина, *Религиозная лексика в толковых словарях конца XVIII – середины XIX века*, „Известия РГПУ им. А. И. Герцена” 2006, серия: Общественные и гуманитарные науки, № 19, т. 2, с. 81-84; И. В. Смирнова, *Древнерусская религиозная терминология: обряд пострижения в монахи в житиях XII–XIV веков*, „Вестник Удмуртского университета” 2008, серия: История и филология, вып. 3, с. 167-172; Р. В. Патюкова, *Религиозная лексика как неотъемлемый компонент существования духовных грамот русских монархов XIV–XVI вв.: диахронический аспект*, „Теория и практика общественного развития” 2010, № 4; О. А. Горбань, *Глагольная лексика как средство выражения религиозных понятий в древнерусском летописном тексте*, „Вестник Волгоградского государственного университета” 2010, серия 2, Языкознание, № 1 (11), с. 6-13 i inne.

⁴⁴ Zob. pr.: И. А. Королева, *Сакрально-богослужбная лексика в аспекте лингвистического исследования*, [в:] *Филологический поиск. Сборник*

словни́тва религи́йного⁴⁵. Језыкознавцы podejmują teж próby spre-
czyzowania i skategoryzowania pojęć takich jak „богослужебная

научных трудов, вып. 4, Волгоград 2000, с. 87-93; Eadem, *Стилистические особенности сакрально-богослужебной лексики*, [в:] Кирилло-Мефодические традиции на Нижней Волге, Волгоград 2002, с. 115-118; Н. А. Купина, *Языковое строительство: от системы идеологем к системе культурем*, [в:] *Русский язык сегодня*, Л. П. Крысин (ред.), вып. 1, Сб. статей, Москва 2000, с. 182-189; С. А. Журавлев, *Религиозная лексика и прагматика словаря*, [в:] *Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы. Международная научная конференция, посвященная 200-летию Казанского университета. Труды и материалы*, К. Р. Галиуллин (ред.), Казань 2004, с. 290-291; Г. Н. Скляревская, *Слово в меняющемся мире: Русский язык начала XXI столетия: состояние, проблемы, перспективы*, „Исследования по славянским языкам” 2001, № 6, Сеул, с. 177-202; Eadem, *Лексика русского православия в системе языкового возрождения начала XXI века: ее место в лексической системе и культуре страны*, [в:] *Русистика и современность: Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. Материалы IV Международной конференции 28-29 июня 2001 г.*, Санкт-Петербург 2002, с. 22-31; Eadem, *Лексика православия в современном русском языке: опыт лексикологического анализа и лексикографического описания*, „Вестник НГУ” 2012, серия: История, филология, т. 11, вып. 9, с. 36-40; Н. А. Сысоева, *Использование церковно-библейской лексики для метафоризации в языке современной публицистики*, [в:] *Кирилло-Мефодические традиции на Нижней Волге*, Волгоград 2002, с. 123-125; В. В. Демичева, *Реактивация церковно-религиозной лексики в русском языке последних десятилетий (на материале агентивной лексики)*, [в:] *Православие и русская литература*, Арзамас 2004, с. 260-263; М. Е. Петухова, *Функциональные особенности церковной терминологии (наименования помещений) в русском языке послереволюционного периода*, [в:] *Исследования по сравнительному языкознанию. Сборник статей*, Казань 2004, с. 110-117; И. В. Бугаева, *Семантические процессы в религиозной лексике*, [в:] *III Международные Бодуэновские чтения. И. А. Бодуэн де Куртене и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания. Труды и материалы*, К. Р. Галиуллин, Г. А. Николаев (ред.), Казань 2006, с. 137-140; А. Романов, *Использование церковной лексики и отношение к ней среди носителей современного русского языка*, „Russian Language Journal” 2008, т. 58, с. 159-186; Т. И. Кошелева, *Православная церковная лексика в современных светских СМИ*, „Вестник Новгородского госу-

лексика”, „православная лексика”, „религиозная лексика”, „сакрально-богослужебная лексика”, „церковная лексика” oraz klasyfikacji tej leksyki⁴⁶. Można ogólnie skonstatować, że zainteresowanie badaczy oscyluje wokół teoretycznych i praktycznych zagadnień związanych z pojęciami „dyskurs religijny”, „język religijny”, „styl religijny”⁴⁷.

дарственного университета” 2013, № 72, с. 103-106; С. А. Смирнова, *Социолингвистическое описание церковной лексики*, „Acta Neophilologica” 2015, t. 17 (1), s. 35-43 i inne.

⁴⁵ Zob. пр. О. Н. Емельянова, *Помета „устарелое” во 2-ом издании Малого Академического Словаря русского языка*, „Речевое общение. Вестник Российской риторической ассоциации” 2000, вып. 1 (9), с. 9-17; Eadem, *Пометы, характеризующие хронологическое расслоение лексики в толковых словарях современного русского языка*, „Речевое общение” 2000, вып. 2 (10), с. 119-124; Eadem, *Стилистическая составляющая лексикографического описания (на материале толковых словарей современного русского языка)*, [в:] *Русский язык сегодня 3. Проблемы русской лексикографии*, Л. П. Крысин (ред.), Москва 2004, с. 84-90; И. А. Королева, *Стилистические особенности сакрально-богослужебной лексики*, [в:] *Кирилло-Методические традиции на Нижней Волге*, Волгоград 2002, с. 115-118; И. К. Матей, *Особенности представления православной лексики в современных словарях*, „Лингвистика и межкультурная коммуникация” 2016, № 1 (20), с. 6-10; И. А. Крылова, *Проблема иллюстрирования лексики сферы религии в толковых словарях*, „Studia Humanitatis” 2018, № 4 i inne.

⁴⁶ Zob. пр.: П. А. Якимов, *О сущности понятия «религиозная лексика» в современной лингвистике*, „Вестник ОГУ” 2011, № 11 (130), с. 74-76; С. А. Смирнова, *О понятии «церковная лексика»*, „Научный диалог. Филология” 2014, № 12 (36), с. 84-97; В. Р. Тимирханов, А. Г. Михайлова, *Особенности терминологизации лексики религиозной сферы в отечественной лингвистической традиции*, „Вестник Башкирского университета” 2017, т. 22, № 2, с. 483-487.

⁴⁷ Zob. пр.: Л. П. Крысин, *Религиозно-проповеднический стиль и его место в функционально-стилистической парадигме современного русского литературного языка*, [в:] *Поэтика. Стилистика. Язык и культура*, Н. Н. Розанова (ред.), Москва 1996, с. 135-138; В. М. Лейчик, *Обновление религиозного стиля: взгляд лексиколога*, [в:] *Христианизация,*

Językoznawcy polscy zajmujący się problematyką języka sacrum jak dotąd w nieznacznym stopniu poruszają zagadnienia dotyczące współczesnego stanu rosyjskiej leksyki religijnej. Jest ona głównie obiektem rosyjsko-polskiego opisu leksykograficznego⁴⁸ oraz prac poświęconych teorii i praktyce jej przekładu z języka rosyjskiego na język polski⁴⁹. Leksyka duchowości rosyjskiej przed-

дехристианизация и рехристианизация в теории и практике русского языка, Poznań 2001, s. 31-40; Н. Н. Розанова, *Сфера религиозной коммуникации: храмовая проповедь*, [w:] *Современный русский язык. Социальная и функциональная дифференциация*, Л. М. Крысин (red.), Москва 2003, s. 341-363; Ю. Т. Листрова-Правда, М. Б. Расторгуева, *К вопросу о функциональном церковно-религиозном стиле современного русского литературного языка*, „Вестник ВГУ” 2006, seria: Филология. Журналистика, № 1, s. 49-54; О. А. Прохвятилова, *Экстралингвистические параметры и языковые характеристики религиозного стиля*, „Вестник Волгоградского государственного университета” 2006, seria 2: Языкознание, вып. 5, s. 19-26; Т. В. Ицкович, *Религиозный функциональный стиль в жанровом аспекте: к постановке проблемы*, „Жанры речи” 2016, № 1, s. 87-93 i inne.

⁴⁸ Zob. np.: M. Sztolberg-Bybluk, *Podręczny słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski terminów chrześcijańskich*, Toruń 1994; A. Markunas, T. Ucztiel, *Leksykon chrześcijaństwa rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*, Poznań 1999; R. Lewicki, *Chrześcijaństwo. Słownik rosyjsko-polski*, Warszawa 2002; H. Fediukina, *Leksykon terminologii prawosławnej rosyjsko-polski*, Warszawa 2014.

⁴⁹ Zob. np.: J. Wawrzyńczyk, *Wyrazy i zwroty związane z życiem religijnym w „wielkiej” leksykografii rosyjsko-polskiej*, „Acta Polono-Ruthenica” 1997, t. 2, s. 315-322; R. Lewicki, *Terminologia wschodniego chrześcijaństwa w aspekcie przekładalności*, [w:] *Problemy technolingwistyki. Języki specjalistyczne 2*, J. Lewandowski (red.), Warszawa 2002, s. 181-189; Idem, *Translaty w słowniku przekładowym – poszukiwanie i ustalanie*, [w:] *Na tropach translatów. W poszukiwaniu odpowiedników przekładowych*, W. Chlebda (red.), Opole 2011, s. 159-165; B. E. Dworakowska, *Legends i podania staroruskie w przekładzie Ryszarda Łuźnego – wybrane aspekty lingwistyczne*, Białystok 2008; T. Kwiatkowska, *Zapożyczone leksemy języka rosyjskiego i polskiego z zakresu religii w nauce języka rosyjskiego*, [w:] *Русский язык в польской аудитории*, A. Zych (red.), t. 2, Katowice 2008, s. 54-61; A. Rygorowicz-Kuźma, *Terminologia prawosławna w rosyjsko-polskich słownikach ogólnych*, „Acta

stawiana jest także w opisie kulturoznawczym i lingwodydaktycznym⁵⁰, pojawia się też literatura przybliżająca pojęcia rosyjskiej duchowości w aspekcie myśli filozoficznej⁵¹. Brak jest natomiast monograficznych opracowań naukowych i artykułów, które skupiałyby się na stanie rosyjskiej leksyki duchowej u progu trzeciego tysiąclecia. Pewien wkład w opracowanie tematu wnosi Joanna Korzeniewska-Berczyńska, zajmująca się „fenomenem” sowietyzacji języka rosyjskiego oraz jego posowieckimi zmianami⁵². Ważną pozycją traktującą o leksyce religijnej w epoce radzieckiej jest praca Krzysztofa Rutkowskiego⁵³. Monografia ta jest o tyle istotna, że może stanowić po części bazę wyjściową do badań nad dalszymi

Polono-Ruthenica”, 2014, t. 19, s. 261-271; Eadem, *Terminologia prawosławna w rosyjsko-polskich słownikach specjalistycznych*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2015, t. 15, s. 405-414 i inne. Nowum w tym obszarze badań stanowią prace dotyczące przekładu polskiej terminologii religijnej na język rosyjski, zob. np.: M. Wideł-Ignaszczak, *Przekaz leksyki religijnej z języka polskiego na język rosyjski*, Lublin 2017.

⁵⁰ Zob. G. Skowrońska-Płaczynka, *Православие. Лингводидактические материалы для студентов русской филологии*, cz. 1-2, Kraków 1995, 1998.

⁵¹ Zob. np. *Mentalność rosyjska. Słownik*, A. de Lazari (red.), Katowice 1995.

⁵² Zob. np. J. Korzeniewska-Berczyńska, *К вопросу о семантике советизмов. Социолингвистический анализ*, [w:] *Jednostki językowe – ich powiązania i ewolucja*, „Studia i Materiały Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie. Filologia Rosyjska” 1993, nr 49, s. 51-56; Eadem, *Poszukiwanie drogi do świątyni i anomie demokracji zamiast sacrum. Z problematyki analizy socjolingwistycznej współczesnej publicystyki*, [w:] *Studia Rossica II. Związki interdyscyplinarne w badaniach rusycystycznych*, Warszawa 1994, s. 181-188; Eadem, *„Воинствующий безбожник” на неизведанном пути к тайнам духовности. Антропоцентрический анализ современной публицистики*, [w:] *Принципы и методы в филологии: конец XX в. Научно-методический семинар „Textus”*. Сборник статей, вып. 6, СПб – Ставрополь 2001, s. 396-399; Eadem, *Особенности польской и российской „дороги к храму”*, „Acta Polono-Ruthenica” 2007, t. 12, s. 129-135 i inne.

⁵³ K. Rutkowski, *Leksyka konfesyjna w języku rosyjskim okresu radzieckiego*, Białystok 2007.

zmianami w leksykograficznym opisie słownictwa konfesyjnego⁵⁴. Należy też wymienić takich autorów, jak np. Wojciech Chlebda⁵⁵, Stanisław Kochman⁵⁶, Wanda Zmarzer⁵⁷, Maria Żurek⁵⁸, wspomniana już Grażyna Skowrońska-Płaczynka⁵⁹, Tadeusz Borucki⁶⁰,

⁵⁴ Należy jednak mieć na uwadze fakt, iż autor analizuje materiał słownikowy wyekscerpowany z BAS, źródła w którym, jak twierdzi N. Szwedowa, leksyka religijna uległa najmniejszemu ideologicznemu skażeniu (zob. OSz-4, *Предисловие*, s. 4).

⁵⁵ Zob. np.: W. Chlebda, *Rosyjska frazeologia biblijna dzisiaj*, [w:] *IX Musica Antiqua Europae Orientalis*, Acta Slavica, t. 2, A. Bezwiński (red.), Bydgoszcz 1991, s. 125-135; Idem, *Z najnowszej frazeologii rosyjskiej: droga ku świętyni*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1991, t. 34, nr 1-2, s. 203-211; Idem, *Fatum i nadzieja. Szkice do obrazu samoświadomości językowej dzisiejszych Rosjan*, Studia i monografie nr 226, Opole 1995 i inne.

⁵⁶ S. Kochman, *Studia nad słownictwem i frazeologią słowiańską*, Opole 2005.

⁵⁷ В. Змарзер, *Актуализация церковной лексики в современном русском языке*, [w:] *Studia Rossica IX*, cz. 2, *Leksyka i leksykografia. Paremiologia i paremiografia*, Warszawa 2000, s. 279-286.

⁵⁸ М. Журека, *Слово в меняющемся мире: обозначение возрожденных понятий духовной жизни и нравственности*, [w:] *Актуальные вопросы изучения русской литературы и культуры*, Kraków 2001, s. 266-269; Eadem, *Od dobroczynności i filantropii do wszechobecnego sponsoringu. Z aktualnych problemów leksyki polskiej i rosyjskiej*, [w:] *Wschód–Zachód. Dialog języków i kultur*, G. Nefagina (red.), t. 1, Słupsk 2007, s. 322-325.

⁵⁹ Zob. np.: G. Skowrońska-Płaczynka, *Сакральная лексика в современном русском языке*, [w:] *Nowe rosyjskie realia i ich odzwierciedlenie we współczesnym języku rosyjskim: materiały międzynarodowej konferencji naukowo-metodycznej (Warszawa, 5–6 maja 1994 r.)*, S. A. Chwatow, T. Miedziński (red.), Olsztyn 1994; Eadem, *Православие – из опыта составления лингводидактических материалов*, [w:] *Вопросы лингвистики и лингводидактики, Материалы конференции МАПРЯЛ*, Kraków 1996, s. 299-302; Eadem, *O języku religijnym w prawosławiu rosyjskim*, [w:] *Od Biblii Wujka do współczesnego języka religijnego*, ks. Z. Adamek, S. Koziaara (red.), Tarnów 1999, s. 214-220; Eadem, *O kategoriach świętych w prawosławiu i ekwiwalentach ich rosyjskich nazw w języku polskim*, [w:] *Z problemów przekładu i stosunków międzyjęzycznych*, T. Żeberek, T. Borucki (red.), Kraków 2002, s. 173-189 i inne.

⁶⁰ Zob. np.: T. Borucki, *Rosyjskie pole semantyczne wyrazu „молитва”*, [w:] *Historia i terażniejszość Rosji w świetle faktów językowych. Materia-*

Dorota Pazio-Wlazłowska⁶¹. Powyżsi badacze, a także inni, niewymienieni tu naukowcy w swoich monografiach i artykułach naświetlają pewne zagadnienia związane z rosyjską leksyką pola semantycznego „duchowość”, opracowania te są jednak jednostkowe i traktują dany temat wybiórczo.

W niniejszej pracy z pewnością nie zostaną poruszone wszystkie aspekty funkcjonowania leksyki związanej z duchowością w języku rosyjskim końca XX wieku, ponieważ rezultaty analizy dotyczą jedynie źródeł leksykograficznych. Słowniki są jednak ważną i najpewniejszą bazą językową, zwłaszcza w okresie burzliwych przemian. Stanowią uporządkowaną i w miarę pełną dokumentację stanu językowego w danym okresie historycznym, rejestrującą językową normę i odrzucającą okazjonalne, niepoprawne i nieustabilizowane jeszcze w języku jednostki.

Żywi się nadzieję, że przeprowadzona tu analiza w pewnym stopniu przyczyni się do wypełnienia luki w badaniach nad leksyką

ły Ogólnopolskiej Konferencji Lingwistycznej, Kraków 10–11 maja 1993, L. Jochym-Kuslikowa (red.), Kraków 1993, s. 24–31; Idem, *Refleksje o prezentacji leksyki religijnej na lektoracie języka rosyjskiego w seminarium duchownym*, „Roczniki Humanistyczne” 1995, t. 43, s. 77–84; Idem, *Семантическое поле „добра” и „зла” в текстах Александра Меня*, [w:] *Русистика и современность. Языкознание*, М. Бобран (red.), Rzeszów 1999, s. 255–264 i inne.

⁶¹ Zob. np.: D. Pazio-Wlazłowska, *Языковая картина мира россиян и ее отражение в сакральной лексике*, [w:] *Технологии гуманитарного поиска. Лингвистика. История*, Белгород 2000, s. 50–51; Eadem, *Ograniczenia języka w charakterystyce sfery sacrum. Leksyka religijna w rosyjskim jednojęzycznym słowniku objaśniającym*, [w:] *Konstrukcje i destrukcje tożsamości*, E. Golachowska, A. Zielińska (red.), t. 1, *Wokół religii i jej języka*, Warszawa 2011, s. 319–329; Eadem, *Образ концепту „церковь” во współczesnej prasie rosyjskiej – на materiale dziennика „Российская газета”*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich*, Seria III. Literatura. Język. Kultura. Historia, t. 1: *Chrześcijaństwo w literaturze i języku*, Z. Abramowicz, K. Korotkich (red.), Białystok 2016, s. 345–362 i inne.

odzwierciedlającą współczesną duchowość Rosjan i stanie się zachętą językoznawcom do podejmowania tego ciekawego i ważnego zagadnienia.

5. Duchowe odrodzenie w Rosji

„В прошлом вся жизнь человека, от рождения до смерти, была наполнена содержанием, отражающим мир православия и религиозно-церковной жизни. Простейшие богословские понятия, евангельские сюжеты, знания об устройстве православного храма и особенностях православного богослужения, имена почитаемых святых, названия чудотворных икон, наименования церковной иерархии и т.д. – эти понятия пронизывали языковое сознание человека, формировали его нравственные ориентиры, а церковные обряды и годовой и недельный круги богослужения упорядочивали жизнь”⁶².

Prawosławie od wielu stuleci stanowiło serce duchowości Rosjan. Rosyjska Cerkiew Prawosławna, mająca już ponadtyśletnią historię, wyrasta z bizantyjskiej tradycji chrześcijańskiej. Rozprzestrzenianie się prawosławia na ziemiach wschodniosłowiańskich rozpoczęło się jeszcze przed oficjalnym chrztem Rusi. Sprzyjało temu sąsiedztwo z imperium bizantyjskim, a także misja braci Cyryla i Metodego, szerzących wiarę w zrozumiałym dla Słowian języku. W 954 roku chrzest przyjęła kijowska księżna Olga, babka Włodzimierza. On sam oficjalnie wprowadził na Ruś chrześcijaństwo w 988 roku.

Początkowo Cerkiew rosyjska była jedną z metropolii Patriarchatu Konstantynopolitańskiego, ale w 1448 roku stała się

⁶² SPK, s. 4.

niezależna, gdy nowo wybrany metropolita Iona przyjął tytuł Metropolity Moskiewskiego i całej Rusi. W 1589 roku metropolita moskiewski Iow został pierwszym rosyjskim patriarchą. Patriarchowie wschodni przyznali Patriarchatowi Moskiewskiemu piąte miejsce w hierarchii.

Trudno jest przecenić rolę, jaką odegrała Cerkiew rosyjska zarówno w życiu duchowym i społecznym narodu, jak i w rozwoju kultury i państwowości.

Cechą charakterystyczną tradycji bizantyjskiej, przejętej przez prawosławie rosyjskie, było dążenie do symfonii, tzn. ideału harmonijnego współistnienia państwa i Kościoła. Kościół, co prawda, zwracał uwagę na ograniczoność i przynależność państwa jedynie do świata ziemskiego, ale nie negował jego wartości. Państwo chrześcijańskie to dobro w zakresie „w jakim służy Bożemu planowi na temat człowieka”⁶³. Wszelkie odejście od tradycji symfonii, np. zniesienie patriarchatu za panowania Piotra I, czy upaństwowienie dóbr kościelnych przez Katarzynę II było dla Rosji niebezpieczne⁶⁴. Niepokojące zmiany w relacjach państwo – cerkiew można zauważyć już od XVIII wieku, ale w tym kontekście najbardziej zgubny dla imperium rosyjskiego okazał się okres radziecki.

W latach rządów radzieckich Cerkiew prawosławna nie tylko utraciła status państwowy, ale była pozbawiona możliwości realizacji tradycyjnych dla niej form działalności religijnej i społecznej.

⁶³ A. Schmemmann, *Droga Prawosławia w historii*, Białystok 2001, s. 169.

⁶⁴ H. Kowalska, *Współczesne dzieje i problemy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej*, [w:] *Życie religijne i duchowość współczesnych Słowian*, L. Suchanek (red.), Prace Komisji Kultury Słowian, t. 2, Kraków 2002, s. 7.

Kościół został poddany różnorodnym prześladowaniom⁶⁵. Odebrano Cerkwi ziemie i budynki, upaństwowiono prawosławne szkoły, zamknięto klasztory, instytucje charytatywne i seminaria duchowne. Do 1936 roku na terytorium ZSRR pozostało jedynie 28,5% czynnych cerkwi⁶⁶. Z każdym rokiem malała też liczba duchowieństwa. W samym 1918 roku według niektórych źródeł rozstrzelano 3 tys. osób stanu duchownego, a 1500 poddano represjom⁶⁷. Fizyczny i psychiczny terror stosowano nie tylko wobec kleru, ale i wiernych. Nagonka na rosyjską Cerkiew oraz szeroka propaganda ateizmu i antyreligijna edukacja spowodowała marginalizację życia religijnego Rosjan. Mimo to, dla części społeczeństwa rosyjskiego Cerkiew skrycie pozostawała moralnym i duchowym autorytetem, skarbnicą historycznej pamięci narodu oraz narodo-wo-kulturowych tradycji.

Mimo zmasowanego wpływu oficjalnego ateizmu w ciągu siedmiu dziesięcioleci ustroju radzieckiego nie udało się wykorze-nić religii.

Uroczystości z okazji 1000-lecia chrztu Rusi były niezwykle ważnym momentem w historii Cerkwi prawosławnej w Rosji. Rozpoczęły one nowy etap w jej życiu. Państwo oficjalnie uznało ogromną rolę Kościoła w kształtowaniu się i rozwoju państwowości rosyjskiej, jego znaczący wpływ na morale narodu. Rok 1988 stał

⁶⁵ Szerzej na ten temat zob. np.: Дамаскин (Орловский), игумен, *Гонения на Русскую православную церковь в советский период*, [в:] *Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь*, Алексий II (ред.), Москва 2000, s. 179-189; В. Цыпин, *История Русской Православной Церкви 1917–1990*, Москва 1994.

⁶⁶ Н. Ковальска, *Współczesne dzieje i problemy...*, s. 10.

⁶⁷ Дамаскин (Орловский), игумен, *Гонения на Русскую православную церковь...*, s. 179.

się nie tylko początkiem dialogu państwa z Cerkwią, ale i silnym impulsem dla narodu rosyjskiego do powrotu na łono Kościoła.

Skutki 70-letniego okresu ateizmu i prześladowań religijnych okazały się ogromne. Kościół musiał podnieść z ruin nie tylko świątynie i klasztory, ale, a może i przede wszystkim, duchowość narodu.

W 1990 roku w Moskwie, po śmierci patriarchy Pimena, odbyła się intronizacja nowego zwierzchnika Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, który otrzymał imię Aleksy II. Pod jego przewodnictwem rozpoczęło się odbudowywanie Cerkwi w Rosji.

Władze państwowe zaczęły wyraźnie wspierać Cerkiew. Przyznano jej prawo do zwrotu nieruchomości, ważne święta cerkiewne ogłoszono świętami państwowymi, wprowadzono fakultatywnie religię do szkół⁶⁸. Kościół mógł znów swobodnie rozwijać tradycyjne rodzaje działalności społeczno-oświatowej, edukacyjną, dobroczynną i wydawniczą.

Koniec XX wieku znamionował dynamiczny rozwój struktur Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Na styku XX i XXI wieku Cerkiew posiadała już 127 diecezji, ponad 19 tys. parafii, 478 monasterów (w tym 299 w samej Rosji), 60 szkół duchownych (w tym 5 akademii, 26 seminariów), 28 szkół ikonopisania, instytut teologiczny i 2 prawosławne uniwersytety⁶⁹.

Cerkiew prawosławna nie była jedyną religijną instytucją, która zaczęła się odradzać po okresie ateizmu. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych obserwuje się ogólne zainteresowanie

⁶⁸ H. Kowalska, *Współczesne dzieje i problemy...*, s. 13.

⁶⁹ Za: Ю. П. Зуев, *Русская Православная Церковь*, [в:] *Российская цивилизация. Этнокультурные и духовные аспекты. Энциклопедический словарь*, М. П. Мчедлов и др. (ред.), Москва 2001, с. 375.

duchowością i wzrost sympatii w stosunku do religii. Przyjęcie demokratycznego prawodawstwa o wolności sumienia przyspieszyło zwiększenie liczby wiernych różnych wyznań. Znacząco wzrosła liczba innych, poza Cerkwią prawosławną, tradycyjnych w Rosji wspólnot (np. muzułmańskich z 914 w 1990 roku do 3072 w 1999 roku, buddyjskich z 16 do 167, żydowskich z 34 do 114)⁷⁰ oraz konfesji nietradycyjnych, ale obecnych w Rosji przedrewolucyjnej.

Duchowe odrodzenie narodu było po części odpowiedzią na społeczny zamęt, jaki powstał po upadku reżimu komunistycznego. Polityczna niestabilność, kryzys ekonomiczny, międzyetniczne konflikty rodziły w ludziach niedowierzenie w stosunku do władzy państwowej. Straciwszy wiarę w niezliczone zapewnienia polityków, poszukując niezawodnych zasad i wyborów, wielu zwróciło się do autorytetu religii, która proponowała własny stabilny światopogląd. Po gwałtownym odejściu od wdrażanych przez ponad pół wieku ideałów i wartości, którymi kierowało się radzieckie społeczeństwo, powstała też ideowa próżnia. Lukę tę naprędce trudno było wypełnić choć trochę całościowym systemem wartości świeckiego charakteru, który byłby akceptowany i zrozumiały dla większości Rosjan. Stąd szybko postępująca degradacja społeczeństwa, pogorszenie jej obyczajowości, coraz bardziej rozprzestrzeniające się negatywne zjawiska, jak np. korupcja, pijaństwo, narkomania, pornografia. W tych warunkach organizacje religijne stały się solidną alternatywą, proponującą ludziom oparcie i sprawdzone przez wieki zasady ludzkiego współżycia.

⁷⁰ За: М. П. Мчедлов, *Возрождение религиозное*, [в:] *Российская цивилизация. Этнокультурные и духовные аспекты. Энциклопедический словарь*, М. П. Мчедлов и др. (ред.), Москва 2001, с. 34.

Już w 1984 roku publicznie zwrócono uwagę na fakt, że właśnie religia może stać się czynnikiem, który odrodzi Rosjan. Na ekranie wyszedł wówczas film Tengiza Abuładze *Покаяние*. Reżyser wykorzystał w nim obraz świątyni jako symbolu ogólnoludzkich wartości. To właśnie po projekcji filmu w języku upowszechniło się wyrażenie *дорога к храму*⁷¹.

Odrodzenie religijne Rosjan, widoczne na progu XXI wieku, można traktować też jako swoistą formę obrony kultury ojczystej i tradycji historycznej. W momentach kryzysowych społeczeństwo rosyjskie często szukało pomocy w Kościele. Nawet podczas rządów komunistów, gdy wybuchła II wojna światowa, wsparcie instytucji religijnych okazało się niezbędne. Stalin musiał skorygować stosunki państwa z Cerkwią, gdyż zauważył w niej zarówno moralną siłę, jak i ważne źródło materialnego wsparcia⁷², które zdolne było zmobilizować naród do obrony kraju. W 1943 roku zaczęto masowo otwierać cerkwie, wypuszczono z łagrów duchowieństwo⁷³. Po krótkim okresie względnego spokoju w stosunku państwa do Cerkwi władze komunistyczne powróciły do swej restrykcyjnej polityki. Kolejny kryzysowy okres można odnieść do lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku. Obserwuje

⁷¹ Na temat tego wyrażenia zob. np. W. Chlebda, *Z najnowszej frazeologii rosyjskiej...*, s. 203-211.

⁷² W parafiach zbierano środki na potrzeby wojska, na utrzymanie rannych żołnierzy i sierot po nich. Dzięki pomocy Cerkwi została też utworzona kolumna im. Dymitra Dońskiego. Na potrzeby armii zebrano ogółem ponad 200 mln rubli. Zob. В. Цыпин, *История Русской Православной Церкви 1917–1990*, Москва 1994, s. 115.

⁷³ А. В. Журавский, *Приход в Русской Православной Церкви. XX в.*, [в:] *Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь, Алексий II* (ред.), Москва 2000, s. 286.

się wówczas podwyższenie świadomości narodowej oraz dążenie do tradycyjnych wartości, w tym religijnych. Jak wskazują przeprowadzone w tamtym czasie badania, nawet niewierzący obywatele Rosji (ponad 60% wśród niewierzących mieszkańców miast) uważają, że religia jest niezbędna dla ochrony narodowej samoświadomości⁷⁴.

Jednakże z drugiej strony, pozytywnemu procesowi rozumienia religii jako elementu kultury, nosicielki ogólnoludzkich wartości i narodowej tożsamości towarzyszyły i wciąż towarzyszą pewne negatywne zjawiska. W związku z podniesieniem prestiżu organizacji religijnych zauważalna jest swoista „moda” na wiarę. Wykorzystują to liczne religijne i pseudoreligijne stowarzyszenia. Do duchowego życia Rosji wdzierają się elementy współczesnej zagranicznej kultury religijnej w postaci różnych sekt (np. sekta Hare Kriszna, muniti, scjentolodzy i inne). Wzrasta zainteresowanie pozawyznaniową mistyką, różnymi przejawami okultyzmu (wiara w kontakty z duchami, magia, zaklinania, astrologia). Nasilenie się tych zjawisk ma związek z rozprzestrzenianiem się w kulturze Zachodu i Rosji postmodernizmu z jego wezwaniami do pluralizmu, szczególnym subiektywizmem i powierzchownością.

Religia wykorzystywana jest też przez część społeczeństwa w utylitarnych, nieduchowych celach. Można tu wymienić chociażby pokazową religijność niektórych działaczy politycznych, powstawanie polityczno-religijnych stowarzyszeń, zapraszanie przedstawicieli duchowieństwa na polityczne spotkania, czy na otwarcia komercyjnych obiektów, jak np. sklepy czy hipermarkety, w celu ich poświęcenia.

⁷⁴ Zob. М. П. Мчедлов, *Возрождение религиозное*, [в:] *Российская цивилизация. Этнокультурные и духовные аспекты. Энциклопедический словарь*, М. П. Мчедлов и др. (ред.), Москва 2001, с. 35.

Te i inne zagrożenia współczesnego świata, z jakimi zмага się społeczeństwo rosyjskie, dostrzega również odradzająca się Cerkiew. Już w 1994 roku zauważono pilną potrzebę przystąpienia do prac nad oficjalnym stanowiskiem Cerkwi do wielu nurtujących współczesnych zagadnień społecznych. Konsultacje biskupów, duchownych, teologów i ekspertów z różnych dziedzin trwały dość długo i dokument ogłoszono dopiero na Soborze Jubileuszowym w 2000 roku⁷⁵. Stał się on swoistym podsumowaniem i odpowiedzią na problemy życia społeczeństwa rosyjskiego końca XX wieku. Dokument pod nazwą *Основы социальной концепции Русской Православной Церкви*⁷⁶ porusza takie tematy, jak: Cerkiew i naród, Cerkiew i państwo, Cerkiew i polityka, Cerkiew i świeckie masmedia, chrześcijańska etyka i prawo świeckie, praca i jej owoce, własność, wojna i pokój, przestępstwo i kara, zagrożenia osobistej, rodzinnej i społecznej moralności, nauki świeckiej, wykształcenia i kultury, zdrowia jednostki i narodu, problemy bioetyki, ekologii czy zagrożenia globalizacji i sekularyzacji.

Rok 2000 stał się dobrym momentem do oceny sytuacji współczesnej Cerkwi. Zamykał on w pewien sposób okres burzliwych zmian po odzyskaniu przez społeczeństwo rosyjskie wolności religijnej. Zwierzchnik rosyjskiej Cerkwi patriarcha Aleksy II podsumowując podczas Jubileuszowego Soboru w 2000 roku ten dziesięcioletni etap religijnego odradzania, zwrócił się do zebranych biskupów ze słowami:

⁷⁵ Zob. np. В. Цыпин, *Архиерейский юбилейный собор Русской Православной Церкви 2000 г.*, [в:] *Православная Энциклопедия*, т. 3, Москва 2001, с. 564.

⁷⁶ <https://mospat.ru/ru/documents/social-concepts> [dostęp: 10.12.2018].

„Празднование 1000-летия Крещения Руси ознаменовало закат государственного-атеистической системы и начало духовного возрождения Отечества. Сегодня с благодарением Господу можно ответственно засвидетельствовать: на наших глазах совершилось чудо Божие. Люди со всей искренностью истосковавшегося сердца потянулись ко Христу, к Его Святой Церкви. Началось подлинное возвращение народа в Отчий дом. Архипастыри, пастыри, миряне стали ревностно трудиться над воссозданием полнокровной церковной жизни. При этом абсолютное большинство священнослужителей и верующих явило необычайную мудрость, выносливость, стойкость в вере, преданность Святому Православию. Мы не испугались ни величайших трудностей, с которыми было сопряжено возрождение, ни попыток внешних сил расколоть Церковь, расшатать ее единство, лишить ее внутренней свободы, подчинить мирским интересам. Даже распад Советского Союза в 1991 году, сопровождавшийся повсеместным ростом национального эгоизма, не смог разрушить полиэтничности Московского Патриархата. Стремление заключить нашу Церковь в рамки Российской Федерации и связанных с ней национальных диаспор доселе оказывается тщетным. Захлебнулась агрессивная деятельность лжемиSSIONЕРОВ и лидеров тоталитарных сект: если еще недавно они надеялись обратить в чуждую веру едва ли не всю нашу паству, то ныне эти «немогущие дерзости» посрамлены, ибо отвергнуты нашим народом. Однако последствия гонений оказались весьма и весьма тяжкими. Предстояло не только восстановить, часто из руин, тысячи храмов и сотни монастырей. Нужно было возрождать традиции образовательного, просветительного, благотворительного, миссионерского, церковно-общественного

служения. Для всего этого требовались и поныне требуются огромные материальные и кадровые ресурсы. Бесспорно, успехи достигнуты немалые. Десять лет назад практически никто не ожидал тех плодов церковного возрождения, к которым мы ныне уже привыкли. Второе Крещение Руси, свидетелями и участниками которого мы стали, коснулось не только стен храмовых зданий. Оно принесло благую перемену в души человеческие. И тот факт, что в активную церковную жизнь, сочетающую труд и молитву, влились сотни тысяч новых христиан, дает великую надежду на воссоздание духовного облика Святой Руси⁷⁷.

Patriarcha ostrzegał jednak, że proces duchowego odrodzenia jest zagrożony przez niepokojące zjawiska globalizacyjne: „Во всем мире, не исключая и канонической территории Московского Патриархата, нарастает процесс секуляризации общественной жизни. Государственные границы становятся во многом условными, ибо потоки людей, товаров и информации с нарастающей легкостью перемещаются по всему миру. Правительства передают все большее количество своих традиционных полномочий международным организациям, где принимаются важнейшие политические и экономические решения. Новые технологии делают высококвалифицированный интеллектуальный труд наиболее прибыльным и востребованным, в то время как традиционные формы производства и предпринимательства теряют былое значение. Иерархия ценностей определяется принципом пользы

⁷⁷ Сутат з: Алексий II, Патриарх Московский и всея Руси, Доклад „Русская Православная Церковь на рубеже веков”, 13 августа 2000 г., „Журнал Московской Патриархии” 2000, № 9, с. 19.

при нарастающем равнодушии к духовной истине. Все эти процессы подчас сопровождаются глубоким моральным кризисом, разрушительно влияющим на личность и общество, забвением и даже совершенным отвержением богоданных нравственных норм. Нельзя не замечать роста потребительских настроений, рождающих грубый эгоизм, бездушие, несправедливость, жестокость, помрачающих образ Божий в человеке. Церковь не остается равнодушной к происходящим в обществе процессам. Всегда пребывая со своим народом, она тем более не может покинуть его в это сложнейшее, лукавое время. Своим пророческим гласом Святая Церковь возвещает и власть имущим, и простым людям, и всему человеческому роду: без духовного обновления, без Бога, без исполнения Его заповедей никакие знания и умения, никакие деньги и товары, никакая сила и никакая власть не принесут человеку подлинного счастья, полноты и гармонии бытия⁷⁸.

Aleksy II podkreślał ważkość misji Cerkwi prawosławnej i innych chrześcijańskich konfesji we współczesnym konsumpcyjnym i zsekularyzowanym świecie. Źródłem wielu negatywnych zjawisk jest choroba ludzkiej duszy. Dlatego podstawowe zadanie Cerkwi to przede wszystkim religijno-moralne uzdrowienie człowieka, odrodzenie i umocnienie wartości chrześcijańskich. W zdegradowanym społeczeństwie Kościół chce być pokojową, łączącą i zbawczą siłą.

Pomimo rozprzestrzeniających się opinii, że w ostatnich latach XX wieku Rosja stała się już państwem ogólnej religijności, badania pokazały, że w samej rzeczy pozostała jeszcze w znacznym stopniu zsekularyzowana. Liczba „wierzących w Boga” i „wierzących nie

⁷⁸ Ibidem, s. 19-20.

w Boga, a w siły nadprzyrodzone” to tylko 50% społeczeństwa⁷⁹. Część osób, uważająca się za wiernych w rzeczywistości ma wciąż niejasny religijny światopogląd, charakteryzujący się powierzchownością oraz często nieokreśloną, rozchwianą bądź sprzeczną treścią.

Właśnie takie cechy świadczą o złożoności i niejednoznaczności procesu religijnego odrodzenia.

Prowadzone na przestrzeni wielu lat badania procesu odrodzenia religijnego pokazują, że na styku XX i XXI wieku sytuacja religijna w Rosji stabilizuje się, wstrzymuje się gwałtowny wzrost liczby wiernych⁸⁰. Wydaje się więc, że w XXI wieku zagadnienia związane z wiarą czy niewiarą będą rozwiązywane spokojniej, świadomie i bez nacisków z zewnątrz.

⁷⁹ Zob. М. П. Мчедлов, *Возрождение религиозное*, [в:] *Российская цивилизация: Этнокультурные и духовные аспекты: Энциклопедический словарь*, М. П. Мчедлов и др. (ред.), Москва 2001, с. 37.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 36-37.

ROZDZIAŁ I

DUCHOWOŚĆ PRAWOSŁAWIA W ŚWIETLE SŁOWNIKÓW JĘZYKA ROSYJSKIEGO KOŃCA XX WIEKU

Leksyka związana z duchowością religijną we współczesnych słownikach języka rosyjskiego stanowi ciekawą i specyficzną grupę, gdyż reprezentuje pole semantyczne, które od roku 1917 do okresu upadku komunizmu, przez wiele dziesiątków lat pozostawało na językowych peryferiach. Słowniki radzieckie prezentowały ten obszar w formie skażonej przez antyreligijny system społeczno-polityczny. „С самого начала советской власти – podkreśla Galina Sklarewska – в нашей стране уничтожение религии осуществлялось не только разрушением храмов и физическим истреблением священнослужителей, но и на языковом уровне: запретом или дискредитацией религиозно-церковной лексики, извращением семантики, понижением на аксиологической шкале. Религиозные концепты уничтожались всеми возможными способами, прежде всего антирелигиозной пропагандой

и научным атеизмом, а также собственно лингвистическими (типы словарных толкований, словарные пометы)¹. Obecnie można zaobserwować proces powrotu do aktywnych zasobów leksykalnych języka rosyjskiego tej grupy słownictwa, reprezentowanej najliczniej przez jednostki związane z prawosławiem, tak niegdyś ważne w rosyjskiej kulturze i tradycji, a przede wszystkim w życiu duchowym Rosjan.

W niniejszym rozdziale dokonano oglądu artykułów hasłowych, zwłaszcza definicji wybranego słownictwa konfesyjnego we współczesnych słownikach języka rosyjskiego. Czy i jak leksykografowie poradzili sobie z opisem tychże wyrazów? Nie powinni oni raczej, z wiadomych względów, wzorować się na źródłach epoki minionej, czyli komunizmu, a XIX-wieczne przedrewolucyjne wydania nie zawsze odpowiadają współczesnym realiom i potrzebom. Poniższa analiza materiału leksykograficznego nie pretenduje jednak do szczegółowego przedstawienia rodzaju zastosowanych w słownikach artykułów hasłowych, jest natomiast próbą ogólnego spojrzenia na „kondycję” duchowości religijnej końca XX wieku przez pryzmat słownikowych opisów badanej leksyki.

Celem jednojęzycznych słowników objaśniających jest najczęściej rejestracja całego zasobu leksykalnego danego języka w określonym przedziale czasowym. Opisując jednostki języka leksykografowie tworzą jednocześnie kompendium wiedzy o świecie

¹ Г. Н. Склярёвская, *Лексика русского православия в процессе языкового возрождения начала XXI века: её место в лексической системе и культуре страны*, [в:] *Русистика и современность: Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. Материалы IV Международной конференции 28–29 июня 2001 г.*, Санкт-Петербург 2002, с. 25.

w danym okresie, zawartej właśnie w przedstawieniach tych jednostek. Analiza zarejestrowanych w słownikach nazw związanych z duchowością prawosławia pozwoli przyjrzeć się temu językowemu wycinkowi rzeczywistości. Należy jednak podkreślić, że językowy obraz świata przedstawiony w słownikach może być w pewnym stopniu subiektywny. Arbitralność decyzji leksykografa co do wyboru materiałów źródłowych do słownika, sposobu definiowania jednostki leksykalnej, rozstrzygnięcia problemów wieloznaczności wyrazów, dobór i konstrukcja ilustracji prowadzi niekiedy do narzucania odbiorcom słownika poglądów słownikarza, znajomości świata wynikającej z jego doświadczeń. Problem ten zauważa wielu leksykografów². Mimo to, słowniki stanowią cenne i dążące do obiektywizmu źródło językowego widzenia świata.

Analizie poddano tu leksykę wyekscerpowaną przede wszystkim z dwóch podstawowych słowników języka rosyjskiego końca XX wieku, jakimi są *Большой толковый словарь русского языка* (BTS) pod redakcją Siergieja Kuzniecowa i *Толковый словарь русского языка* (OSz-4) Siergieja Ożegowa i Natalii Szwedowej. Oba źródła, jak wskazują sami autorzy, starają się odzwierciedlić zmiany zaobserwowane w zasobach leksykalnych języka w ostatnich dziesięcioleciach XX wieku, w tym również powrót do słowników zrehabilitowanej leksyki religijnej. „Для нового словаря – пишет Natalia Szwedowa we *Wstępie* do OSz-4 – были

² Zob. np.: I. Jordan, *Principes de la definition dans les dictionnaires unilingues*, [w:] *Melanges linguistiques*, Bucarest 1957, s. 223-234; J. Rey-Debove, *Étude linguistique et sémiotique des dictionnaires français contemporains*, Paris 1971; D. Kopcińska, *Z recenzji do słownika DECFC*, „Biuletyn PTJ” 1989, t. 42, s. 161-168; W. Doroszewski, *Język, myślenie, działanie*, Warszawa 1982 i inne. Za: N. Mikołajczak-Matyja, *Definiowanie pojęć przez przeciętnych użytkowników języka i przez leksykografów*, Poznań 1998, s. 13-15.

заново проверены и с возможной точностью истолкованы целые массивы слов, относящихся к замкнутым понятийным сферам. Это коснулось прежде всего слов и сочетаний, именующих понятия религии и церкви. Ни в одном из русских общезыковых толковых словарей, вышедших в советское время, эта лексика не получила сколько-нибудь полного и точного описания (...). В предлагаемой книге такие слова и выражения получили новые, относительно полные характеристики, во многих случаях включающие элементы энциклопедизма (см. названия вероучений, божественных существ, церковных обрядов и таинств, русских церковных праздников и под.)³. Uzupełnienie tego materiału leksykalnego będą stanowiły jednostki leksykalno-semantyczne zarejestrowane w słowniku Skl. (*Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения под редакcją Galiny Sklarewskiej*). G. Sklarewska, która w wyżej wymienionym słowniku opracowała m.in. terminy religijne, jest również autorką *Словаря православной церковной культуры* (SPK), dlatego zagadnienie prawosławnej duchowości religijnej z pewnością nie jest jej obce.

Analizowane słownictwo można podzielić na wiele grup (zob. np. klasyfikacja G. Sklarewskiej⁴). W niniejszej pracy wydzielono szersze bloki semantyczne, skupiające niekiedy parę mikropól. Są to kolejno: administracja cerkiewna, świątynia, osoby związane z życiem Cerkwi, nabożeństwa, święta, sakramenty oraz pojęcia teologiczne. Pominęto w tym miejscu leksykę związaną z moralnością chrześcijańską, gdyż poświęcono jej odrębny rozdział (zob. rozdział III).

³ Zob. OSz-4, s. 3.

⁴ Zob. Г. Н. Скляревская, *Лексика русского православия...*, s. 28-29.

1. Pole semantyczne „administracja cerkiewna”

Obszar leksyki związanej z administracją cerkiewną jest w słownikach dość stabilny i niepodlegający większym zmianom, jak stabilne i raczej niezmiennie są szczeble organizacji cerkiewnej. Najbardziej reprezentatywne są tu leksemy, poczynając od nazw najobszerniejszych strukturalnie jednostek kościelnych, takich jak *автокефалия, патриархия, патриаршество, экзархат, митрополия, епархия*, a skończywszy na określeniach niewielkich organizacji, jak np. *приход, монастырь, лавра, подворье, ставропигия, скит* i inne. Artykuły hasłowe tych jednostek, choć często ogólnikowe, w pewnym stopniu przybliżają strukturę Cerkwi prawosławnej, zarówno rosyjskiej, jak i na świecie, zob. np.: *автокефалия* – независимая самостоятельная церковь православной веры (первые автокефальные церкви возникли в процессе обособления восточных провинций Византии). *Русская, грузинская, византийская, греческая автокефалия* (BTS, 26); *епархия* – церковно-административная территориальная единица, управляемая архиереем (OSz-4, 187); *лавра* – название крупных православных мужских монастырей, непосредственно подчиненных Синоду. *Киево-Печерская лавра. Александро-Невская лавра* (BTS, 484).

W opracowaniach leksykograficznych są też zarejestrowane nazwy współczesnych edukacyjno-oświatowych instytucji cerkiewnych o profilu teologicznym, jak np.: *духовная академия, духовное училище, семинария* (BTS), *воскресная школа* (Skł.). Przed 1917 rokiem cerkiewny system kształcenia, zwłaszcza na poziomie podstawowym, był bardziej rozbudowany, gdyż Kościół przejmował część edukacyjnych zadań państwa. Obecne w słow-

nikach jednostki leksykalne, takie jak: *епархиальное училище*⁵, *приходское училище*, *приходское образование*, *приходская школа*⁶ wskazują na okres miniony, gdyż najczęściej są opatrzone komentarzem „в России до 1917 г.”. Ale oświatowa działalność Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej od końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku wyraźnie się aktywizuje. Dąży ona do tworzenia i rozwoju prawosławnych szkół, nie tylko teologicznych, ale i ogólnokształcących, zarówno na poziomie średnim, jak i wyższym, których celem jest kształcenie prawosławnej inteligencji⁷. Pod koniec drugiej dekady XXI wieku liczba takich szkół jest już znacząca⁸. W języku funkcjonują połączenia, wskazujące najczęściej na konfesyjną przynależność szkoły, typu *православная школа*, *епархиальная школа*, *православная гимназия*, *православный лицей*, *православный университет*. Nie są one jeszcze odnotowywane w słownikach końca XX wieku.

Omawiając leksykę związaną z organizacją Cerkwi, należy wspomnieć o określeniach *синод* i *собор*, nazywających organy władzy cerkiewnej. W słownikach definiowane są następująco: *синод* – в России: высший орган по делам Православной

⁵ *епархиальное училище* – „в России до 1917 г.: среднее женское учебное заведение, содержащееся на средства епархии” (zob. hasło: *епархия*, BTS, s. 296).

⁶ *приходская школа* – „в России до 1917 г. начальная сельская школа” (zob. hasło: *приход*, BTS, s. 994).

⁷ Zob. Арсений, архиеп. Истринский, *Русская Православная Церковь на рубеже XX–XXI вв.*, [в:] *Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь*, Алексей II (ред.), Москва 2000, s. 17.

⁸ Zob. pr.: *Общеобразовательные учреждения Русской Православной Церкви*, <https://azbyka.ru/katehizacija/obshheobrazovatelnye-uchrezhdenija-russkoj-pravoslavnoj-tserkvi.shtml> [dostęp: 20.11.2018]; *Православные институты и университеты*, <http://www.hristianstvo.ru/life/education/institute> [dostęp: 20.11.2018].

Церкви, заменивший упраздненное Петром I патриаршее управление и существовавший до 1917 года, в настоящее время – совещательный орган при патриархе (1 zn., BTS, 1189), *собор* – (...) || религ. собрание, съезд представителей высшего духовенства христианской церкви, общецерковный съезд. *Созвать собор. Вселенский собор. Поместный собор* (съезд духовенства страны или какой-л. области) (BTS, 1224). Powyższe opisy w wystarczający sposób informują o znaczeniu leksemów, wydaje się jednak niezbędnym umieszczenie w ilustracjach do definicji połączeń *Священный Синод* i *Архиерейский собор*. Nazwy te określają jednostki Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, spotykane są więc w wielu źródłach informacyjnych, por. np.: „В 1990 году Священный Синод Русской православной церкви решил возродить монастырь преподобного Нила Столобенского. ПО, 1992, № 2-3” (przykład przytoczony za: Skl.2, hasło *священный*, s. 705-706); „Недавний Архиерейский Собор признал отпадшими от Церкви людей, разделяющих учения псевдохристианских, оккультных и неоязыческих движений, а тем более способствующих распространению этих учений. АиФ, 1995, № 33” (zob. Skl.2, hasło *собор*, s. 733).

2. Pole semantyczne „świętynia”

Obecnie w Rosji cerkwie jako budowle sakralne stają się pożądanym elementem architektury miast i wsi. Podczas gdy w epoce komunizmu starano się je wyeliminować z krajobrazu burząc je, zamieniając w magazyny, spichlerze, sale gimnastyczne i inne, tak dziś wciąż powstają nowe, odrestaurowywane się czy podnosi z gruzów stare.

Wraz z odbudową budynków sakralnych aktywizują się leksemy związane ze świątynią i jej wnętrzem. W słowniku Skl. ze

znakiem graficznym wskazującym na aktualizację (↑) zarejestrowane są np. nazwy *икона, собор, церковь, храм, часовня*, a symbolem, oznaczającym powrót z biernych zasobów słownikowych do aktywnego użycia (→) opatrzone są m.in. jednostki *алтарь, аналой, клирос, крест, престол, притвор, придел, паперть, соля, хоругвь*.

Słowniki BTS i OSz-4 rejestrują większość nazw, określających podstawowe rodzaje świątyń prawosławnych. Poświadczony są zarówno ogólne określenia budowli sakralnych, mogące odnosić się też do innych kultów, np.: *храм, святилице*, jak też wskazujące na konkretną religię, np.: *церковь, собор, кафедральный собор, часовня*. W języku rosyjskim nazwy typu *церковь, собор, часовня* używane są raczej w odniesieniu do świątyń prawosławnych. Definicje słownikowe, informujące o chrześcijańskim przeznaczeniu budynków, por. np.: *церковь – христианское культовое здание (...)* (2 zn., Skł., 666) / *здание, в котором происходит христианское богослужение* (BTS, 1462), *часовня – в христианстве: небольшая постройка (...)* (Skł., 669) i inne należy odczytywać w węższym znaczeniu terminu *христианство* – tzn. chrześcijaństwo prawosławne. Utwierdzają w tym ilustracje hasel: *Белокаменная церковь. Деревянная церковь. Трёхглавая церковь. (...)* (BTS, 1462); *Часовня Ксении Блаженной. Часовня при церкви Владимирской иконы Божией Матери* (hasło *часовня*, Skł., s. 669) i inne.

Obok nazw budynków sakralnych w BTS i OSz-4 poświadczony są liczne leksemy, nazywające części świątyni i znajdujących się w niej pomieszczeń, zob. np. *амвон, соля, клирос, иконостас, врата (красные, святые, царские, северные, южные), притвор, ризница*, a także elementy wyposażenia, przedmioty i naczynia liturgiczne używane podczas nabożeństw, sakramentów i obrzędów, np.: *антиминс* (BTS), *илитон* (BTS), *дарохранительница*

(BTS), *потир* (BTS), *плащаница*, *подсвечник*, *кадило*, *купель* i inne. Wśród nazw określających główne elementy części ołtarzowej brakuje jednak wyrażenia *горнее место*. Ani artykuł hasła *горний*, ani też opis leksemu *место* nie poświadczają takiego połączenia. Brak też nazw naczyń liturgicznych, takich jak *дароносица*, *дискос*, *звездица*, *копие*, *лжица* używanych do przygotowania Eucharystii. Ich nieobecność w słownikach można jednak tłumaczyć ściśle terminologicznym znaczeniem i cerkiewnosłowiańską etymologią. Nawet słownik DAL poświadcza w tym terminologicznym znaczeniu tylko leksemy *дискос* i *лжица*.

Definicje jednostek leksykalnych nazywających części świątyni są mniej lub bardziej szczegółowe. Jest to związane z funkcjonowaniem danych określeń w języku i znajomością nazywanych nimi desygnatów. Terminologiczny charakter części leksemów i ich nierosyjska etymologia motywuje do szerszego objaśnienia. Powszechnie znane nazwy typu *икона*, *иконостас*, *панерть*, *купол*, *колокольня*, *ризница* nie wymagają takich opisów. Znaczna część jednostek ma jednak rozbudowane, często encyklopedyczne definicje, por. np.: *антиминс* – в христианской церкви: шёлковый плат, которым покрывают престол (в одной из сторон антиминса зашиты мощи какого-л. святого; на антиминсе изображено положение во гроб Иисуса Христа) (BTS, 41); *клирос* – место для певчих в церкви на возвышении перед алтарём по правую и по левую сторону царских врат (BTS, 433); *плащаница* – церк. полотнище, покрывало с вышитым изображением тела Христа в гробу (употребляемое в церковном пасхальном обряде) (BTS, 840); *притвор* – церк. пристройка с западной стороны православного храма (где в старину обычно стояли оглашенные и кающиеся) (1 zn., BTS, 992); *придел* – пристройка православного храма со стороны южного или северного фасада или специально выделенная часть основного здания

с дополнительным алтарём для отдельных богослужений (BTS, 976); *хоры* – открытая галерея или балкон в верхней части парадного зала или церковного здания (первоначально для помещения хора, музыкантов) (BTS, 1452) i inne.

Opisując nazwy przedmiotów używanych podczas nabożeństw, należy wspomnieć o określeniach szat duchowieństwa. Jest to grupa o ograniczonym zakresie użycia, raczej charakteru terminologicznego, choć słowniki stosują kwalifikator *церк.* tylko w niektórych przypadkach. Nazwy szat liturgicznych najpełniej poświadczane są w słowniku BTS. Należą tu jednostki *епитрахиль* (церк.), *клобук*, *куколь*, *мантия* (1 zn.), *митра*, *омофор* (церк.), *орарь* (церк.), *палица* (2 zn., церк.), *подрясник*, *риза* (1 zn.), *ряса*, *саккос*, *скуфья* (1 zn., церк.), *стихарь* (церк.), *фелонь* (церк.). Do leksykonu nie włączono jedynie leksemów *набедренник* i *поручи*. Słownik OSz-4 rejestruje już tylko jednostki: *клобук*, *мантия*, *митра*, *подрясник*, *риза*, *ряса*, *скуфья*, *стихарь*, zaś w słowniku Skl. nie znajdują one w ogóle poświadczenia.

Kolejne mikropole związane ze świątynią stanowią nazwy ksiąg liturgicznych, używanych w czasie nabożeństw i posług. Najważniejszą z nich jest *Пismo Święте*. W słownikach zarejestrowane są leksemy: *Апокалипсис* (1 zn., BTS), *Апостол* (3 zn., BTS), *Библия*, *Ветхий Завет*, *Евангелие* (1 zn., BTS), *Новый Завет*, *Писание* (4 zn., BTS), *псалтырь* (1 zn., BTS), *Священное Писание* (OSz-4). W definicjach paru z nich można zauważyć problem użycia w nazwach religijnych małej lub wielkiej litery, por. np.: *Новый Завет* – христианские книги: Евангелия, деяния и послания апостолов, Апокалипсис (BTS, 654), *Апостол* – христианская церковная книга, содержащая части Нового Завета (Деяния, Послания апостолов, и Апокалипсис) (3 zn., BTS, 44). Obok nazw *Biblii* i jej części poświadczane są nazwy równie ważnych ksiąg, używanych podczas nabożeństw, np. *кондакарь* (церк.),

миня, молитвослов (церк.), *обиход* (3 zn., церк., BTS), *октоих, паремейник* (церк.), *поминальник* (церк.), *святцы, синодик* (церк.), *служебник* (церк.), *требник, триодь* (церк.), *часослов* (церк.) i inne. Powyższe egzemplifikacje wskazują na niejednorodność w klasyfikacji nazw ksiąg cerkiewnych. Większość z nich potraktowana została jako terminy cerkiewne, np.: *кондакарь* – церк. сборник кондаков (BTS, 448), *паремейник* – церк. книга, содержащая паремии, сборник паремий (BTS, 781) i inne, część występuje z potką *в православной церкви*, np.: *октоих* – в православной церкви: книга с церковными песнопениями для восьми голосов (BTS, 711), specyfikację innych odnajdujemy w definicji, np. *миня* – церковная книга с текстами церковных служб, полагающихся на каждый день месяца (BTS, 543), *святцы* – церковная книга – календарь с полным перечнем всех праздников и святых по дням их поминовения (BTS, 1165), a jeszcze inne pozbawione są jakichkolwiek kwalifikatorów, np. *молитвенник* – книга, содержащая собрание молитв (1 zn., BTS, 552), *требник* – книга с молитвами для треб (BTS, 1340) i inne.

3. Pole semantyczne „osoby związane z życiem Cerkwi”

Liczną grupę w analizowanym materiale badawczym stanowią nazwy osób związanych z życiem religijnym. Wydzielają się tu dwa podstawowe mikropola: określenia i tytuły osób powołanych do służby Bożej (duchowni, mnisi, niższe stopnie kościelne), por. np.: *архиепископ, архимандрит, духовник, викарий, владыка, дьякон, игуменья, католикос, митрополит, патриарх, преосвященство, прислужник, священнослужитель, схимник, экзарх* i inne oraz nazwy osób świeckich bardziej lub mniej zaangażowanych w życie religijne, por. np.: *ближний, богомолец, богоборец,*

вероотступник, грешник, новокрещенец, оглашенный, паломник, постник, прихожанин, причастник i inne. Analiza artykułów hasłowych powyższych egzemplifikacji pozwala na pewne ogólne spostrzeżenia. W definicjach znaczeń religijnych tychże jednostek leksykalnych zarejestrowanych w słownikach końca XX wieku można zauważyć pewne uściślenie obszaru ich funkcjonowania, często sprowadzone do bezpośredniego nazwania wyznania, do którego się odnoszą. Takie uzupełnienie informacji o konfesyjny zakres aktywności danych jednostek pełni przede wszystkim funkcję poznawczą, ale świadczy też o szerokim zainteresowaniu sferą sacrum, wykraczającym poza obszar wiedzy o tradycyjnym dla Rosjan wyznaniu – prawosławiu.

Analizowane źródła leksykograficzne dostarczają obszernej informacji o leksemach, oznaczających stopnie hierarchii kościelnej. Obok nazw zbiorowych wskazujących na stan duchowy, jak *духовенство, клир* czy *причт*, ogólnych określeń osób posiadających święcenia kapłańskie, jak *священнослужитель, священство* czy niższe stopnie cerkiewne, np. *церковнослужитель, церковник, причетник, клирик* można odnaleźć szereg bardziej specjalistycznych terminów informujących np. o funkcji wypełnianej przez osobę duchowną czy tytule jaki może być jej nadany jako nagroda cerkiewna. Dla przykładu, drugi stopień hierarchii kościelnej, którego ogólnym określeniem może być leksem *священник* poświadczony jest w słownikach w formach *архимандрит, батюшка, благочинный, духовник, игумен, иерей, иеромонах, исповедник, настоятель, пресвитер, протоиерей, отец* (8 zn., BTS). Podobnie rzecz się ma z pozostałymi szczeblami hierarchii kościelnej, a także określeniami osób świeckich, pełniących w cerkwi określone posługi, zob. np. terminy *звонарь, иподьякон, пономарь, псаломщик, регент* i inne.

Zauważalnym elementem jest obecność w słownikach tytułów i zwrotów używanych w etykietach cerkiewnej, por. np.: *владыка, отец, преосвященный, преосвященство, преподобие, святейшество, святейший, святой отец, священнейший, честный отец*⁹. Leksemy te w epoce radzieckiej eliminowane były z użycia wraz z eliminacją hierarchii duchownej. Należy zaznaczyć, że tylko w latach 1918–1920 zginęło 42 tys. prawosławnych duchownych, a w latach trzydziestych zginęło bez wieści kolejnych 30-35 tys.¹⁰ Powrót takich jednostek leksykalnych do języka ogólnego wymaga pewnych wskazówek dotyczących ich użycia, łączliwości, dlatego też we współczesnych słownikach ich definicje uzupełniane są najczęściej ilustracjami, zob. np.: *преосвященный* – tytuл епископа; лицо, носящее этот титул. *Преосвященный отслужил молебен.* (BTS, 965); *преподобие* – (обычно с местоим.: ваше, его, их) титулование священника, монаха. *Благоволите, ваше преподобие* (BTS, 965); *святейшество* – (обычно с местоим.: ваше, его, их) титулование православных патриархов и синода, а также пап римских. *Обратиться к его святейшеству с просьбой о помиловании* (BTS, 1164) i inne. W przypadku nazw stopni hierarchii kościelnej typu *епископ, иерей, дьякон* we współczesnych słownikach definicje tych leksemów raczej nie są ilustrowane przykładami, gdyż już same objaśnienia znaczeń w wystarczającym sposobie informują o językowym użyciu danego terminu, zob. np.: *дьякон* – в православной церкви: священнослужитель, имею-

⁹ Na ten temat zob. też np. A. В. Багулина, *Лексикографическое представление религиозной лексики микрополя «титулы и обращения» в современных толковых словарях*, „Проблемы истории, филологии, культуры” 2014, № 3 (45), s. 69-71.

¹⁰ Zob. H. Kowalska, *Współczesne dzieje i problemy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej*, [w:] *Życie religijne i duchowość współczesnych Słowian*, L. Suchanek (red.), Prace Komisji Kultury Słowian, t. 2, Kraków 2002, s. 10.

щий первую (низшую по отношению к священнику) степень священства, помощник священника при совершении церковной службы (BTS, 292), *священник* – служитель церкви, исполняющий церковные службы и требы (в православии: иерей; в других христианских религиях: ксёндз, кюре, пастор, патер) (OSz-4, 706).

Nazwy stopni i funkcji kościelnych najlepiej, ze względu na słownikową objętość, odnotowuje BTS. W OSz-4 brak już jednostek *алтарник, иподьякон, католикос, келейник, клирик, клирошанин, псалтырищик, трапезник* i innych. W Skl. mikropole to przedstawione jest wybiórczo i włącza najbardziej reprezentatywne terminy, zaliczając je najczęściej do grupy leksyki, która powróciła do aktywnego użycia z zasobów biernych, np. *архиерей, архимандрит, владыка, дьякон, епископ, игумен, инок, католикос, митрополит, настоятель, патриарх, причт, протоиерей, святейший* i inne. Znakiem wskazującym na aktualizację znaczenia opatrzone są podstawowe określenia hierarchii duchowej jak *духовник, священник, священнослужитель, церковнослужитель*. Elementem, który zwraca szczególną uwagę w opisach hasłowych nazw osób duchownych zarejestrowanych w słowniku BTS jest zastosowanie związków wyrazowych *служитель культа* i *служитель религиозного культа* (zob. np. hasła *духовенство, отец* (8 zn.), *священник*). Wyrażenia te, powstałe i bardzo aktywne w czasach radzieckich, były nacechowane pejoratywnie. Używanie ich w języku współczesnym do określania osób związanych z sacrum budzi podobne odczucia. Ze względu na ważkość tego zagadnienia zostanie ono omówione w odrębnym miejscu (zob. rozdział II, podrozdział 4).

Obok nazw określających osoby stanu duchownego należy wspomnieć o mikropolu określeń osób świeckich, które w różny sposób powiązane są lub odnoszą się do sfery religijnej.

W związku z tym, iż prezentowane w tym rozdziale leksemy dotyczą chrześcijaństwa, zostaną tu przytoczone jedynie przykłady nazw odzwierciedlających bądź ustosunkowujących się do tego obszaru religijnego, co nie znaczy, iż część z nich nie może reprezentować innych tradycji. Jednostki leksykalne tego semantycznego wycinka w słownikach końca XX wieku poświadczane są dość licznie. Znajdują się wśród nich zarówno określenia osób wierzących, jak i niewierzących. Należy tu zaznaczyć, że we współczesnych leksykonach w porównaniu z leksykograficznymi źródłami radzieckimi zabarwienie takich leksemów jak *верующий*, *христианин* i opozycyjnych do nich *неверующий*, *атеист* zmienia się. Dziś, mimo iż znaczna część społeczeństwa rosyjskiego wciąż pozostaje niewierząca, wiara staje się ważną i pożądaną wartością. Nazwy osób odrzucających religię otrzymują w słownikach dość negatywne opisy, por. np.: *атеист* – сторонник атеизма. *К сожалению, не все коммунисты и атеисты настроены на диалог с верующими, понимают необходимость свободы совести.* КиР, 1991, 2 (Skl., 64); *безбожник* – неодобр. человек, отрицающий существование Бога, не верующий в него; атеист (1 zn., Skl., 78–79); *неверующий* – не признающий существования Бога, отрицающий религию; атеист. *Неверующий человек.* (...) *Молиться за неверующих* (BTS, 614) i inne. Do aktywnego użycia powracają określenia osób, które przyjęły bądź przygotowują się do przyjęcia chrześcijaństwa, zob. np.: *выкрест*, *неофит*, *новокрещенец*, *новообращённый*, *оглашенный*. Wiele nazw to określenia osób, które biorą czynny udział w życiu Cerkwi, np.: *богомол*, *богомолец*, *молитвенник*, *набожный*, *паломник*, *паства*, *постник*, *прихожанин*, *причастник*. Pejoratywne zabarwienie mają leksemy *богохульник*, *грешник*, *святоатец*, *скоромник* itp., które wskazują na zachowania niepożądane z punktu widzenia chrześcijaństwa, por. *скоромник* – тот, кто

употребляет в постные дни скоромную пищу, не соблюдает постов (BTS, 1200). Językowa aktywność określeń osób związanych z religią prowadzi do rozpowszechniania się form o potocznym charakterze, zarówno dotyczących osób duchownych, np.: *батя* (2 zn. фам., BTS), *матушка* (4 zn. разг., BTS), *монашек* (разг.), *монашка* (разг.), jak i świeckich, por.: *говельщик* (разг.), *дьяконица* (разг.), *дьячиха* (разг.) i inne.

4. Pole semantyczne „nabożeństwa”

Nabożeństwa to ważny i najbardziej zauważalny sposób wyrażania wiary. Wspólna i indywidualna modlitwa, czytania z *Pisma Świętego*, symboliczne gesty i czynności pozwalają wiernym na poczucie związku duchowego z Bogiem i otrzymanie od Niego błogosławieństwa i łaski. W każdym nabożeństwie są zawarte głębokie treści, idee, nawiązujące do ważnych wydarzeń z *Nowego* i *Starego Testamentu*, dotyczących Jezusa Chrystusa, Bogarodzicy, praojców, proroków i świętych. Celebracje te można dzielić w zależności od pory dnia, dnia tygodnia lub roku. W tradycji prawosławnej do cyklu nabożeństw dobowych należą: nabożeństwo dziewiętej godziny (*девятый час*), wieczernia (*вечерня*), powieczерze (*повечерие*), nabożeństwo o północy (*полунощница*), jutrznia (*утреня*), nabożeństwo pierwszej godziny (*первый час*), nabożeństwo trzeciej godziny (*третий час*), nabożeństwo szóstej godziny (*шестой час*) i liturgia (*литургия*)¹¹.

Jednostki leksykalne obszaru semantycznego dotyczącego nabożeństw i ich części to przede wszystkim wąskospecjalistyczne

¹¹ Zob. np.: Вениамин, Архиепископ Нижегородский и Арзамасский, *Новая Скрижаль или Объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных*, т. 1, репринтное издание, Москва 1992, с. 65.

terminy, zaczerpnięte często z języka greckiego, por. np.: *ектения* (gr. εκτένεια), *проскомидия* (gr. προσκομιδή), *тропарь* (gr. τροπῆριον). Część leksemów, jak chociażby nazwy podstawowych nabożeństw prawosławnych (np. *вечерняя*, *утреня*) utworzona została za pomocą morfemów rodzimych, słowiańskich, często poprzez kalkę z greki.

W źródłach leksykograficznych końca XX wieku definicje słownikowe nazw nadrzędnych dla danej grupy semantycznej, czyli leksemów *богослужение* i *служба* zawierają dość ogólne informacje, por.: *богослужение* – совершение религиозных обрядов служителями культа; церковная служба (BTS, 87), *служба* – совершение в церкви религиозных обрядов; богослужение (6 zn., BTS, 1213). Uzupełniają je nieznacznie ilustracje słownikowe, wskazujące np. na niektóre rodzaje nabożeństw, choć również wydają się one niewystarczające, zob.: *Совершать богослужения. Ходить на богослужения. Пасхальное богослужение* (BTS, 87), *Отстоять службу. Великопостная служба. Утренняя служба. В церкви шла служба* (BTS, 1213)¹². Bardziej pełną charakterystykę nabożeństwa daje nam artykuł hasłowy z Skł.: *богослужение* – совокупность культовых обрядов, воспринимаемых как непосредственное общение с Богом; церковная служба. *Утреннее, вечернее богослужение. Воскресные богослужения. Пасхальное богослужение. Православное, католическое богослужение* (Skł., 105).

Liturgia w prawosławiu stanowi główne i jedyne nabożeństwo, podczas którego wierni mogą przystąpić do Eucharystii. Definicja hasła *литургия* w słowniku DAL zwraca uwagę właśnie na ten

¹² Zob. na ten temat: A. Rygorowicz, *Конфессиональная лексика в толковых словарях русского языка конца XX века*, [w:] *Русистика и современность. Языкознание 4*, Z. Czajiga (red.), Rzeszów 2006, s. 52.

element, por.: „последование священнослужения, в котором совершается таинство святой евхаристии, обедня” (DAL II, 217). W artykułach hasłowych wyrazu *литургия*, zarejestrowanych w słownikach końca XX wieku¹³ brak jest informacji o Eucharystii, choć wymienione są inne części nabożeństwa, por.: *литургия* – церк. главное христианское богослужение, включающее в себя чтение отрывков из Библии, песнопения, молитвы (в православии – обычно обедня, в католичестве – месса) (BTS, 500) / утреннее или дневное христианское богослужение, включающее в себя молитвы, песнопения, чтение священных книг, проповеди и другие обрядовые действия (1 zn., OSz-4, 329). Kierując się informacją podaną w BTS, dotyczącą synonimu nazwy *литургия* stosowanego w prawosławiu, odnajdujemy artykuł hasłowy wyrazu *обедня*, ale tu opis jest jeszcze bardziej skąpy, por.: *обедня* – церк. христианское богослужение, совершаемое утром или в первую половину дня; литургия (1 zn., BTS, 664). Jedynie definicja zarejestrowana w OSz-4 włącza informację o najważniejszej części tego nabożeństwa, por.: *обедня* – у православных: церковная служба утром или в первую половину дня, во время которой совершается обряд причащения, литургия (OSz-4, 426).

Kolejnym uroczystym nabożeństwem w Kościele prawosławnym jest *всенощное бдение*, inaczej *всенощная*. BTS oba te hasła definiuje podobnie: „в православной церкви: праздничное богослужение в канун воскресенья и больших христианских праздников (Рождества и Пасхи)¹⁴, длящаяся всю ночь”

¹³ Na temat leksemu *литургия*, a także *обедня* w słownikach BTS oraz OSz-4 zob. A. Rygowski, *Конфессиональная лексика в толковых словарях...*, s. 52.

¹⁴ Informacja w nawiasach podana jest jedynie w definicji hasła *всенощная*.

(BTS, 159). Informacja ta zawiera jednak pewne nieścisłości. Współcześnie odstąpiono od praktyki celebrowania całonocnego czuwania, jak wskazuje sama nazwa, w nocy. Ta wczesnochrześcijańska tradycja jest kontynuowana jedynie w niektórych monasterach, podczas gdy w większości świątyń nabożeństwo jest sprawowane wieczorem. Wyjątek stanowią najbardziej uroczyste obchodzone święta Bożego Narodzenia i Zmartwychwstania Pańskiego, wymienione jako dodatkowa informacja w definicji, czasem też święta parafialne (*храмовые праздники*). Jednakże nie są to jedyne święta oprócz niedziel, na co wskazywałaby informacja zawarta w artykule hasłowym, przed którymi celebrowane jest to nabożeństwo. Całonocne czuwanie poprzedza większość ważnych świąt prawosławnych. Zadawalające są więc definicje zarejestrowane dla wyrazu *всенощная* i połączenia *всенощное бдение* w OSz-4, por.: *всенощная* – у православных: церковная предпраздничная вечерняя (иногда продолжающаяся и ночью) служба (OSz-4, 104); *всенощное бдение* – церковная служба в канун Рождества и Пасхи, в канун больших праздников и под воскресенье, всенощная (OSz-4, 38)¹⁵.

W słownikach są też zarejestrowane nazwy innych nabożeństw Cerkwi prawosławnej. W przypadku nazw *вечерня*, *утреня*, *заутреня* definicje są ogólnikowe, nie objaśniają specyfiki nabożeństwa, a jedynie wskazują na porę jego sprawowania, por. pr.: *вечерня* – в православном религиозном обряде: церковная служба, совершаемая после полудня. *Пойти к вечерне* (BTS, 123) / у православных: вечерняя церковная служба (OSz-4, 78); *утреня* – одна из церковных служб христиан, совершаемая рано утром, до обедни, заутреня. *Звонить*

¹⁵ Zob. A. Rygorowicz, *Конфессиональная лексика в толковых словарях...*, s. 52-53.

к утрене. Служить утрению (BTS, 1407) / у православных: утренняя церковная служба (OSz-4, 843). Inne nabożeństwo cyklu dobowego ma nieco dokładniejszą charakterystykę, por.: час – мн.: часы, церк. вид службы у православных, во время которой читаются псалмы и молитвы. Пропустить часы. Отстоять часы в церкви (6 zn., BTS, 1467). Pomimo przybliżenia ogólnej treści nabożeństwa, w definicji brakuje powiązania nazwy z jej podstawowym znaczeniem, nawiązania do etymologii oraz charakterystycznych dla prawosławia połączeń wyrazowych typu *первый, третий час* i inne. Władimir Dal np. w swoim słowniku podaje następujący opis: *часы* – церк. первый, третий, шестой и девятый часы от восхода солнца, в кои древние христиане сходились на молитву; церковь соединила псалмы, стихи и молитвы первого часа с утрению, третьего и шестого – с литургиею, девятого – с вечернею. Служить часы. Часы великопостные, чтение установленных псалмов, стихов и молитв. Часы царские служатся в навечерие Рождества и Богоявления, после утрени и в великий пяток (DAL IV, 383). We współczesnych słownikach pominięte są natomiast nazwy *полунощница* i *повечерие*. Pierwsze z tych nabożeństw, jak informuje Galina Sklarewska w *Словаре православной церковной культуры* (SPK, 186), współcześnie sprawowane jest w cerkwiach parafialnych bardzo rzadko, zwykle tylko na Paschę, stąd też aktywność tego terminu w języku nie jest duża; drugie nabożeństwo celebrowane jest łącznie z wieczernią i prawdopodobnie z jej nazwą utożsamiane.

W praktyce prawosławnej dużą wagę przykładają się do modlitw za wiernych, zarówno żyjących, jak i zmarłych. Poświęcone są im nawet oddzielne nabożeństwa, określane nazwami *молебен* i *панихида*. W słownikach rejestrację otrzymują oba leksemy, por.: *молебен* – краткое богослужение (о благополучии, о здравии

и т.п.). *Благодарственный молебен. Служить молебен. Молебен о ниспослании победы* (BTS, 552), *панихида* – христианская церковная служба совершаемая над телом умершего и в годовщину его смерти или рождения. *Служить панихиду. Заказать панихиду. Справить панихиду по ком-либо. Петь панихиду* (BTS, 778). Obie definicje są poprawne, choć drugą można by było nieco uzupełnić, gdyż rocznice nie są jedynymi datami sprawowania panichidy. Dokładniejsza informacja o nabożeństwie za zmarłych podana jest w OSz-4, por: „у христиан: церковная служба по умершему (во время похорон, а также на третий, девятый или сороковой день после смерти либо в годовщину его смерти или рождения) (OSz-4, 491). W przypadku definiowania hasła *панихида* we współczesnych słownikach zwraca jeszcze uwagę nieznaną tradycji prawosławnej, nowy element odprawiania nabożeństwa w rocznicę urodzin. Świętowanie dnia urodzin nie wywodzi się z tradycji prawosławia, obchodzone są natomiast imieniny, tzn. dzień św. patrona (*день ангела*). Zwyczaj wyróżniania dnia urodzin został rozpowszechniony w okresie komunizmu, by odwrócić uwagę od imienin. Starano się nawet rozpowszechnić nowe znaczenie wyrazu *именинник*, jako określenie osoby w dzień jej urodzin¹⁶. Nie wydaje się, by zwyczaj sprawowania panichidy w dniu urodzin zmarłego był powszechną praktyką religijną. Jeśli jest ona rzeczywista, to stanowi swoistą kulturową hybrydę.

Obok nazw nabożeństw w słownikach, zwłaszcza obszerniejszym BTS, odnotowane są też leksemy związane z częściami nabożeństw oraz określenia oddzielnych modlitw czy pieśni, por. np.: *богородичны* (церк.), *величание*, *ектенья*, *канон* (4 zn., церк.,

¹⁶ Zob. К. С. Горбачевич, *Нормы современного русского литературного языка*, Москва 1978, с. 65.

BTS), *катавасия* (церк.), *кондак*, *многолетие* (церк.), *отпуст* (церк.), *прокимен* (церк.), *проскомидия* (церк.), *стихира* (церк.), *тропарь* (церк.), *херувимская песнь* i inne. Leksemy te, jak wskazują kwalifikatory, w większości należą do obszaru terminologii cerkiewnej i może dlatego ich definicje są precyzyjne i nie budzą zastrzeżeń. Słownik Skł. z tego obszaru tematycznego rejestruje tylko nazwy nabożeństw, klasyfikując je jako powracające do aktywnego użycia. Jednostki leksykalne nazywające elementy nabożeństwa też należy zaliczyć do tej grupy.

5. Pole semantyczne „święta”

Święta chrześcijańskie zostały ustanowione na pamiątkę wydarzeń nowotestamentowych. Ich celem jest nie tylko przypomnienie i odtworzenie ważnych dla chrześcijan wydarzeń, ale również wzbogacenie duchowe wiernych i umocnienie ich więzi ze wspólnotą Cerkwi¹⁷. W roku liturgicznym najważniejsze miejsce zajmuje Zmartwychwstanie Pańskie oraz 12 świąt związanych z życiem Jezusa Chrystusa i Matki Bożej. Dni te charakteryzują się uroczystymi nabożeństwami, często też łączą się z okresami przedświątecznymi i poświątecznymi. Ponadto, Cerkiew prawosławna wyróżnia święta średniej i małej kategorii, poświęcone przede wszystkim wydarzeniom z życia świętych. Można też wydzielić święta powszechne, obchodzone przez całą Cerkiew prawosławną, lokalne – obchodzone przez daną Cerkiew lokalną czy parafialne (*храмовые*), najczęściej ku czci patrona świątyni bądź szczególnie czczonego świętego¹⁸.

¹⁷ Zob. np. K. Bondaruk, ks., *Nauka o nabożeństwach prawosławnych*, cz. 2, Białystok 1987, s. 97.

¹⁸ Ibidem, s. 98.

Podstawowa nazwa tego mikropola to oczywiście *праздник*. Religijne znaczenie wyrazu *праздник* w różny sposób jest włączane do artykułów słownikowych. W BTS semantyka sakralna wtapia się w bardziej uogólnione znaczenie wyrazu, obejmujące swym zakresem zarówno święta państwowe, religijne, pogańskie i społeczne, por.: *праздник – день (дни) торжества, связанного с выдающимся событием, обычаем или общественным деятелем (писателем, учёным, композитором, святым и т.п.). Революционные, церковные праздники. Праздник Победы, Нового года, Рождества Христова. Языческий праздник в честь бога Ярилы. Встречать, отмечать праздник. (...) (1 zn., BTS, 954)*. Takie zmieszanie w jednym znaczeniu różnego rodzaju wydarzeń nie wydaje się najlepszym rozwiązaniem. Dość nietypowe jest też umieszczanie obok siebie połączeń znajdujących się na dwóch różnych płaszczyznach, por.: *революционные i церковные праздники*. Przymiotnik *революционный* ma przecież wydźwięk niedalekiej historii, rugującej religię i propagującej ateizm. Być może jest to efekt zamierzony, podyktowany poglądami autora, czy też chęć nieoceniańa bądź rehabilitacji przeszłości, postawienia jej na jednym poziomie z innymi powracającymi wartościami. Jest to jednak odosobnione podejście, gdyż w pozostałych słownikach religijne znaczenie leksemu *праздник* jest wyodrębnione, por.: *праздник – день или ряд дней, отмечаемых церковью в память религиозного события или святого. (...) (2 zn., OSz-4, 578)*, *праздник – рел. день или дни, особо отмечаемые той или иной религией и верующими в ознаменование какого-л. события священной истории (Skl.2, 661)*.

Opracowania leksykograficzne języka rosyjskiego końca XX wieku dość szeroko rejestrują ten obszar duchowości chrześcijańskiej, mimo iż należy on w dużej części do nazw własnych. Najbardziej reprezentatywną grupę stanowią tu nazwy świąt,

zaliczane do tzw. dwunastu świąt (*дванадцатые праздники*)¹⁹. Połączenie *дванадцатые праздники* znajduje się zarówno w BTS, OSz-4, jak i Skl. BTS definiuje je jako „каждый из двенадцати наиболее значительных праздников православной церкви (к ним относятся: Рождество, Крещение, Сретение, Благовещение, Вход Господень в Иерусалим, Вознесение, Троица, Преображение, Успение Богородицы, Рождество Богородицы, Воздвижение Креста Господня, Введение во храм Богородицы)” (BTS, 242). Wymienione w przytoczonej definicji najważniejsze święta prawosławne poświadczane są w słownikach nie tylko w swoich oficjalnych (pełnych bądź skróconych) nazwach, często zarejestrowane są też ich nazewnicze synonimy czy warianty ludowe. Poniżej przedstawiono spis dwunastu świąt prawosławnych z wariantami nazw, występującymi w analizowanych źródłach leksykograficznych:

1. Narodzenie Najświętszej Marii Panny: *Рождество Богородицы*.
2. Podwyższenie Krzyża Pańskiego: *Воздвижение, Воздвижение Животворящего Креста Господня* (BTS), *Воздвижение креста Господня* (OSz-4, Skl.).
3. Ofiarowanie Najświętszej Marii Panny: *Введение, Введение Богородицы во храм, Введение во храм Богородицы* (Skl.).
4. Boże Narodzenie: *Рождество, Рождество Христово*.
5. Chrzest Pański: *Крещение, Крещение Господне* (Skl.), *Богоявление* (BTS, Skl.).
6. Spotkanie Pańskie: *Сретение*.

¹⁹ O tej grupie leksyki pisałam już pokrótce w artykule *Конфессиональная лексика в толковых словарях...*, s. 55-58.

7. Zwiastowanie Najświętszej Marii Panny: *Благовещение, Благовещение Пресвятой Богородицы* (BTS).
8. Wjazd Jezusa do Jerozolimy: *Вход Господень в Иерусалим, Вербное воскресенье*.
9. Wniebowstąpienie Pańskie: *Вознесение, Вознесение Господне* (BTS, Skl.).
10. Zesłanie Ducha Świętego na apostołów: *Пятидесятница, Троица, Троицын день, Духов день, День святой Троицы* (OSz-4).
11. Przemienienie Pańskie: *Преображение, Преображение Господне* (OSz-4), *яблочный Спас* (BTS).
12. Zaśnięcie Najświętszej Marii Panny: *Успение Пресвятой Богородицы* (BTS), *Успение, Успение Божьей матери* (OSz-4), *Успенъев день* (nar.-razg., BTS).

W definicjach poszczególnych świąt w BTS konsekwentnie występuje informacja o ich randze w Cerkwi prawosławnej, por. np.: *Введение Богородицы во храм* – w prawosławnej cerkwi: один из двенадцатых праздников, отмечаемый 21 ноября (4 декабря), посвящён торжественному вступлению Девы Марии в Иерусалимский храм, куда она была отдана родителями на воспитание (BTS, 113); *Крещение* – [с прописной буквы]. В православной церкви: один из двенадцатых праздников, отмечаемый в память крещения Иисуса Христа 6 (19) января в реке Иордан Иоанном Крестителем; богоявление (2 zn., BTS, 470). W podobny sposób objaśnione są pozostałe z dwunastu głównych świąt prawosławnych. Informacja zawarta w artykułach hasłowych jest bardzo obszerna. Encyklopedyczny wręcz charakter opisów podyktowany jest zapewne nikłą wiedzą użytkowników języka o istocie świąt i braku skojarzeń nazwy z wydarzeniem biblijnym. Istotne jest też uwzględnienie nazw synonimicznych i odpowiedników ludowych.

W objaśnieniach hasłowych każdego z dwunastu świąt zastosowano kwalifikator osadzający ten obszar leksykalny przede wszystkim w tradycji prawosławnej. Tylko w trzech przypadkach użyto szerszego określenia wskazującego na chrześcijaństwo, por.: *Рождество* – [с прописной буквы]. В христианской религии: праздник рождения Иисуса Христа (отмечается 25 декабря (7 января); в православной церкви: один из двенадцатых праздников) (BTS, 1126); *Богоявление* – одно из названий христианского праздника Крещения Господня. (...) (BTS, 87); *Пятидесятница* – одно из названий праздника христианской церкви, отмечаемого на пятидесятый день после Пасхи; первый день этого праздника называют днём Пресвятой Троицы (или Троица), а второй днём Святого духа (или Духов день) (BTS, 1053).

Pewne zastrzeżenia wzbudza opracowanie mikropola nazewniczego świąt w OSz-4. Nazwy głównych świąt prawosławnych wymienione są w definicji wyrażenia *двенадцатые праздники*, zob.: *двенадцатые праздники* – в православии: двенадцать важнейших после Пасхи церковных праздников: Рождество Богородицы, Введение (Богородицы во храм), Благовещение, Рождество Христово, Сретение, Крещение (Богоявление), Преображение, Вход Господень в Иерусалим (Вербное воскресенье), Вознесение, День святой Троицы (Пятидесятница), Успение, Воздвижение (креста Господня) (OSz-4, 154). Część z tych nazw nie jest poświadczona jednak w słowniku jako oddzielne hasła. Nie należy się w tym doszukiwać zaniedbań redaktorów wydania, gdyż dobór haseł podyktowany został obszernością słownika. Brak artykułów hasłowych dla nazw dwu- i więcej członowych, takich jak *Введение*, *Воздвижение*, *Вход Господень в Иерусалим*, *Вербное воскресенье* można tłumaczyć ich złożoną budową, nazwy jednowyrazowe *Богоявление* i *Пятидесятница*

pominięte w OSz-4 mają w nim synonimiczne odpowiedniki *Крещение* i *Троица*. Analizując artykuły hasłowe nazw głównych świąt, które są poświadczane w OSz-4, można zauważyć znaczną niejednorodność w ich opracowaniu. Część haseł i podhaseł, tzn. *Преображение*, *Рождество Богородицы*, *Сретение*, *Успение* opatrzona jest informacją «jedno z 12 podstawowych świąt prawosławnych», por. pr.: *Сретение* – (С прописное). Один из двенадцати основных православных праздников в память о том, как праведник Симеон встретил у дверей храма Марию и Иосифа, несущих младенца Иисуса на руках для посвящения Богу (OSz-4, 760). W dwóch definicjach wyrażenie *православный праздник* zamienione zostaje synonimicznym *церковный праздник*, por.: *Троица* – (Т прописное). Один из двенадцати основных церковных праздников, отмечаемый в 50-й день от Пасхи (пятидесятница²⁰) в память Пресвятой Троицы и в 51-й день от Пасхи – в память сошествия святого духа на апостолов (Духов день) (2 zn., OSz-4, 812); *Крещение* – (К прописное). Зимний церковный праздник крещения Христа (3 zn., OSz-4, 306). Dwie nazwy świąt potraktowane zostały szerzej, jako chrześcijańskie, ale dodatkowa informacja: «jedno z 12 świąt» na powrót włącza je do świąt prawosławnych, por.: *Благовещение* – (Б прописное). В христианстве: один из двенадцати основных праздников в память принесённой деве Марии благой вести о её непорочном зачатии и будущем рождении Иисуса Христа (25 марта / 7 апреля) (1 zn., OSz-4, 49); *Вознесение* – (В прописное). В христианстве: один из двенадцати основных праздников, отмечаемый на 40-ой день

²⁰ Zachowano oryginalną pisownię z małej litery wyrazu *пятидесятница* oraz połączenia *святой дух* z definicji hasła *Троица* w OSz-4.

после Пасхи в память вознесения на небо Иисуса Христа (2 zn., OSz-4, 93). W przypadku nazwy *Рождество* odnotowano obydwie informacje: o chrześcijańskim charakterze święta i jego wadze w Kościele prawosławnym, por.: *Рождество* – (Р прописное). Один из христианских (у православных – один из двенадцати основных) праздников в память рождения Иисуса Христа (25 декабря / 7 января) (1 zn., OSz-4, 682). W większości definicji analizowanych nazw podano informację o istocie święta oraz o dacie jego obchodów. Tylko artykuł hasłowy leksemu *Крещение* (zob. wyżej) niechlubnie wyróżnia się z tej grupy, jest jakby przeniesiony ze stronic leksykonu poprzedniej epoki, por. Oż-73: *крещение* – церковный праздник крещения Христа (2 zn., 280).

Oficjalne nazwy świąt mają nierzadko swoje nazewnicze odpowiedniki w kalendarzu obrzędowości ludowej. W BTS są zarejestrowane np. frazeologizmy *Успеньев день*, *Троицын день*, *Духов день* i inne, które można by zaliczyć do form potocznych. Jednakże tylko nazwa *Успеньев день* opatrzona jest kwalifikatorem *нар.-разг.* (zob. BTS). Należy zwrócić uwagę na definicję nazwy, reprezentującej aż trzy święta, por.: *Спас* – (С прописное). Название трёх летних праздников, посвящённых Иисусу Христу (Спасителю). *Медовый Спас*. *Яблочный Спас*. *Спас Нерукотворного образа* (в память о перенесении в Константинополь холста с отпечатлевшимся на нём ликом Иисуса Христа) (OSz-4, 753). Powyższy artykuł hasłowy ma jednak pewne braki. Po pierwsze, nie zawiera on informacji o stylistycznym użyciu wyrazu, a poza tym definicja daje niepełną wiedzę, objaśniając jedynie nazwę jednego z trzech letnich świąt, poświęconych Zbawicielowi i pozostawiając bez opisów, lub chociażby cerkiewnych odpowiedników, dwie pozostałe. *Яблочный Спас* to ludowy synonim jednego z 12 głównych świąt prawosławnych, Przemienienia Pańskiego

(*Преображение*). Takiej informacji nie można odnaleźć jednak nawet w artykule hasła *Преображение* (OSz-4). Nieco pełniejszy, choć nie pozbawiony pomyłki opis rejestruje słownik BTS: *Спас* – нар.-разг. название каждого из трёх церковных праздников конца лета. *Первый Спас; Спас мокрый* (14 августа). *Второй Спас; яблочный Спас* (19 августа). *Третий Спас; Спас-на-полотне; Спас нерукотворного образа; медовый Спас* (29 августа) (3 zn., BTS, 1245). Błędnie utożsamiono tu nazwy *медовый Спас* i *Спас нерукотворного образа*. „Spas” miodowy jest pierwszym z trzech świąt, obchodzonym 14 sierpnia, a jego nazwa związana jest ze święceniem pierwszego miodu wyjętego z pasiek²¹. Co ciekawe, w innym miejscu słownik rejestruje kolejną pomyłkę związaną z określeniem *медовый Спас*. Tym razem utożsamiane jest ono z nazwą święta *Воздвижение*, por.: *Воздвижение* – в православной церкви: один из двенадцатых праздников (Воздвижение Животворящего Креста Господня; отмечается 14 (27) сентября в честь установления для поклонения на горе Голгофе близ Иерусалима креста, на котором был распят Иисус Христос); медовый спас (BTS, 142) [podkreślenie – A.R.-K.]. Pomyłki te zapewne są związane z brakiem wystarczającej wiedzy autorów haseł słownikowych na temat bogatej obrzędowości prawosławia rosyjskiego i wynikają ze znacznego ograniczenia tejsze obrzędowości w okresie radzieckim.

Uwagę należy też poświęcić objaśnieniom nazw najważniejszego ze świąt Kościoła prawosławnego, jakim jest Zmartwychwstanie Pańskie. W słownikach zarejestrowane są następujące określenia:

²¹ Dokładne informacje na temat tych trzech świąt można odnaleźć, co jest paradoksem, w *Słowniku ateisty*. Zob. *Православие. Словарь атеиста*, Н. С. Гордиенко (ред.), Москва 1988, s. 230-231. Komuniści kształcąc propagandystów ateizmu i tzw. organizatorów ateistycznej pracy zapoznawali ich z obszerną wiedzą religijną.

Пасха (BTS, OSz-4), *Светлое воскресенье Христово* (BTS), *Праздник воскресения Христово* (ilustracja do hasła *воскресение*, 2 zn., OSz-4). Niestety w żadnym z artykułów hasłowych nie ma informacji o randze tego święta. Hasło *Пасха* słownik BTS definiuje w drugim znaczeniu jako: „в христианстве: ежегодный весенний праздник, посвященный чудесному воскресению распятого на кресте Спасителя” (BTS, 786). Nieco szerszą informację podaje OSz-4: „у христиан: весенний праздник, связанный с верой в чудесное воскресение Иисуса Христа, отмечаемый в первое воскресенье после весеннего равноденствия и полнолуния” (2 zn., OSz-4, 495). Zastosowanie w definicji słów „праздник, связанный с верой в чудесное воскресение (...)” [podkreślenie – A. R.-K.] zamiast np. „праздник связанный с воскресением (...)” przy jednoczesnym kwalifikowaniu: *у христиан* poddaje pod wątpliwość akt zmartwychwstania.

Oprócz nazw najważniejszych świąt słowniki częściowo rejestrują szerszy obszar kręgu świątecznego. Obecność w słownikach nazw niektórych świąt „niższej” kategorii świadczy o aktywności ich użycia, a co za tym idzie szczególnym kulcie danych dni. Należy do nich na przykład poświęcony Bogarodzicy *Покров*, por.: *Покров* – в христианской религии: один из праздников, отмечаемый 1 (14) октября (в память о явлении в Константинополе в 910 г. Богородицы, которая простёрла над молящимися покрывало и вознесла молитву о спасении мира от бед и страданий (BTS, 897). Należy tu zwrócić uwagę na zarejestrowany w nowym znaczeniu leksem *Собор*: *Собор* – православный праздник, посвященный Богородице, Иоанну Предтече, архангелу Гавриилу (Skł., 593). Definicja w dość nieprecyzyjny sposób informuje o tym święcie, wzbudzając wątpliwości, czy mowa tu o jednym dniu, poświęconym trzem osobom, czy też o trzech oddzielnych uroczystościach. Nie są podane też żadne ilustracje,

choć znaczenie potraktowane jest jako nowe. W słowniku Djacz. definicja hasła *собор* informuje, iż tą nazwą mianowano m.in. drugi dzień niektórych świąt, w którym wierni zbierali się, by wychwalać osobę, odgrywającą ważną rolę w tymże święcie (Djacz., 40). Stąd wynikały nazwy *собор Пресвятой Богородицы* (dzień po Bożym Narodzeniu), *собор Предтечи* (drugi dzień Chrztu Pańskiego), *собор архангела Гавриила* (dzień po Zwiastowaniu NMP) i inne.

W Cerkwi prawosławnej szczególną pamięcią obdarzani są zmarli, którzy nie mogą wznosić do Boga modlitw za samych siebie. W słownikach zarejestrowane są nazwy dni, poświęconych modlitwom za nich, jak *родительская суббота* (zob.: *родительская суббота* – в христианстве: суббота, посвящённая поминовению умерших родителей, родственников (BTS, 1125)) czy *Радоница* (zob.: *Радоница* – в русской православной церкви – день особого церковного поминовения умерших (совершается во вторник второй недели после Пасхи, Фоминой недели) (Skł., 528)). Ta ostatnia nazwa odnotowana jest też w BTS w fonetycznym wariantcie *Радуница*, jednak jej definicja z pewnością wzbudzi sprzeciw chrześcijan, gdyż łączy w sobie wykluczające się elementy, por.: *Радуница* – религиозный обычай поминания умерших на могилах на послепасхальной неделе, сохранившийся у православных как пережиток древнего культа мёртвых (BTS, 1058). Chrześcijańska modlitwa za zmarłych nie jest przecież pogańskim obrzędem związanym z kultem zmarłych, co sugeruje definicja.

Cotygodniowym świętem jest w chrześcijaństwie niedziela (*воскресенье*), poświęcona Zmartwychwstaniu Pańskiemu. Oprócz świeckiego objaśnienia w OSz-4, leksem *воскресенье* otrzymuje też w słownikach religijny wymiar, por.: *воскресенье* – седьмой день недели, следующий за субботой (обычно день отдыха).

(В христианской религии: еженедельный праздник установленный в честь чудесного воскресения Иисуса Христа), (BTS, 151) / седьмой день недели, следующий за субботой и называемый так в память о воскресении из мертвых Иисуса Христа (день отдыха, выходной); еженедельный христианский праздник, отмечаемый в этот день торжественным церковным богослужением (Skl., 159). Inną, religijną nazwą niedzieli jest *неделя*, poświęcona w tym znaczeniu np. w słowniku Władimira Dala. Jednakże współczesne leksykograficzne źródła raczej pomijają takie rozumienie tego leksemu. Uwzględnia je jedynie słownik Galiny Sklarewskiej, zob.: *неделя* – рел. церковное название воскресенья (Skl.2, 503). Należy jednak zaznaczyć, że wyróżnienie tych dwóch znaczeń jest niezbędne do prawidłowego zrozumienia niektórych cerkiewnych pojęć, np. *неделя святых отцов*, *неделя ваий*, *неделя о Страшном Суде*, *крестопоклонная неделя* to nazwy dotyczące niedzieli, *страстная неделя* to zaś okres tygodniowy. W niektórych przypadkach tę samą nazwę można też rozumieć dwojako, por. *мясопустная неделя*¹ – рел. последняя неделя перед Великим постом, когда верующим разрешается есть сыр, масло, рыбу, но не мясо; *мясопустная неделя*² – рел. предпоследнее воскресенье перед Великим постом, после которого не полагается есть мясную пищу (Skl.2, 484). Odpowiednikiem cerkiewnego tygodnia jest leksem *седмица*, poświęcony w słownikach Skl. i BTS. Zadowala jednak tylko artykuł hasłowy występujący w Skl.2, gdzie podane jest znaczenie wyrazu, a także przykładowe połączenia wraz z ich objaśnieniem, por.: *седмица* – рел. на церковном языке: неделя. *Великая седмица* (см. великий). *Сплошная седмица* (неделя, в течение которой нет поста в среду и пятницу, обычно праздничная). *Страстная седмица* (= Страстная неделя). (...) *Сырная седмица* (...) (Skl.2, 707). Autor hasła *седмица*

w BTS odniósł je jedynie do połączenia *страстная седмица*, nie podając ani ogólnego znaczenia leksemu, ani nie przytaczając innych przykładów.

W roku liturgicznym okresy świąteczne przeplatają się z postami. Można wyróżnić posty krótkie, jednodniowe, jak środa czy piątek, a także cztery dłuższe okresy: przed Paschą, Bożym Narodzeniem, świętem Piotra i Pawła i Zaśnięcia Bogarodzicy. W BTS wyraz *пост* określanymi jest następująco: „предписываемое церковными правилами воздержание от скоромной пищи; период такого воздержания. В пост не едят мясную и молочную пищу. Держать, соблюдать пост. Придерживаться поста. По случаю поста ничего не варится. Многодневный пост. Длинный, короткий пост. Великий пост (семидневный пост перед праздником Пасхи, приходящийся на февраль – апрель)” (BTS, 936). Artykuł hasłowy jest niepełny, braki widoczne są zarówno w definicji leksemu, jak również w poświadczonych połączeniach z wyrazem *пост*. Odnaleźć można tylko rejestrację połączenia *Великий пост*. Ani w podhaśle *рождественский*, ani *успенский* nie ma związków wyrazowych wskazujących na post. Doskonale opracowany artykuł zapisano natomiast dla hasła *пост* w słowniku OSz-4. Autorzy uwzględnili tu wszystkie elementy postu, rozróżnili dwa jego znaczenia, a także uwypuklili połączenia wyrazowe charakterystyczne dla Cerkwi prawosławnej, por.: *пост* – 1. у верующих: воздержание на определённый срок от скоромной пищи и другие ограничения по предписанию церкви. *Строгое соблюдение постов. Проводить время в посте и молитве* (поститься) (...) 2. период, в который по предписанию церкви, запрещается употребление скоромной пищи и действуют некоторые другие ограничения. *Однодневные посты* (среда и пятница каждой недели, крещенский сочельник и некоторые другие). *Многодневные*

посты. Великий пост (весенний семинедельный пост перед Пасхой). *Петров пост* (летний пост перед Петровым днём). *Успенский пост* (осенний двухнедельный пост в августе). *Рождественский пост* (зимний сорокадневный предрождественский пост) (...) (OSz-4, 569).

Wydaje się jednak, że Wielki Post jest najbardziej rozpowszechniony w świadomości Rosjan. Świadczy o tym opracowanie tego mikropola w słownikach.

Wielki Post to czterdziestodniowy, najdłuższy post w Kościele prawosławnym. Poprzedza go czterotygodniowy okres przygotowawczy, z którego w słownikach zarejestrowane są nazwy: *мясопуст, мясопустная неделя, масленица, сырная неделя, масляная неделя* i *прощёное воскресенье*. Trzecia niedziela przygotowawcza, przypominająca o Sądzie Ostatecznym, jest ostatnim przed Wielkanocą dniem, w którym można spożywać mięso. Po niej rozpoczyna się *мясопустная неделя*, inaczej *мясопуст*. Wyrażenie *мясопустная неделя* (=мясопуст) rejestruje jedynie słownik Skl., definiując je jako: „последняя неделя перед Великим постом, когда верующим разрешается есть сыр, масло, рыбу, но не мясо” (Skl., 406). Słowniki OSz-4 i BTS nie poświadczają tego połączenia, jedynie w BTS znajduje się leksem *мясопуст*, nie odniesiony jednak bezpośrednio do Wielkiego Postu i objaśniony jako: „день, когда по уставу православной церкви запрещается употребление мясной пищи” (BTS, 568). Okres „tygodnia mięsopustnego”, jak informuje Galina Sklarewska w dodatkowej notce do hasła *мясопустная неделя*, zbiega się w czasie z *масленица*. Nazwa *Масленица* znana jest dobrze tradycji rosyjskiej. Słowniki prawidłowo nie wywodzą jej z tradycji cerkiewnej, por. np.: „языческий многодневный праздник проводов зимы у древних славян и других народов, приуроченный христианской церковью к неделе перед великим постом и отмечаемый печением

блинов и различными увеселениями” (1 zn., BTS, 522). Mimo to, należy zwrócić uwagę, iż ta nazwa ludowych zapustów jest bardziej aktywna w użyciu niż określenie *мясопуст*. Synonimicznymi określeniami *Масленицы* są obecnie w słownikach wyrażenia *масленая неделя* (BTS, OSz-4) czy *сырная неделя* (BTS), choć to ostatnie określenie wydaje się mieć cerkiewny rodowód, zob. następujący po niej okres *сыропустной недели*. Okres przygotowawczy do Wielkiego Postu kończy *прощёное воскресенье* (BTS, OSz-4), *прощёный день* (OSz-4), w którym wierni proszą Boga i siebie nawzajem o przebaczenie grzechów. Okres Wielkiego Postu, jego kolejne niedziele, to dla prawosławnych stopnie przybliżające ich do święta Zmartwychwstania Pańskiego. Dlatego każda niedziela tego okresu jest bardzo ważna i przypomina o znaczącym dla wiernych wydarzeniu. Kolejno niedziele Wielkiego Postu nazywane są: *неделя Православия, неделя св. Григория Паламы, крестопоклонная неделя, неделя св. Иоанна Лествичника, неделя св. Марии Египетской, Неделя ваий (Вербное воскресенье)*. W słownikach z tego okresu poświadczony jest jedynie *Вербное воскресенье* (BTS), a także poprzedzający Niedzielę Palmową tygodniowy okres zwany *вербная неделя* (BTS).

Po okresie Wielkiego Postu następuje Wielki Tydzień kończący się Zmartwychwstaniem Pańskim. W OSz-4 zarejestrowane jest tylko połączenie *страстная неделя* w hasle *страстной*, ogólnikowo zdefiniowane jako „последняя неделя перед Пасхой” (OSz-4, 772). W BTS obok wyrażenia *страстная неделя* poświadczony jest też frazeologizm *страстная седмица*. Jedynie w tym słowniku w podhasłach *великий* zanotowano więcej informacji i związków wyrazowych dotyczących tego tygodnia, zob.: *великий* – в составе различных названий и терминов. (...) *Великий четверг* (церк.; четвёртый день Страстной недели, когда проходят обрядовые очищения). *Великая пятница* (церк.; пятый

день Страстной недели, когда христиане вспоминают крестные страдания Спасителя). *Великая суббота* (церк.; шестой день Страстной недели, когда христиане вспоминают о казни и смерти Спасителя). (...) (5 zn., BTS, 116). Z powyższych opisów wynika jednak wybiórcza znajomość zagadnień chrześcijańskich. O ile Wielki Piątek i Sobota zostały powiązane z wydarzeniami z życia Chrystusa (zresztą interpretacja hasła *Великая суббота* nie jest zbyt poprawna, gdyż w ten dzień ciało Jezusa Chrystusa spoczywa już w grobie; jest to dzień spokoju, wyciszenia i oczekiwania na Zmartwychwstanie), o tyle Wielki Czwartek zgodnie z definicją kojarzy się raczej z obrzędami ludowego oczyszczania. Nie wydaje się, by pod słowami „обрядовые очищения” autor artykułu rozumiał obrzęd symbolicznego obmycia nóg na pamiątkę obmycia nóg apostołom przez Jezusa Chrystusa, gdyż takie objaśnienie znalazłoby się w słowniku. W ten dzień zgodnie z tradycją ludową ludzie palili w domach jałowiec i okadzali dymem wszystkie pomieszczenia. Ta czynność miała chronić ich domostwa od chorób, psucia się produktów spożywczych i złych duchów²². Identyczną „ludową” definicję połączenia *Великий четверг* można odnaleźć pod hasłem *четверг*, przy czym autor rejestruje w nim jeszcze drugi, synonimiczny związek *чистый четверг*. Również w artykule hasła *чистый* w 13 znaczeniu: „книжн. угодный Богу, свободный от скверны; негреховный. (...)” poświadczane są połączenia: „*Чистый понедельник. Чистый четверг. Чистая суббота* (о днях недели, связанных с обрядами очищения)” (BTS, 1481). Zgodnie z nauką chrześcijańską Wielki Czwartek jest dniem Ostatniej Wieczerzy i ustanowienia Eucharystii i taka interpretacja powinna znaleźć się w słowniku, tym bardziej, iż połączenie to opatrzone jest kwalifikatorem *церк.*

²² М. Рейли, *Истоки жизни: русские обряды и традиции*, Санкт-Петербург 2002, с. 222.

W słownikach pod hasłami niektórych dni tygodnia również zarejestrowane są związki wyrazowe wskazujące na Wielki Tydzień, por. np.: *понедельник* – (...) *Чистый понедельник. Великий понедельник* (церк., первый понедельник Великого поста, когда верующие вспоминают последние беседы Иисуса Христа с народом и учениками) (BTS, 918); *четверг* – (patrz wyżej), *пятница* – (...) *Великая пятница* (религ., пятый день Страстной недели, когда христиане вспоминают о крестных муках Спасителя) (BTS, 1053); *суббота* – (...) *Великая суббота* (шестой день страстной недели, когда христиане вспоминают о казни и смерти Спасителя) (BTS, 1285).

Jeszcze jednym, tym razem świątecznym okresem, o którym należałoby w tym miejscu wspomnieć, są tzw. *святки*, inaczej *святые вечера*. Taką nazwę nosi okres od Bożego Narodzenia do Chrztu Pańskiego. W definicjach słownikowych podkreślony jest zwykle religijny wymiar tych dni, zob.: *святки* – рел. двенадцать праздничных дней от праздника Рождества Христова (7 января) до Крещенского сочельника (18 января) (...) (Skł.2, 703-704) / в православии: праздничные дни между Рождеством и Крещением (OSz-4, 705), choć w ilustracjach hasła dominuje już jednak element obrzędowości ludowej, por.: *ряженные на святках* (OSz-4, 705); *На святки вон ходили ряженные* (...) (И. Васильев, *Сельский мир*); (...) *Девушки на женихов ворожили: и на колечко, и на воск лили, и ходили ночью на перекресток дорог суженого спрашивать, ряженные по избам ходили с медведем или козой.* (В. Балябина, *Праздники*) (...) (Skł.2, 704). Jedynie w słowniku BTS te dwa elementy, religijny i ludowy, włączone zostały do definicji leksemu, zob.: „у православных христиан: праздничное время от Рождества до крещения, сопровождавшееся обычно хождением ряженных, гаданием и т.п. *Гадать на святки, святках. Ходить в святки по домам*” (BTS, 1164).

6. Pole semantyczne „sakramenty”

Sakramenty są najważniejszymi momentami w życiu wiernego, podczas których poprzez święte czynności i modlitwy obdarzany jest on niewidzialną łaską Boga. W prawosławiu określane są one terminem *таинство* (misterium), z gr. *μυστήριον* (*μυσ* – ‘ukrywać’, ‘zakrywać’), w dosłownym tłumaczeniu oznaczającym tajemnicę.

Oba słowniki jednakowo definiują termin *таинство*: „в христианстве: церковный обряд, предназначенный для приобщения верующего к божественной благодати (OSz-4, 787) / в христианстве: церковный обряд, приобщающий верующих к божественной благодати” (BTS, 1302), słusznie podkreślając jego duchowy wymiar. Zabrakło tu jednak elementu tajemnicy, por. DAL: *таинство* – церк. священнодействие, в коем чрез видимые знаки, невидимо сообщается благодать Божия (IV, 218). OSz-4 dodatkowo wymienia podstawowe sakramenty Kościołów chrześcijańskich, zob.: „*Таинства православной и католической церкви* (крещение, бракосочетание, исповедь, соборование, причащение, миропомазание, священство). *Таинства лютеранской церкви* (крещение и причащение). *Таинства англиканской церкви* (крещение, причащение, церковный брак)” (OSz-4, 787). BTS ilustruje termin *таинство* przykładami: „*Таинство исповеди. Таинство крещения. Таинство бракосочетания. Таинство отпевания, соборования. Таинство причащения. Таинство миропомазания. Таинство священства*” (BTS, 1302). Nieprawidłowo jednak wśród siedmiu głównych sakramentów została zamieszczona nazwa obrzędu, sprawowanego nad ciałem zmarłego (*отпевание*). Kolejne zastrzeżenie budzi brak odpowiedniego znaczenia dla wyrazu *священство* (zob. BTS, 1165: 1. сан, звание или обязанности священника;

2. собир. священники, священнослужители), przy obecności ilustracji *Таинство священства* dla hasła *таинство*.

Zwraca uwagę niejednolite definiowanie w BTS poszczególnych sakramentów. *Крещение, причащение, соборование* potraktowane są jako *таинство*, ale *исповедь* i *миропомазание* to już *обряд*, por. *причащение* – одно из семи таинств христианской церкви, состоящее в том, что верующие вкушают освящённые хлеб и вино, в которых воплощены тело и кровь Иисуса Христа, и тем самым приобщаются к нему; евхаристия. *Первое причащение. Совершить обряд причащения. Причащение перед смертью* (BTS, 995); *крещение* – одно из главных христианских таинств, обряд, совершаемый над новорожденными, а также над взрослыми людьми, принимающими эту религию. *Крещение сына* (1 zn., BTS, 470); *миропомазание* – церк. обряд, заключающийся в крестообразном помазании миром (после крещения, при коронации царей и т.п.). *Таинство миропомазания* (BTS, 545). Terminy *таинство* i *обряд* przeplatają się w definicjach i ilustracjach powyższych hasel niczym synonimy, choć nie należy ich utożsamiać. Można zauważyć pewną „degradację” nawet w hierarchii sakramentów, definiowanych jako *таинство*, choć są one jednakowo ważne, por. *крещение* – одно из главных христианских таинств, *причащение* – одно из семи таинств христианской церкви; *соборование* – церк. одно из таинств христианской церкви (...) (BTS, 1224).

Kolejne spostrzeżenia dotyczą artykułu hasłowego leksemu *брак*, por.: „семейный союз мужчины и женщины; супружество. *Состоять в браке. Вступить в брак. Сочетаться браком. Регистрация, расторжение брака. Брак по любви, по расчёту. Церковный брак* (брак, заключаемый в церкви по религиозным обрядам). *Законный брак* (...)” (BTS, 94). Definicja podaje jedynie znaczenie świeckie, a semantykę konfesyjną, nie

wskazującą zresztą na wagę tego obrzędu jako sakramentu, zawarto dopiero w połączeniu *церковный брак*. W BTS ilustracją hasła *таинство* jest m.in. *таинство бракосочетания*, ale również definicja terminu *бракосочетание*, zob.: „офиц. вступление в брак; церемония, сопровождающая этот акт. *Дворец бракосочетаний. Торжественное бракосочетание. Пригласить на бракосочетание гостей*” (BTS, 95) nie wskazuje na jego religijny wymiar.

W słowniku OSz-4 artykuły hasłowe dotyczące nazw sakramentów opracowane są, z małymi wyjątkami, jednolicie i nie wymagają szerszych komentarzy. Wyraz *таинство* występuje w definicjach sześciu sakramentów, por. np.: *брак* – сопровождаемое обрядом бракосочетания христианское таинство вступления в супружество (2 zn., OSz-4, 58); *миропомазание* – христианское таинство – обряд помазания миром лица, глаз, ушей, груди, рук, ног в знак приобщения к божественной благодати (OSz-4, 358); *священство* – христианский обряд (таинство у католиков и православных) посвящения в священнослужители (3 zn., OSz-4, 706). Tylko wyraz *исповедь*, trudno powiedzieć z jakich przyczyn, nie uznano za sakrament, por.: „у христиан: признание в своих грехах перед священником, отпускающим грехи от имени церкви и Бога; церковное покаяние” (1 zn., OSz-4, 253); też: *покаяние* – то же, что исповедь (2 zn., OSz-4, 549), choć definicja ta mimo wszystko jest pełniejsza od zarejestrowanej w BTS, por.: „обряд покаяния в грехах перед священником и получение от него отпущения грехов” (BTS, 401)²³.

²³ Powyższa analiza artykułów hasłowych dotyczących nazw sakramentów została przedstawiona w pracy *Конфессиональная лексика в толковых словарях русского языка конца XX века*. Zob. A. Rygorowicz, *Конфессиональная лексика в толковых словарях русского языка конца XX века*, [w:] *Русистика и современность. Языкознание 4*, Z. Czapiга (red.), Rzeszów 2006, s. 53-55.

7. Pole semantyczne „pojęcia teologiczne”

Grupa leksyki, której słownikowy opis wymaga od autorów konkretnej wiedzy i pewnego obycia teologicznego, to nazwy pojęć i symboli wiary, a także terminy teologiczne. Oczywiście definicje takich jednostek w słownikach językowych nie pretendują do wyczerpujących omówień teologicznych, niemniej jednak powinny w sposób możliwie jasny i klarowny podać treść znaczeniową, niezbędną do prawidłowego zrozumienia terminu i jego poprawnego użycia. Przyjrzyjmy się współczesnym opisom niektórych z nich:

ад – по религиозным представлениям: место, куда попадают души умерших грешников, обречённых на вечные муки (ад, в отличие от рая, находящегося на небесах, расположен под землёй). *Попасть в ад. Грозить адом* (1 zn., BTS, 29).

бессмертие – вечное существование, непрекращающееся бытие. *Бессмертие природы. Бессмертие богов. Мечта о бессмертии. Бессмертие души.* • В мифологии и религии: бессмертием наделены сверхъестественные существа – духи, боги, ангелы и т.п.; бессмертие человека трактуется как вечная жизнь его духовной сущности (души) в загробном мире (1 zn., BTS, 75).

благодать – по религиозным представлениям: благо или изобилие благ, ниспосланные свыше; Божья помощь, покровительство (1 zn., BTS, 81).

вера – 1. в кого-что. твёрдая убеждённость, глубокая уверенность в ком-, чём-л. *Вера в будущее. Вера в добро, в справедливость.* (...) || Убеждение в существовании чего-л. *Вера в Бога. Вера в чудеса. Вера в бессмертие.*
2. с опр. разг. религиозное учение, вероисповедание; религия. *Христианская, православная, католическая,*

мусульманская вера. Человек иной веры. Обратить кого-л. в свою веру (...) (BTS, 118).

Голгофа – о месте тяжких мучений, испытаний; о тяжких мучениях, испытаниях, претерпеваемых кем-л. • От названия холма в окрестностях Иерусалима, где, согласно Евангелию, был распят Иисус Христос (BTS, 214).

грех – у верующих: нарушение действием, словом или мыслью воли Бога, религиозных предписаний, правил. *Покаяться в грехах. Замолить грех. Впасть в грех. Отпущение грехов. Вводит кого-л. в грех* (1 zn., BTS, 227).

пресуществление – церк. в христианстве: символическое отождествienie тела и крови Иисуса Христа с вином и просфорой при евхаристии (BTS, 967).

триединство – книжн. единство трёх сущностей, явлений, черт, частей. *Триединство Бога* (основной христианский догmat, утверждающий, что Бог един в своей сути, но имеет три ипостаси: Бог-Отец, Бог-Сын, Бог-Дух Святой) (...) (BTS, 1345).

Powyższe egzemplifikacje nie wzbudzają większych zastrzeżeń, poza kilkoma nieznacznymi niuansami definicyjnymi. Pierwsze znaczenie wyrazu *вера*, a dokładniej jego dwa znaczeniowe warianty, są bardzo ogólne i dość luźno wiążą się z semantyką religijną, właściwie jedynie poprzez ilustracje, por.: *Вера в Бога. Вера в чудеса. Вера в бессмертие* (BTS). Przy takich przykładach dość niefortunnie brzmi definicja: „убеждение в существовании чего-л.”, stosująca zaimek wskazujący na przedmiot, zjawisko, a Bóg istnieje przecież w trzech Osobach. Najlepszym rozwiązaniem byłoby wyodrębnienie dodatkowego znaczenia o ściśle religijnych konotacjach, jak ma to miejsce np. w słowniku OSz-4, zob.:

вера – 1. убеждённость, глубока уверенность в ком-чём-н. *Вера в победу. Вера в людей.* 2. убеждённость в существовании Бога, божественных сил. *Вера в Бога.* 3. то же, что вероисповедание. *Христианская вера. Человек иной веры* (OSz-4, 74).

Językowy niedosyt pozostawia artykuł hasła *Голгофа*. Jednostka ta pojawia się po raz pierwszy w słownikach w szerszym znaczeniu jako nie tylko ‘miejsce ukrzyżowania Chrystusa’, ale ogólnie ‘miejsce czy symbol czyichś cierpień’. Definicja zastosowana w BTS nie jest jednak poświadczona żadnymi ilustracjami, co może utrudniać czytelnikowi właściwe zrozumienie czy użycie wyrazu. W słowniku OSz-4 odnotowane jest tylko połączenie *взойти на Голгофу* (принять страдания, муки) (OSz-4, 135). Drugie wydanie słownika G. Sklarewskiej (Skł.2) notuje bardziej uściślone znaczenie leksemu, odnoszące się do prześladowań Cerkwi w epoce radzieckiej, por.: „символ гонений на Церковь, преследований и расстрелов священнослужителей в первые годы советской власти; символ гонений и страданий вообще. *Русская голгофа XX века* (раздел журнала «Санкт-Петербургские епархиальные ведомости»)» (2 zn., Skł.2, 176). Zarówno słownik BTS, jak i OSz-4 unikają takiej interpretacji wyrazu. Być może znaczenie jest jeszcze zbyt nowe, choć wydaje się, iż jego brak ma związek z obserwowaną w Rosji tendencją do nieoskarżania przeszłości.

Uwagę zwraca również definicja hasła *пресуществление*, a właściwie jej element: „символическое отождествление (...)”. Dla wyznawców prawosławia i katolicyzmu przeistoczenie chleba i wina w Ciało i Krew Chrystusa ma wymiar nie symboliczny, ale rzeczywisty, choć niefizyczny. W słowniku Djacz. wymiar przeistoczenia jest wręcz podkreślony w definicji leksemu: „Слово это явилось в средних веках и выражает ту истину, что в таинстве причащения хлеб и вино истинно, действительно

и существенно становятся истинным телом и истинною кровию Христовою” (Djacz., 492) [podkreślenia – A. R.-K.].

Podobne „niedociągnięcia” można też znaleźć w paru innych hasłach, ale nie rzutują one w znaczny sposób na całokształt opracowania tego mikropola we współczesnych słownikach. Większość pojęć teologicznych, np. *апологетика, анафема, догмат, ипостась, канонизация, эсхатология* i inne, opisana jest poprawnie, ich terminologiczny charakter w większości przypadków nie wymaga też dodatkowych ilustracji. Należy jedynie odnieść się do słownikowych opisów niektórych rzeczowników odczasownikowych, nazywających m.in. pojęcia religijne, jak *воплощение, искупление* czy *спасение*. Podstawowe znaczenia tych leksemów odsyłają do haseł czasownikowych, a pozostałe nie wskazują na religijny charakter, por.: *воплощение* – 1. к воплотить – воплощать и воплотиться – воплощаться. *Получить своё воплощение* (воплотиться). 2. форма выражения чего-л. (обычно идей, творческих замыслов и т.п.). *Художественное, пластическое воплощение образа*. 3. о том, в ком (в чём) наиболее ярко воплощаются какие-л. свойства, черты характера и т.п.; олицетворение. *Этот человек – воплощение доброты. Она казалась воплощением его мечты* (BTS, 149); *искупление; искупление* – к *искупить* (1 зн.). *Искупление вины*. || Возмещение, расплата. *Час искупленья пробил* (BTS, 400); *спасение* – 1. к спасти и спастись. *Спасение имущества от огня. Медаль за спасение утопающих. Найти убежище для спасения от грозы*. 2. то, что спасает, избавляет от чего-л.; выход из опасного, затруднительного положения. *Спасение пришло неожиданно* (BTS, 1245). Wydaje się, iż terminy religijne określane powyższymi hasłami są na tyle znane i ważne dla chrześcijaństwa, iż powinny znaleźć bezpośrednią rejestrację w słownikach, tym bardziej, że artykuły haseł czasownikowych nie zawsze obejmują znaczenie konfesyjne, por.

пр.: *воплотить* – книжн. сделать реальностью; осуществить. *Воплотить свой творческий замысел. Воплотить в жизнь свою мечту.* || Выразить в какой-л. конкретной форме. *Воплотить свой идеал в образе главной героини* (BTS, 149); *воплотиться* – книжн. стать реальностью; осуществиться (об идеалах, планах, творческих замыслах и т.п.). *Мечта воплотилась в жизнь.* || Получить своё выражение в какой-л. форме. *Замысел писателя воплотился в трилогии. Все его мечты воплотились в детях* (BTS, 149). Oba hasła rejestrują tylko znaczenia pochodne, nie uwzględniając jego pierwotnego charakteru, związanego jak najbardziej z religią. Wyraz etymologicznie oznacza przeciw przyjęcie ciała (z cerkiewnosłowiańskiego *во-* + *плоть*). Właśnie na to ucieleśnienie, pierwotny charakter wyrazu zwraca uwagę w swoim słowniku W. Dal, por.: „*воплощать, воплотить кого, что, даровать плоть, плотской, вещественный образ; снабжать телом; влагать, вселять духовное, невестественное в плоть, в тело, вещество. Воплощенный Бог*” (DAL I, 249). Chrześcijańskie znaczenie wyrazu *воплощение* wskazuje na tajemnicę wcielenia Jezusa Chrystusa, ale inne religie mogą go interpretować odmiennie. W słowniku Skl. pierwsze znaczenie tego hasła (potraktowanego tu jako neologizm) odniesione jest do buddyzmu, zob.: *воплощение* – в буддизме: одна из форм материализации духовного начала в ряду других перевоплощений (в виде человека, животного, дерева и т.д.) (1 zn., Skl., 158), dopiero drugie wskazuje na chrześcijaństwo.

Artykuły hasła *искупить* w BTS czy OSz-4 również nie podają znaczenia, które wskazywałoby na znany w chrześcijaństwie dogmat odkupienia. Takie znaczenie można odnaleźć jedynie w słowniku semantycznym Natalii Szwedowej, por.: *искупление* – в религиозных представлениях: жизнь, страдания, смерть

и воскресение Иисуса Христа как символическая плата за освобождение людей от их грехов (2 zn., Szwed., III, 326).

Omawiając słownikowy obszar leksyki nazywającej pojęcia wiary, należy wspomnieć o określeniach Boga i nazwach otaczającego Go grona świętych, a także innych nieziemskich istot. Mikropole to, mimo ograniczonego zakresu, jest jednostkowo dość liczne, nie można też mieć zastrzeżeń, co do jego opisu.

Najbardziej reprezentatywny jest tu leksem *Бог*, którego znaczenia religijne można odnieść zarówno do monoteizmu, jak i religii politeistycznych. W tym miejscu uwaga zostanie skupiona na znaczeniu i określeniach bliższych chrześcijaństwu, por.: *Бог* – [с прописной буквы]. По религиозным представлениям: творец неба и земли, всего сущего; всеведущий высший разум, управляющий миром; всеобщее мировое начало (имеет множество имён: Творец, Создатель, Всевышний, Вседержитель, Всемогущий и др.; в христианстве един в трёх лицах: Бог Отец, Бог Сын, Бог Дух Святой). *Господь Бог* (почтит.). *Верить в Бога. Молиться, служить Богу.* (...) (1 zn., BTS, 86). Podobna definicja jest podana w OSz-4 z tą różnicą, iż pierwsze znaczenie dotyczy podejścia ogólnie religijnego, mono- lub politeistycznego, drugie natomiast odniesione jest wyłącznie do chrześcijaństwa (zob. OSz-4, 52). Artykuły hasłowe w obu słownikach są bardzo rozbudowane i włączają liczne połączenia z wyrazem *Бог*, frazeologizmy, aforyzmy czy przysłówia. Słowniki notują określenia trzech hipostaz Boga: Ojca, por. np.: *Небесный отец* (BTS), *Отец (Царь) Небесный* (OSz-4), *Создатель* (2 zn., BTS), *Творец* (2 zn., BTS, OSz-4), *Господь Бог* (BTS, OSz-4); Syna, np. *Богочеловек*, *Логос*²⁴ (3 zn., BTS), *Спаситель*, *Христос*, *Агнец Божий* i *Духа*

²⁴ Słownik BTS nie podaje, hipostazą której osoby jest Logos.

Świętego, por.: *Святой Дух*. Można odnaleźć też, zwłaszcza w BTS, wiele ogólnych epitetów i określeń Boga: *Вездесущий* (1 zn., BTS), *Всеблагой* (BTS), *Всеведущий* (BTS), *Всевиждающий* (BTS), *Всевластный* (BTS), *Всевышний* (BTS, OSz-4), *Вседержитель* (BTS, OSz-4), *Всемилолюбивый* (BTS), *Всемогущий* (BTS), *Всесильный* (BTS), *Господь* (BTS, OSz-4), *Предвечный* (BTS), *Пресвятой* (BTS).

Obok Boga ważne miejsce zajmuje Matka Boża. W słownikach poświadczane są nazwy *Богородица*, *Богоматерь*, *Владычица* (2 zn., BTS), *Матерь Божия* i epitety *Пресвятая*, *Пресвятая дева*, *Пресвятая мать*, *Пречистая* (Skl.).

Kolejną grupę stanowią określenia świętych. W Kościele prawosławnym kategorie świętych ustalane są w zależności od stanu (mniszego bądź świeckiego) zmarłej osoby, jej święceń i rodzaju śmierci, stąd też dla określenia świętości stosowane są różne terminy. Słowniki wyróżniają ogólne nazwy, por.: *святой* (3 zn., BTS), a także *мученик* (1 zn., BTS) (dla osób, które poniosły śmierć męczeńską) i *угодник* (2 zn., BTS) (dla zmarłych śmiercią naturalną). Bardziej szczegółowe określenia, uwzględniające stan i stopień kościelny świętego reprezentowane są przez jednostki: *преподобный* oraz *великомученик*, *великомученица*, *страстотерпец* (BTS) itp. Poświadczane są też leksemy *пророк*, *апостол* i określenia *блаженный* (2 zn., BTS), *юродивый* odnoszące się do charakterystycznej w tradycji rosyjskiego prawosławia kategorii tak zwanych „Bożych głupców”. Brakuje natomiast odpowiedniego znaczenia dla leksemów *исповедник* i *бессребренник*, nie są poświadczane również określenia *преподобномученик* i *священномученик*.

Ilustracje haseł pozwalają zorientować się w kulcie niektórych rosyjskich świętych, zob. np.: *Василий Блаженный*. *Блаженная Ксения Петербуржская* (*блаженный*, 2 zn., BTS, 82); *Образ Николая-чудотворца* (*чудотворец*, 2 zn., BTS, 1486);

Преподобный Сергей Радонежский. Преподобный Серафим Саровский (преподобный, OSz-4, 584); Праздник в честь великомученика Георгия Победоносца (OSz-4, 72); Великомученица Екатерина (великомученик, 1 zn., BTS, 117).

Wybiórczo zarejestrowane są też nazwy świata aniołów. Anielską hierarchię dokładnie przedstawia encyklopedyczna notka do definicji hasła *ангел* w BTS, por.: *ангел* – в иудейской, христианской и мусульманской мифологии: сверхъестественное бесплотное существо, посланец Бога, покровительствующий человеку (изображается обычно в виде крылатого юноши).

• Согласно принятой христианством небесной иерархии, предложенной Дионисием Ареопагитом, ангелы подразделяются на 9 чинов, сгруппированных в 3 лика: 1) серафимы, херувимы, престолы; 2) господства, силы и власти; 3) начала, ангелы, архангелы (1 zn., BTS, 39). W słownikach poświadczone są najbardziej znane ogółowi społeczeństwa nazwy *ангел-хранитель*, *архангел*, *серафим* i *херувим*. W BTS ich definicje są rozbudowane i szczegółowe, por. np.: *серафим* – религ. в христианской и иудейской мифологии: ангел, стоящий на высшей ступени небесной иерархии, ближайший к престолу Божьему (изображается в облике человека с шестью крыльями, из которых двумя он закрывает лицо, двумя – ноги, с помощью двух оставшихся летает, непрерывно славя Господа) (BTS, 1176). W przypadku wyrazu *архангел* w słowniku podane są nawet anielskie imiona, zob.: „*Архангел Михаил* (призван возвестить о начале Страшного суда, ангел-хранитель всех христиан). *Архангел Гавриил* (божий посланник, принёс благую весть о предстоящем рождении Иисуса Христа). *Архангел Рафаил* (ангел-целитель)” (BTS, 47-48). Jedyne zastrzeżenie wzbudza zakwalifikowanie aniołów do istot mitologicznych, zob. np.: *ангел* – в иудейской, христианской и мусульманской

мифологии (...), *архангел* – в христианской мифологии (...) (1 zn., BTS, 47), *серафим* – в христианской и иудейской мифологии (...), *херувим* – в иудаистской и христианской мифологии (...) (BTS, 1441). Użycie wyrażenia *христианская мифология* podważa istotę chrześcijaństwa, odnosząc je do wierzeń pogańskich. Taka klasyfikacja nie dziwiłaby w słownikach epoki radzieckiej, ale obecnie wzbudza negatywne odczucia i świadczy bądź o niedbałości leksykografów, bądź o śladach pozostawionych przez antyreligijną ideologię komunizmu. W słowniku OSz-4 określenia aniołów opatrzone są kwalifikatorem *в христианстве*.

Wnioski

Analiza słownikowego materiału leksykalnego związanego z duchowością prawosławia wykazuje, że jest to obszar dość dokładnie przedstawiony w źródłach leksykograficznych końca XX wieku. Zarejestrowane są jednostki reprezentujące wszystkie grupy tematyczne, związane duchowością prawosławną. Leksyka konkretna obrazuje budowę i wystrój świątyni i innych budynków sakralnych, prezentuje przedmioty, naczynia i szaty liturgiczne, wskazuje na duchowieństwo i laikat, leksyka abstrakcyjna zapoznaje z pojęciami wiary i terminami teologii, sakramentami, elementami nabożeństw i cyklem świątecznym. Użytkownik słowników BTS czy OSz-4 znajdzie w nich więc na pewno podstawową leksykę dotyczącą prawosławia, pojęcia wiary i terminy cerkiewne, a także, przeważnie w podhasłach bądź ilustracjach hasłowych, część konfesyjnych nazw własnych.

Definicje leksemów włączają często elementy encyklopedyzmu. Jest to niewątpliwie wymóg czasów – z jednej strony potrzeba odnalezienia się w zalewającym społeczeństwo potoku informacyjnym, niosącym olbrzymią liczbę pojęć, terminów, określeń,

nazw, a z drugiej – dążenie do ekonomii (choćby czasu, by nie szukać informacji w paru źródłach). Potwierdzają to redaktorzy słowników: „Для того, чтобы у читателей не возникало досадного желания обратиться к другому справочнику в поисках дополнительных разъяснений, многие словарные статьи сопровождаются краткими энциклопедическими справками”²⁵. Nie należy też zapominać o znaczącym, jeśli nie najważniejszym czynniku obecności definicji encyklopedycznych dla leksemów konfesyjnych – potrzebie religijnej edukacji społeczeństwa, funkcjonującego przez 70 lat w ateistycznej rzeczywistości.

Słownik objaśniający staje się jednocześnie kompendium wiedzy, w przypadku analizowanego tu materiału badawczego – wiedzy religijnej. Jest ona prezentowana raczej poprawnie, zgodnie z nauką prawosławną²⁶, choć należy pamiętać, że jest to przede wszystkim słownik językowy. Leksykografowie dążąc do obiektywizmu przedstawień pojęć religijnych nie są teologami, a językoznawcami, na dodatek wychowywanymi i kształconymi w epoce i duchu komunizmu. W definicjach występują więc niekiedy nieścisłości czy błędy natury merytorycznej, słownikarze mają też czasem trudności w doborze odpowiednich połączeń wyrazowych czy ilustracji. Takie niedociągnięcia są częstsze w przypadku jednostek leksykalnych traktowanych jako nieterminologiczne (bez kwalifikatorów typu *рел.*, *церк.*), funkcjonujących jako składniki języka ogólnego. Powszechność ich użycia i ogólna zrozumiałość skłaniała

²⁵ BTS, *Предисловие*, s. 3.

²⁶ Analizując poprawność definicji pod względem merytorycznym korzystałam z dostępnych opracowań na temat prawosławia (zob. m.in. E. Przybył, *Prawosławie*, Kraków 2006; K. Bondaruk, ks., *Nauka o nabożeństwach prawosławnych*, Białystok 1987), słowników terminologii cerkiewnej (m.in. SPK), a także konsultacji teologicznych.

leksykografów do samodzielnej interpretacji haseł, co niestety wykazało braki w ich wiedzy religijnej. Definiowanie jednostek ściśle terminologicznych (dotyczących Cerkwi prawosławnej czy ogólnie chrześcijaństwa), mających ograniczony zakres funkcjonowania, zmuszało redaktorów do korzystania ze źródeł teologicznych, stąd też mniejsza liczba błędów w ich opisach. Najbardziej jednak rażąco są przypadki interpretacji haseł, bazującej wciąż na podstawach komunistycznych. Częściej takie „narzucanie” poglądów, jak wynika z analizy, ma miejsce w BTS, czego wymownym przykładem jest m.in. użycie formacji *служитель культа* czy traktowanie świata aniołów jako mitologii chrześcijańskiej.

ROZDZIAŁ II

AKTYWNE PROCESY W LEKSYCE KONFESYJNEJ

Leksyka konfesyjna to obszar, który wyraźnie aktywizuje się w języku rosyjskim końca XX wieku. Po okresie antyreligijnej propagandy i marginalizacji życia religijnego powraca ona do powszechnego użycia. Ulega rehabilitacji również w źródłach leksykograficznych, co stało się możliwe m.in. dzięki zdjęciu cenzury i eliminacji nakazów ideologicznych. Aktualizacja leksyki konfesyjnej w słownikach następuje różnymi drogami, np. poprzez usunięcie kwalifikatora chronologicznego, deideologizację, melioryzację znaczenia. Większość obserwowanych procesów to zmiany jakościowe, ale analizowane słownictwo w stosunku do źródeł radzieckich zostało też uzupełnione ilościowo. Zjawiska te zostaną przedstawione w tym rozdziale.

1. Zmiany ilościowe

Uzupełnianie systemu językowego o nowe jednostki leksykalne to naturalna tendencja rozwojowa każdego języka. Tendencja ta jest związana przede wszystkim z rozwojem cywilizacyjnym i potrzebą nazywania nowych przedmiotów i zjawisk. Leksyka

konfesyjna reprezentująca prawosławie wydaje się być jednak obszarem dość hermetycznym i mało podatnym na tego typu zmiany. Cerkiew rosyjska jest silnie przywiązana do tradycji, zachowuje stary styl (kalendarz juliański) i cerkiewnosłowiański język liturgiczny. Od stuleci większym zmianom nie ulega ani organizacja Kościoła, ani liturgiczna obrzędowość, stała też jest terminologia cerkiewna. Można twierdzić, że we współczesnym świecie Cerkiew postrzegana jest wręcz jako „archaiczna”. Dlatego nowe, niepoświadczone wcześniej jednostki we współczesnym obszarze leksyki konfesyjnej reprezentującej prawosławie stanowią znikomą grupę. Mimo to, w słownikach końca XX wieku można zaobserwować wyraźny liczbowy wzrost leksemów konfesyjnych, na co zwracają uwagę również językoznawcy¹. Jest to jednak wynik niepełnego przedstawienia tego obszaru w źródłach leksykograficznych poprzedniego okresu (tzn. epoki radzieckiej). Wzmożone zainteresowanie religią w końcu XX wieku rodzi potrzebę szerszego poznania leksyki konfesyjnej i nazywanych przez nią pojęć. Stąd niezbędne jest dość szerokie i dokładne zaprezentowanie jej w źródłach leksykograficznych.

1.1. Powrót leksyki konfesyjnej do słowników

Słownikowe uzupełnianie jednostek leksykalnych dowolnego pola semantycznego w danym okresie czasowym najłatwiej można prześledzić na podstawie różnych wydań tego samego słownika językowego. W niniejszej analizie wykorzystywane są m.in. dwa wydania słownika Siergieja Ożegowa, tzn. wydanie radzieckie

¹ Zob. np. Н. А. Купина, Ю. Н. Михайлова, *Религиозная лексика и ее отражение толковыми словарями русского языка*, [в:] *Проблемы русской лексикографии*, Москва 2004, с. 59.

z 1973 roku (Oż-73) i współczesne, będące jego kontynuacją, z 2004 roku (OSz-4). Taki wybór źródeł pozwala na porównanie zawartego w nich liczbowego stanu leksyki konfesyjnej. W OSz-4 zostały zarejestrowane liczne leksemy, niepoświadczone w Oż-73, por. np.: *Благовещание, Богоматерь, Богочеловек, великомученик, викарий, Вознесение, всенощное бдение, выкрест, Голгофа, двундесятые праздники, духовная академия, евхаристия, ектеня, елеосвящение, иордань, ипостась, клир, Матерь Божия, мненья, молебствие, крестное знамение, Покров Пресвятой Богородицы, Преображение, преосвященство, пресвитер, прощёное воскресенье, родительская суббота, Рождество Богородицы, рукоположить, святитель, святейшество, священство, соборность, Спас, Сретение, столпник, У(у)спение, Христос, церковнослужитель*. O nowe jednostki poszerzyła się też frazeologia biblijna, por. np.: *тайная вечеря, неопалимая купина, змий-искуситель, страшный суд, суд божий, поцелуй Иуды, древо познания, взыскующие града, непорочное зачатие* i inne.

Trudniej jest rozpatrywać zmiany liczbowe leksyki konfesyjnej w BTS, gdyż, jak zaznaczają jego autorzy, słownik ten jest kontynuatorem dwóch dzieł, MAS i BAS. Mimo iż BTS liczebnością zawartych jednostek leksykalnych zbliżony jest do BAS (por.: BTS – około 130 tys., BAS – około 120 tys.), to słusznym wydaje się zestawienie go mimo wszystko z zawierającym około 90 tys. jednostek słownikiem MAS. Należy pamiętać o tym, że język wciąż ulega rozwojowi i o wiele więcej jednostek zyskuje niż traci. Porównanie liczby haseł w analizowanych wydaniach słownika Ożegowa wskazuje, że procentowy stosunek wzrostu zarejestrowanej w nich leksyki jest bardzo zbliżony do stosunku wzrostu leksyki z MAS i BTS (zob. Oż-73: 57 tys., OSz-4: 80 tys., MAS: 90 tys. BTS: 130 tys.) i wynosi około 30 %. Słownik MAS stanowi zatem odpowiednie źródło do niniejszych badań.

Poniżej podane zostały przykłady jednostek zarejestrowanych w BTS, które nie mają poświadczenia w MAS. Są to m.in.: *антиминс, Благовещение, богоборец, богородичны, Богоявление, водоосвящение, водосвятие, Воздвижение, всеошное бдение, Голгофа, дарохранительница, декалог, духовная академия, евхаристия, елеосвящение, илитон, иподьякон, ипостась, кондак, кондакарь, крашенка, логос, молитвослов, молитвословие, нецерковный, новокрещенец, октоих, омофор, орарь, орлец, отпуст, паремейник, поминальник, потир, Преображение, Пресвятая, пресуществление, Пречистая, проскомидия, псалтырьщик, Радуница, саккос, свечник, святительство, ставропигия, страстная седмица, Сретение, трикирий, фелонь.*

Przytoczone egzemplifikacje są jedynie wybranymi jednostkami, reprezentującymi grupę leksemów niepoświadczonych w Oż-73 czy MAS, pozwalają jednak wnioskować, że leksyka konfesyjna nie była przedstawiona w słownikach radzieckich w sposób pełny. Leksemy, które powróciły do słowników, wzbogaciły przede wszystkim obszar leksykalny dotyczący powszedniego życia Cerkwi, gdyż są to nazwy osób (np. *великомученик, новокрещенец, пресвитер*), święt (np. *Благовещение, Преображение, Сретение*), elementów nabożeństw (np. *ектенья, кондак, проскомидия, отпуст*), naczyń liturgicznych (np. *дарохранительница, потир*), szat (np. *омофор, орарь, саккос*), ksiąg liturgicznych (np. *миня, кондакарь, поминальник*). Niewiele jest wśród nich pojęć teologicznych, leksyki tzw. abstrakcyjnej, choć znaczną grupę stanowią określenia Boga i Bogarodzicy, por. np.: *Богоматерь* (brak w Oż-73), *Богочеловек* (brak w Oż-73, MAS), *Матерь Божия* (brak w Oż-73), *Пресвятая* (brak w Oż-73, MAS), *Пресвятой* (brak w Oż-73, MAS), *Христос* (brak w Oż-73) i inne.

W słownikach końca XX wieku poszerzony jest także obszar synonimii jednostek konfesyjnych (tabela 1).

Tabela 1. Rejestracja przykładowych synonimicznych jednostek konfesyjnych w słownikach radzieckich i współczesnych

Wyszczególnienie	MAS	Oż-73	BTS	OSz-4
<i>всенощная</i>	+	+	+	+
<i>всенощное бдение</i>	–	–	+	+
<i>причащение</i>	+	+	+	+
<i>причастие</i>	+	+	+	+
<i>евхаристия</i>	–	–	+	+
<i>соборование</i>	+	+	+	+
<i>елеосвящение</i>	–	–	+	+
<i>святой</i>	+	+	+	+
<i>святитель</i>	+	–	+	+
<i>Крещение</i>	+	+	+	+
<i>Богоявление</i>	–	–	+	–

Legenda:

+ obecność leksemu w słowniku; – brak rejestracji leksemu w słowniku.

Powyższy proces świadczy o leksykograficznym uzupełnianiu tego pola semantycznego o jego ważny składnik – stosunki funkcjonalne między wyrazami. Jak konstatuje Maria Pietuchowa, w erze radzieckiej „синонимические ряды, относившиеся к различным группам церковной лексики, значительно сокращали свою численность”². Autorka wskazuje na pozajęzykowe przyczyny tego procesu.

Nieobecność znacznej części leksemów konfesyjnych w słownikach radzieckich można tłumaczyć jednym z leksykograficznych zabiegów, wynikających z ówczesnej ideologii. Usunięcie danych jednostek ze słowników wydaje się najłatwiejszą drogą językowego

² М. Е. Петухова, *Функциональные особенности церковной терминологии (наименования помещений) в русском языке послереволюционного периода*, [в:] *Исследования по сравнительному языкознанию. Сборник статей*, Казань 2004, с. 112-113.

rugowania obszaru sacrum. Wydaje się, iż skutkiem antyreligijnej polityki w źródłach leksykograficznych jest np. eliminacja nazw Boga i Bogarodzicy czy też święt cerkiewnych oraz innych podstawowych leksemów związanych z życiem liturgicznym Cerkwi.

Brak poświadczenia niektórych jednostek konfesyjnych w słownikach epoki radzieckiej, jak słusznie zauważa w swojej pracy *Leksyka konfesyjna w języku rosyjskim okresu radzieckiego* Krzysztof Rutkowski, nie zawsze jednak jest wynikiem cenzury. Część leksyki nieobecnej w słownikach to jednostki ściśle terminologiczne, znane w środowisku duchowieństwa, nie przenikające jednak w tym okresie do języka ogólnego, bądź leksemy o złożonej budowie³.

O rejestracji leksemu lub jej braku decyduje też często objętość słownika. Dla porównania, wśród nazw osób duchownych i świeckich w Oż-73 nie zostały zarejestrowane jednostki, takie jak: *алтарник, архидиако́н, архипасты́рь, великомученик, викарий, дьяко́нство, иеродиакон, иподьяко́н, католикос, келарь, келейник, клир, клирик, клирошанин, наместница, новокрещенец, постник, предстоятель, преосвященство, причастник, прозелит, псалмист, псалмопевец, псалтырищик, свечник, святитель, святительство, святейшество, священство, скитник, скоромник, столпник, страстотерпец, трапезник, церковнослужитель, черноризец*. W MAS, ze względu na większą liczbę zawartych w nim haseł, w zestawieniu z powyższą grupą nie znajdują leksykograficznego poświadczenia już tylko nazwy: *алтарник, иподьяко́н, новокрещенец, предстоятель, псалмист, псалмопевец, псалтырищик, святительство, столпник*.

Jednostki, które z różnych przyczyn nie otrzymują rejestracji w słownikach radzieckich, we współczesnych leksykonach po-

³ K. Rutkowski, *Leksyka konfesyjna w języku rosyjskim okresu radzieckiego*, Białystok 2007, s. 147-149.

świadczone są raczej w znaczeniach niezmienionych, funkcjonujących w języku przedrewolucyjnym. Dla porównania w tabeli 2 przytoczono definicje przykładowych haseł z DAL i BTS.

Tabela 2. Przykładowe artykuły hasłowe leksyki konfesyjnej w słownikach DAL i BTS

DAL	BTS
<i>илитон</i> – церк. греч. платъ или обертка антиминса (II, 36)	<i>илитон</i> – в христианской церкви: шёлковый платок, в который заворачивается для сохранности антиминс (s. 388)
<i>псалмопевец</i> – поющий псалмы писатель псалмов, Давид (III, 433)	<i>псалмопевец</i> – 1. церк. певец псалмов; 2. эпитет древнееврейского царя Давида, которому богословской традицией приписывалось сочинение псалмов (s. 1041)
<i>свечник</i> – свечной мастер или свечник. <i>Церковный свечник</i> . кто у продажи церковных свечей. Свечной монах. свечник, кстр. свадебн. чин, у брачных свечей (IV, 28)	<i>свечник</i> – 1. тот, кто несёт свечу перед женихом и невестой при совершении церковного брачного обряда; 2. тот, кто изготавливает свечи или торгует свечами (s. 1159)

1.2. Leksyka nowa

„Неологизмы – это хронологически новые в общелитературном языковом употреблении лексемы и семемы, возникшие путём деривации или заимствования (внешнего и внутреннего) с целью удовлетворения вне- и внутриязыковых потребностей”⁴. W związku z tym, iż niniejszy podrozdział dotyczy zmian ilościowych, zostaną tu omówione jedynie neologizmy leksykalne (nowe wyrazy), natomiast neosemantyzmy, które

⁴ E. В. Сенько, *К проблеме лексических инноваций*, Ленинград 1979, с. 17; za: A. Pstyga, *Nowe słownictwo rosyjskie. Struktura formalna i semantyczna rzeczownika*, Gdańsk 1994, s. 12.

reprezentują zmiany jakościowe⁵, zostaną rozpatrzone w innym miejscu.

Wyodrębnienie neologizmów wśród używanego współcześnie słownictwa nie jest zadaniem prostym. Ze względu na brak dystansu czasowego leksykografowie ostrożnie podchodzą do wyrazów niepewnych pod względem ich statusu w leksyce, dążąc do przedstawienia w słownikach przede wszystkim tego, co ustabilizowane. Językowe słowniki objaśniające najczęściej nie wyróżniają nowej leksyki, stosując kwalifikatory chronologiczne tylko w przypadku wyrazów dawnych i przestarzałych. Pionierskiego trudu przedstawienia współczesnej leksyki w aspekcie dynamiki podjęli się redaktorzy dzieła *Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения* (Skł.). Jedną z kategorii przedstawionego w nim słownictwa stanowi „новая лексика, к которой относятся как слова абсолютной новизны, то есть впервые зафиксированные в данном Словаре (...), так и слова относительной новизны, уже описанные в словарях новых слов, в очередных изданиях словаря С. И. Ожегова или в вышедших из печати томах БАС-2” (Skł., 12). Przy określaniu kryterium leksykograficznej rejestracji nowych wyrazów wzięto pod uwagę tylko słowniki filologiczne, wyłączając słowniki encyklopedyczne, ortograficzne i inne. Autorzy nie wykorzystywali też materiałów zawartych w corocznych wydaniach *Новое в русской лексике. Словарные материалы* (1977–1988), gdyż prezentowane w nich

⁵ Neosemantyzmy traktowane są niejednoznacznie. Niektórzy językoznawcy uważają, że reprezentują one zmiany ilościowe. Jednakże słusznym wydaje się włączenie ich za Teresą Smółkową do zmian jakościowych. Zob. T. Smółkowa, *Metodologiczne aspekty opisu współczesnych neologizmów i neosemantyzmów polskich*, [w:] *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, Prace Slawistyczne nr 105, Warszawa 1997, s. 261.

zjawiska nie były jeszcze wyraźne, a status wyrazów nie do końca określony⁶.

W przypadku leksyki konfesyjnej prezentującej prawosławie powstawanie neologizmów leksykalnych, jak już wspomniano, nie jest procesem aktywnym, gdyż dotyczy obszaru stałego i niepodatnego na większe zmiany. Mimo to w słowniku Skl. oraz Skl.2 zarejestrowana jest niewielka grupa neologizmów, występujących w źródłach leksykograficznych po raz pierwszy, bądź znajdujących poświadczenie jedynie w leksykonach wydanych w ostatnim dziesięcioleciu XX wieku. Są to przede wszystkim rzeczowniki i przymiotniki, zob. np.: *двадцатка* – разг. приходской совет (Skl.2, 197), *деноминация* – рел. вероисповедание, *конфессия* (Skl.2, 211) (zob. też BTS), *десакрализация* – книжн. утрата обрядов, религиозных ритуалов, священных таинств; нарушение религиозных запретов (Skl., 205), *евангелизация* – проповедь христианства среди населения, исповедующего другую веру (первоначально – миссионерская деятельность христиан) (Skl., 223), *иконопочитание* – почитание иконы как религиозной святыни (Skl., 263), *катехизация* – просветительская деятельность, направленная на разъяснение катехизиса (1 зн.), на изучение, освоение катехизиса (Skl.2, 334; zob. też BTS), *катехизатор* – церковный (реже светский) деятель, занимающийся катехизацией (Skl.2, 334; zob. też BTS), *конфессия* – разновидность той или иной религии, того или иного вероисповедания (Skl., 329; zob. też BTS), *экуменист* – сторонник экуменизма (Skl., 686), *Богородицын* – принадлежащий Богородице (Skl., 104), *Богородичный* – относящийся к Богородице (Skl., 104), *богоявленский* – прил. к *Богоявление*

⁶ Zob. Skl., s. 12–13.

(Skł., 106), *внутриприходской* – odnoszący się do działalności przychoda, przechodzący w przychodzie; *приходской* (Skł., 151), *внутрицерковный* – pochodzący, odbywający się wewnątrz kościoła, związany z relacjami między kościelnymi (Skł., 151), *канонизированный* – przeliczony do liczby świętych (Skł., 284), *катехизаторский* – przeliczony do *катехизатор*, *катехизация* (Skł.2, 334), *межконфессиональный* – istniejący, realizowany między różnymi wyznaniami (Skł., 381), *псевдорелигиозный* – nie będący prawdziwym religijnym; przypominający zewnątrz formy religii (Skł., 521).

Przytoczone tu neologizmy po części wskazują na nowe zjawiska związane z życiem religijnym Rosjan. Większość z tych jednostek to wyrazy, które można odnieść nie tylko do prawosławia, co ogólnie do chrześcijaństwa, a czasem również do religii niechrześcijańskich. W związku z odrodzeniem religijnym zauważalna jest potrzeba rozszerzenia synonimii dla określenia *вероисповедание*, które pozwala na różnicowanie wyznań. Stąd w Skł. zapożyczenia typu *деноминация*, *конфессия*. W społeczeństwie różnowyznaniowym nieuchronne są oficjalne i nieoficjalne kontakty między Kościołami, co powoduje potrzebę nowych nominacji, np. *межконфессиональный*, *экуменист*. Semantyczny obszar religijny poszerza się więc o nową sferę – dialog międzywyznaniowego. Jednostki takie jak *евангелизация*, *катехизация* to z kolei odzwierciedlenie zjawiska, które w tak masowej skali praktycznie nie istniało w Rosji od wieków, a które wymusił ponad 70-letni okres ateizacji społeczeństwa. Rok jubileuszu tysiąclecia chrześcijaństwa często jest nazywany rokiem powtórnego chrztu Rosji. Z drugiej strony wśród rosyjskiego społeczeństwa zauważalne jest też zjawisko związane z globalną tendencją sekularyzacji. Na taki problem współczesnej duchowości wskazują np. leksemy *десакрализация*, *псевдорелигиозный*. Niewiele jest wśród tej leksyki nowych

terminów związanych z życiem liturgicznym czy administracyjnym Cerkwi. Wydaje się jednak, że we współczesnych słownikach pojawia się więcej leksemów konfesyjnych, funkcjonujących w języku potocznym. W słownikach przedrewolucyjnych leksyka taka, zwłaszcza że dotyczyła obszaru sacrum, a więc powinna mieć podniosły charakter, traktowana była jako nienormatywna i często nie otrzymywała rejestracji⁷. W związku z demokratyzacją języka stan ten zaczął się zmieniać. Choć w Skl. czy Skl.2 potocznych poświadczeń jest niewiele, zob. np. *двадцатка*, to w BTS można odnaleźć już liczniejsze przykłady, zob. np.: *панихидствовать* – разг. произносить панихиду. *Священник хорошо панихидствует. Панихидствовать по отжившему* (BTS, 778), *поминальница* – разг. поминальник (BTS, 915) i inne. Wśród leksyki o semantyce religijnej jednostki o charakterze potocznym to jedyny obszar, który może wykazywać się większą elastycznością i zmiennością, a tym samym być podatny na ilościowe uzupełnianie. Wśród leksyki nowej aktywności charakteryzują się też formy pochodne, powstałe od funkcjonujących już w języku nazw i terminów. W Skl. i Skl.2 poświadczone są np. nowe przymiotniki, takie jak *Богородицын, богоявленский, внутриприходской* i inne.

W związku z niewielką liczebnością tej grupy, nie ma potrzeby badania najbardziej aktywnych sposobów powstawania neologizmów. Można jedynie zauważyć, iż przedstawiona tu leksyka prezentuje wszystkie znane sposoby wzbogacania słownictwa tzn. derywację słowotwórczą (np. *иконопочитание*), zapożyczenia zewnętrzne (np. *деноминация, конфессия*), jak i wewnętrzne (np. *двадцатка*).

⁷ Wyjątek stanowi tu słownik W. Dala, który rejestruje leksykę używaną zarówno w języku literackim, jak i potocznym (zob. DAL).

2. Zmiany jakościowe

Obok ilościowego uzupełniania leksyki konfesyjnej w słownikach bardzo istotne i wyraźne są zmiany dotyczące jej jakości. Porównanie artykułów hasłowych w słownikach języka rosyjskiego okresu radzieckiego i poradzieckiego ujawnia szereg tendencji związanych z analizowaną leksyką.

2.1. Aktualizacja

Jednym z aktywnych procesów obserwowanych we współczesnym leksykonie języka rosyjskiego jest „powrót do życia” wcześniej nieaktualnych leksemów. Aktywizują się jednostki lub całe obszary leksykalne, które w rzeczywistości radzieckiej były świadomie eliminowane z użycia ze względu na swoją „действительную или мнимую принадлежность к отвергаемым и даже к разрушаемому социальным институтам”⁸. Były to nazwy związane z dorewolucyjną administracją, państwem, szkolnictwem, terminy ekonomii, elementy etykiety (np. zwroty *господин*, *барышня*, *сударыня*). Reprezentatywną grupę stanowi tu leksyka duchowości religijnej. O jej aktualizacji i powrocie z biernych zasobów słownikowych do aktywnego użycia wspomina w pracach poświęconych współczesnemu językowi rosyjskiemu wielu naukowców⁹.

⁸ В. Г. Костомаров, *Языковой вкус эпохи*, Санкт-Петербург 1999, s. 158-159.

⁹ Zob. pr.: Н. С. Валгина, *Активные процессы в современном русском языке*, Москва 2003; В. Г. Костомаров, *Языковой вкус эпохи*, Санкт-Петербург 1999; Е. В. Какорина, *Трансформации лексической семантики и сочетаемости*, [в:] *Русский язык конца XX столетия (1985-1995)*, Е. А. Земская (ред.), Москва 2000, s. 67-89; Л. Ферм, *Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет)*, Uppsala 1994; И. М. Синагатуллин, *Вторая жизнь слова*, „Русский язык за рубежом” 1994, № 3, s. 28-30; М. Żurek, *Слово в меняющемся мире*:

W tym miejscu analizie zostaną poddane jednostki leksykalne, które we współczesnych słownikach języka rosyjskiego tracą cechy przestarzałości, nieaktualności, nadane im w epoce radzieckiej. Najczęściej do biernych zasobów słownikowych były one włączane przez dodanie kwalifikatorów i parakwalifikatorów typu *устарелое* (*устар.*), *в старину*, *в дореволюционной России*. Opatrywanie konfesjonalizmów notami chronologicznymi, odnoszącymi je do epoki minionej w słownikach radzieckich niekoniecznie wskazywało na ich rzeczowywistą nieaktualność, choć bez wątplenia ich aktywność została znacznie ograniczona, czy wręcz zmarginalizowana. Proces ten nie był jednak wynikiem naturalnego wymierania nazw w związku z odchodzeniem do przeszłości oznaczanych nimi desygnatów, ale ingerencji ówczesnej ideologii w zasoby językowe. Natalia Kupina konstatuje, iż jedną z osobliwości ideologicznego oswojenia semantycznego obszaru religii przez język totalitarny było właśnie rugowanie jej z duchowego życia człowieka radzieckiego jako „пережиток прошлого”¹⁰. W ten sposób dezaktualizacji uległo szereg leksemów bądź ich religijnych znaczeń, określających realia związane z życiem Cerkwi i pojęcia wiary. Co ciekawe, słowniki radzieckie nie były w tym kwalifikowaniu konsekwentne, w związku z czym w jednym źródle leksykograficznym ten sam leksem mógł być traktowany jako

обозначение возрожденных понятий духовной жизни и нравственности, [в:] *Актуальные вопросы изучения русской литературы и культуры*, Kraków 2001, s. 266-269; В. В. Шмелькова, *Лексическая деархаизация в современном русском литературном языке*, Пенза 2009; Eadem, *Сущность процесса лексической деархаизации в современном русском литературном языке*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Москва 2010.

¹⁰ Н. А. Купина, *Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции*, Екатеринбург 1995, с. 30.

archaizm, w drugim zaś zaliczany do leksyki aktualnej. W tabeli 3 zobrazowano na przykładowo wybranych jednostkach różnorodność kwalifikacji leksemów konfesyjnych.

Tabela 3. Różnorodność kwalifikacji leksemów konfesyjnych w słownikach epoki radzieckiej

Wyszczególnienie	TSU	MAS	Oż-73
<i>богомалец</i>	brak kwalifikatora	brak kwalifikatora	устар.
<i>божница</i>	brak kwalifikatora	прост. устар.	в старину
<i>затворник</i>	книжн.	brak kwalifikatora	в старину
<i>обитель</i>	книжн.	книжн.	устар.
<i>паства</i>	церк. ритор.	церк.	устар.
<i>приход</i>	brak kwalifikatora	церк.	устар.
<i>пустынник</i>	книжн.	книжн.	в старину

Zastosowanie zróżnicowanych kwalifikatorów stylistycznych i chronologicznych leksyki konfesyjnej w słownikach radzieckich można tłumaczyć z jednej strony burzliwością zmian, wprowadzanych po 1917 roku i nienadążaniem za nimi rejestracji słownikowych. Niewątpliwie jednak jedną z przyczyn tych rozbieżności był różny stopień ingerencji cenzorów w treść słownikową i indywidualne podejście leksykografów.

Prezentowane w tym rozdziale jednostki leksykalne można odnieść zatem przede wszystkim do leksyki ograniczonej temporalnie w związku z panującą przez ponad 70 lat ideologią antyreliгиозną. Słownictwo to wraz z upadkiem komunizmu ulega aktualizacji. Zmiany w klasyfikowaniu badanej leksyki w słownikach XIX i XX wieku zobrazowano w tabeli 4.

Tabela 4. Egzemplifikacje zmian w klasyfikowaniu leksyki konfesyjnej w słownikach XIX i XX wieku

Wyszczególnienie	DAL	MAS	Oż-73	OSz-4	BTS
<i>благовест</i>	brak kwalifikatora	устар.	устар.	brak kwalifikatora	церк.
<i>благочестие</i>	brak kwalifikatora	книжн. устар.	устар.	brak kwalifikatora	brak kwalifikatora
<i>ближний</i>	brak kwalifikatora	устар.	устар.	brak kwalifikatora	по христианск. представл.
<i>греховный</i>	brak kwalifikatora	устар.	устар.	brak kwalifikatora	brak kwalifikatora
<i>инок</i>	brak kwalifikatora	устар.	устар.	brak kwalifikatora	brak kwalifikatora
<i>черноризец</i>	brak kwalifikatora	устар.	brak w słowniku	brak w słowniku	brak kwalifikatora

Powrotowi do aktywnego użycia leksyki konfesyjnej, która przez siedemdziesiąt lat XX wieku pozostawała w zasobach pasywnych języka sprzyja zmiana politycznej i społecznej orientacji Rosjan oraz wyraźnie odczuwalna potrzeba odrodzenia duchowych tradycji, wartości materialnej i duchowej kultury prawosławia.

W słownikach końca XX wieku aktualizacji ulegają takie jednostki, jak np.: *благовест* – церк. колокольный звон (по церк. уставу – одного среднего колокола) перед началом или во время церковной службы (BTS, 81; por. MAS, Oż-73: устар.), *благочестие* – почитание Бога, исполнение религиозных предписаний, церковных обрядов и т.п.; религиозность, набожность (Skł., 98; por. MAS: книжн. устар., Oż-73: устар.), *богомолье* – поклонение особо почитаемым церковным святыням, реликвиям в святых местах (обычно в отдалённых церквях, монастырях, скитах); место такого поклонения (BTS, 86; por. MAS, Oż-73: устар.), *бogoотступник* – человек,

переставший верить в Бога, отказавшийся от религии (BTS, 86; por. MAS: устар., Oż-73: brak wyrazu), *богохульник* – тот, кто богохульствует (BTS, 87; por. MAS, Oż-73: устар.), *богохульство* – поношение, оскорбление Бога, догматов веры (BTS, 87; por. MAS, Oż-73: устар.), *богохульствовать* – поносить, оскорблять Бога, догматы религии и т.п. (BTS, 87; por. MAS, Oż-73: устар.), *божница* – полка или киот с иконами (BTS, 88; por. MAS: прост. устар., Oż-73: в старину), *вероотступник* – человек, отрекшийся от своей веры (3 zn., BTS, 119; por. MAS, Oż-73: устар.), *вероотступничество* – отречение от своей веры (3 zn., BTS, 119; por. MAS, Oż-73: устар.), *греховный* – наполненный грехами, полный грехов (1 zn., BTS, 227; por. MAS, Oż-73: устар.), *инок* – православный монах (BTS, 394; por. MAS, Oż-73: устар.), *иночество* – в православии: монашество (в 1 знач.) (OSz-4, 248; por. Oż-73: устар.), *конфессиональный* – церковный, вероисповедный (BTS, 453; por. MAS: устар., Oż-73: brak leksetu), *прегрешение* – книжн. проступок, ошибка; грех (BTS, 956; por. MAS: книжн. устар., Oż-73: устар.), *приход* – низшая церковно-административная единица, церковь с причтом и соединяющая их церковная община (прихожане) (OSz-4, 602; por. Oż-73: устар.), *пустынь* – 1. уединённое безлюдное место, где живёт отшельник; его одинокое житьё; 2. небольшой монастырь, возникший в пустынной, безлюдной местности (BTS, 1048; por. MAS: устар., Oż-73: в старину (rejestracja tylko 1 znaczenia)), *святки* – у православных христиан: праздничное время от Рождества до Крещения, сопровождавшееся обычно хождением ряженных, гаданием и т.п. (BTS, 1164; por. MAS: в дореволюц. быту), *странничество* – странствование пешком по святым местам (BTS, 1276; por. MAS: устар., Oż-73: brak leksetu), *усопший* – книжн. умерший, покойный (BTS, 1400; por. MAS: устар., Oż-73: высок.), *черноризец* – монах, чернец (BTS,

1474; por. MAS: устар., Oż-73: brak leksemu), *экзархат* – церк. область, на которую распространяется управление экзарха (BTS, 1514; por. MAS: ист. церк., Oż-73: brak wyrazu) i inne.

Aktualnymi stają się też konfesyjne znaczenia wielu wyrazów polisemicznych, por. np.: *безбожный* – отрицающий существование Бога (о человеке) (1 zn., BTS, 65; por. MAS: устар., Oż-73: brak znaczenia), *благодать* – по религиозным представлениям: благо или изобилие благ, ниспосланные свыше; Божья помощь, покровительство (1 zn., BTS, 81; por. MAS: устар. (1 zn.), Oż-73: устар. (2 zn.)), *ближний* – по христианским представлениям: всякий человек для другого (BTS, 83; por. MAS: устар. (3 zn.), Oż-73: устар. (2 zn.)), *божественный* – относящийся к религии, церковный (1 zn., OSz-4, 54; por. Oż-73: стар.), *братство* – религиозная община, организация, общество; монашеский орден (2 zn., BTS, 95; por. Oż-73: устар.), *венец* – церк. в обряде венчания: головное украшение в виде короны, возлагаемое на вступающих в брак (3 zn., BTS, 117-118; por. Oż-73: устар. (4 zn.)), *духовный* – относящийся к религии, к церкви (2 zn., OSz-4, 183; por. Oż-73: устар.), *закон* – система нравственных и обрядовых требований, принципов какого-л. религиозного учения; свод религиозных правил и норм (5 zn., BTS, 327; por. MAS: устар. (6 zn.)), *исповедание* – книжн. религия, вероисповедание (2 zn., BTS, 401; por. MAS: книжн. устар.), *мирской* – церк. связанный со светской жизнью и не имеющий отношения к религиозной, духовной жизни (2 zn., BTS, 545; por. MAS: устар. (2 zn.), Oż-73: устар. (6 zn.)), *обитель* – то же, что монастырь (1 zn., OSz-4, 428; por. Oż-73: устар.), *отец* – обычно присоединяется к имени или званию служителей культа, монахов, а также при обращении к ним (8 zn., BTS, 745; por. MAS: устар. (6 zn.)), *откровение* – рел. духовное видение (1 zn., BTS, 748; por. MAS: устар., Oż-73: brak znaczenia), *священнодействовать*

– рел. отправлять богослужение, совершать церковный обряд (1 zn., BTS, 1165; por. MAS: ред., Оž-73: в старину), *церковник* – церковнослужитель; представитель духовенства (BTS, 1462; por. MAS: разг. устар. (1 zn.) i inne.

Powyższe przykłady wyekscerpowane zostały ze słowników BTS i OSz-4. W słowniku Skł. znakiem graficznym, wskazującym na powrót wyrazu (bądź znaczenia) z biernych zasobów słownikowych do aktywnego użycia, opatrzona jest przeważająca większość leksyki związanej z prawosławiem, w tym również jednostki, które w słownikach radzieckich (MAS, Оž-73) nie występują z kwalifikatorami chronologicznymi, por. np.: *алтарь, аналой, архиерей, богослов, богослужение, всенощная, грешник, епископ, клирос, крещение, миропомазание, молебен, настоятель, обедня, паникадило, плащаница, пост, преподобный, придел, притвор, причастие, святой, сочельник, святцы, часослов*.

Przemieszczaniu wyrazów z biernych zasobów słownikowych do aktywnego użycia nierzadko towarzyszą określone zmiany stylistyczno-semantyczne. Pod tym względem badane słownictwo można podzielić na:

- 1) leksykę o zachowanym znaczeniu religijnym, w opisie której zostaje usunięty jedynie kwalifikator chronologiczny (temporalno-stylistyczny kwalifikator *устарелое* bądź nota wskazująca na przynależność oznaczanego desygnatu do realiów Rosji dorewolucyjnej) (tabela 5).
- 2) leksykę z wyeliminowanym kwalifikatorem chronologicznym, w której znaczenie zostaje jednocześnie pozbawione nawarstwień ideologicznych (i wynikających z nich różnych środków deprecjacji) (tabela 6).
- 3) leksykę, w której oprócz eliminacji kwalifikatora można zaobserwować transformacje semantyczne (tabela 7).

Tabela 5. Egzemplifikacje zmian w chronologicznej klasyfikacji leksyki konfesyjnej

Wyszczególnienie	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<i>греховный</i>	устар. исполненный грехов (в 1 зн.) (MAS I, 346)	наполненный грехами, полный грехов (в 1 зн.) (BTS, 227)
<i>песнопение</i>	устар. религиозная или торжественная песня (Oż-73, 471)	религиозная или торжественная песнь (OSz-4, 514)

Tabela 6. Przykłady artykułów hasłowych ilustrujących deideologizację i zmiany w klasyfikacji chronologicznej leksyki konfesyjnej

Wyszczególnienie	Oż-73	OSz-4
<i>законоучитель</i>	(устар.) преподаватель так называемого Закона божьего (евангельских текстов, молитв и т.п.) (Oż-73, 192)	священник – преподаватель Закона Божия (OSz-4, 208)
<i>Творец</i>	<i>творец</i> – (высок.) бог как мифическое существо, создавшее мир (устар.) (2 зн., Oż-73, 727)	(высок.) (Т прописное) в религии: Бог как создатель мира (2 зн., OSz-4, 791)

Tabela 7. Przykłady artykułów hasłowych ilustrujących zmiany w klasyfikacji chronologicznej i transformacje semantyczne leksyki konfesyjnej

Wyszczególnienie	MAS	BTS, Skł.
<i>духовность</i>	устар. духовная, интеллектуальная природа, сущность человека, противопоставляемая его физической, телесной сущности (MAS I, 455)	1. сфера религиозных интересов человека; 2. в советское время: внутренний мир человека в противоположность физическому, телесному (Skł., 221)
<i>церковник</i>	1. разг. устар. то же, что церковнослужитель; 2. представитель духовенства, духовного сословия разг. сторонник усиления влияния церкви (MAS IV, 644)	церковнослужитель; представитель духовенства (BTS, 1462)

- 4) leksykę, w której na miejscu wyeliminowanego kwalifikatora pojawia się inny kwalifikator stylistyczny (tabela 8).

Tabela 8. Przykłady artykułów hasłowych ilustrujących zmiany w klasyfikacji stylistycznej leksyki konfesyjnej

Wyszczególnienie	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<i>благовест</i>	устар. колокольный звон, извещающий о церковной службе (MAS I, 92)	церк. колокольный звон (по церковному уставу – одного среднего колокола) перед началом или во время церковной службы (BTS, 81)
<i>усопший</i>	устар. умерший, покойник (MAS IV, 521)	книжн. умерший, покойный (BTS, 1400)

Zagadnienia usunięcia odcienia pejoratywności, modyfikacji semantycznych i stylistycznych będą omówione szerzej w oddzielnych podrozdziałach, w tym miejscu wskazano jedynie na możliwe zmiany związane z aktualizacją leksyki konfesyjnej.

2.2. Zmiana konotacji

Pojęcie „zmiana konotacji” rozumiane jest tu jako zmiana wartościowania danego zjawiska czy pojęcia przez użytkowników języka pod względem ideologicznym, światopoglądowym¹¹. Język epoki radzieckiej obfitował w mechanizmy służące komunistycznej indoktrynacji społeczeństwa, skazające znaczenia wielu leksemów i przekształcające je w tzw. *идеологемы*, o czym traktuje np. praca Natalii Kupiny *Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции*¹². Wraz ze zmianą orientacji ideologicznych

¹¹ Л. Ферм, *Особенности развития русской лексики...*, с. 21.

¹² Н. А. Купина, *Тоталитарный язык...*

nastąpiło przewartościowanie, deideologizacja wielu pojęć, dotyczących zwłaszcza politycznej, filozoficznej, religijnej czy etycznej sfery życia.

Najbardziej zauważalną tendencją w prezentacji leksyki konfesyjnej we współczesnych słownikach w stosunku do źródeł leksykoграфических epoki radzieckiej jest usunięcie wszelkich oznak pejoratywizacji i dyskredytacji. Wydania radzieckie, jak wiadomo, opisywały ten obszar przez pryzmat nawarstwień materialistycznych, antyreligijnych i ideologicznych. Ateistyczna pozycja autorów słowników była zresztą jedyną z możliwych. Ówczesne zapatrywania na duchowość religijną wyraża chociażby definicja jednego z podstawowych pojęć tego obszaru semantycznego, terminu *религия*, zarejestrowana w słowniku MAS, por.: *религия* – мировоззрение, несовместимое с научным миропониманием, основанное на вере в существование бога, сверхъестественных сил, управляющих миром (MAS III, 704). Wszystko, co nie miało podstaw w nauce empirycznej było traktowane jako fałsz, wymysł i obszar zbędny, a nawet niepożądany w rzeczywistości radzieckiej. Ówczesny stosunek do religii jest jasno określony w przytoczonej po definicji hasła *религия* ilustracji, por.: „Религия есть один из видов духовного гнета, лежащего везде и повсюду на народных массах, задавленных вечной работой на других, нуждою и одиночеством. Ленин, *Социализм и религия*” (MAS III, 704).

Nadawanie jednostkom „niechcianym”, „obcym” w radzieckiej rzeczywistości, co dotyczyło również leksyki religijnej, pejoratywnego odcienia czy nacechowania w słownikach miało różną formę. Najczęściej autorzy haseł wprowadzali do opisów wartościujące wyrazy lub wyrażenia np. *миф, легенда, предание, так называемый, служитель культа, по суеверным представлениям, якобы* i inne, bądź kwalifikatory czy parakwalifikatory, takie jak:

в библейской мифологии, в религиозно-мистическом представлении i inne¹³. Należy też zauważyć, że kwalifikatory typu у верующих, в православной церкви, по религиозным представлениям itp. również miały ówczesnie negatywne zabarwienie¹⁴.

Ilustracją słownikowej „rehabilitacji” leksyki konfesyjnej są przykłady podane w tabeli 9.

Tabela 9. Egzemplifikacje zmian w definiowaniu leksyki konfesyjnej w słownikach radzieckich i współczesnych

Wyszczególnienie	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<i>догмат</i>	основное положение в религиозном вероучении, принимаемое слепо на веру и не подлежащее критике (1 zn., MAS I, 415)	основное положение в религиозном вероучении, принимаемое на веру и не подлежащее критике (1 zn., BTS, 266)
<i>ковчег</i>	в библейской мифологии: судно, в котором Ной спас людей и животных от всемирного потопа (1 zn., Oż-73, 257)	<i>Ноев ковчег</i> – по библейскому сказанию: судно, в котором праведный человек Ной во время всемирного потопа взял парами людей и животных, семена растений для продолжения жизни на Земле (1 zn., OSz-4, 280)
<i>преподобный</i>	в православной церкви – эпитет „святых” из монахов, обозначающий: праведный, святой (MAS III, 382)	у христиан: определение, прибиваемое обычно к именам монахов и пустынников, почитающихся святыми угодниками, праведниками (BTS, 965)

¹³ A. Rygorowicz-Kuźma, *Parę uwag o wartościowaniu leksyki religijnej we współczesnych słownikach języka rosyjskiego*, [w:] *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 6, Opis. Konfrontacja. Przekład*, M. Sarnowski, W. Wysoczański (red.), Wrocław 2008, s. 393-402.

¹⁴ K. Rutkowski, *Leksyka konfesyjna w języku rosyjskim...*, s. 18-62.

Wyszczególnienie	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<i>соборование</i>	у верующих: одно из так называемых таинств православной церкви – помазание елеем тела больного или умирающего (Oż-73, 680)	одно из таинств христианской церкви: чтение молитв, помазание елеем больного или умирающего (OSz-4, 740)
<i>христианство</i>	одна из наиболее распространенных религий мира, возникшая в 1 в. н. э., в основе которой лежит вера в Иисуса Христа как богочеловека, якобы сошедшего на землю и принявшего страдания ради спасения человечества (1 zn., MAS IV, 626)	одна из наиболее распространенных религий мира. • Возникла во второй половине 1 в. н. э. в восточных провинциях Римской империи первоначально в среде евреев (в основе её лежит вера в Иисуса Христа как богочеловека, сошедшего на землю и принявшего страдания ради спасения человечества) (BTS, 1454)
<i>церковник</i>	служитель христианского религиозного культа (2 zn., Oż-73, 803)	в христианской церкви: священнослужитель или церковнослужитель (OSz-4, 874)

Współczesne opisy leksyki konfesyjnej zarejestrowane w źródłach leksykograficznych końca XX wieku pozbawione są już narzuconych w okresie radzieckim przez oficjalną ideologię pejoratywizujących środków leksykalnych. Eliminacja tychże elementów pozwala na neutralizację i obiektywizację definicji słownikowych. Większość egzemplifikacji potwierdza słowa Natalii Szwedowej, zawarte we *Wstępie* do OSz-4, które powinny być prawdziwe nie tylko dla tego słownika, ale także dla innych współczesnych opracowań, że „этот словарь полностью освобожден от тех навязывавшихся извне идеологических и политических характеристик и оценок именуемых понятий, которые в той или иной степени присутствовали в предыдущих

изданиях (...) и от которых ни авторы, ни редактор не в силах были освободиться”¹⁵. Nie można jednak zgodzić się ze stwierdzeniem, że leksyka religijna jest całkowicie „uwolniona” od ideologicznych charakterystyk, gdyż nie wszystkie opisy konfesjonalizmów utraciły antyreligijne elementy. Ślady komunistycznego wpływu w słownikach są jeszcze na tyle widoczne, że należy im poświęcić odrębną część pracy (zob. rozdział II, podrozdział 4).

Wskazując na deideologizację leksyki konfesyjnej trzeba też zauważyć, że jej współczesne opisy słownikowe, mimo iż tracą ideologiczne nawarstwienie, różnią się od prezentacji konfesjonalizmów w źródłach przedrewolucyjnych, np. w słowniku DAL. Można konstatować, że w stosunku do wszystkich dotychczasowych leksykograficznych opisów leksyka konfesyjna po raz pierwszy otrzymuje najbardziej zrównoważone, dążące do obiektywizmu objaśnienia i neutralne zabarwienie. Zmienia się bowiem podejście autorów słowników do adresata, tak jak zmienia się sam adresat. Redaktorzy leksykonów końca XX wieku prezentują leksykę konfesyjną z punktu widzenia wykształconej i tolerancyjnej religijnie osoby świeckiej, która stara się być rzeczowa i obiektywna. Słowniki opisowe języka rosyjskiego wydane w bliższej i dalszej przeszłości reprezentowały zwykle oficjalny punkt widzenia, czy to ateistyczny (MAS, Oż-73), czy to chrześcijański (DAL, SAN). Celem współczesnych słownikowych opisów leksyki konfesyjnej jest rzetelna kulturologiczna informacja, dzięki której czytelnik

¹⁵ Zob. OSz-4, s. 4.

ma sformułować własny światopogląd. Ten światopogląd nie jest już bowiem narzucany ani sugerowany.

2.3. Powrót znaczenia religijnego w wyrazach polisemicznych

Wyrażną tendencją obserwowaną w słownikach języka rosyjskiego końca XX wieku jest w przypadku jednostek polisemicznych powrót do ich struktury semantycznej znaczeń religijnych. W źródłach leksykograficznych epoki radzieckiej wyrazy wieloznaczne zawierające w swoich granicach znaczeniowych również treść religijną, nierzadko zostawały jej pozbawiane i przechodziły z obszaru sacrum do języka ogólnego bądź przeciwnie, traciły znaczenia świeckie i przechodziły do obszaru terminologii religijnej (por. np. *пуза, наomba*). Te dwa procesy były wynikiem jednej tendencji. W epoce radzieckiej starano się ograniczyć przypadki równoległego funkcjonowania leksemu w neutralnych znaczeniach świeckich i terminologicznej religijnej semantyce¹⁶. Taki zabieg sprzyjał zacieraniu w świadomości Rosjan konotacji religijnych wielu jednostek. Wyodrębnienie leksyki o ściśle religijnych znaczeniach w jedną grupę pozwalało na łatwiejsze oddzielenie jej od leksyki ogólnej i odsunięcie na językowe peryferie. Tendencja ta, na którą zwraca uwagę Maria Pietuchowa¹⁷ analizując konfesyjną leksykę

¹⁶ М. Е. Петухова, *Функциональные особенности церковной терминологии (наименования помещений) в русском языке послереволюционного периода*, [в:] *Исследования по сравнительному языкознанию. Сборник статей*, Казань 2004, с. 112.

¹⁷ Ibidem.

konkretną, nie jest jednak regularna. Krzysztof Rutkowski, badając konfesjonalizmy wyekscerpowane z BAS, wyodrębniła pokazywaną grupę jednostek polisemicznych, które w okresie radzieckim funkcjonują zarówno w znaczeniach religijnych, jak i świeckich¹⁸. Takie przykłady można odnaleźć również w MAS, por. np.: *закон*, *ипостась*, *катавасия*, *старец* i inne, choć w słowniku Oż-73 są już one rzadkie¹⁹. Jednakże faktem jest, iż wiele leksemów w radzieckich źródłach leksykograficznych utraciło znaczenia religijne bądź przynajmniej jedno z nich. W słownikach końca XX wieku te znaczenia są przywracane.

W analizowanym materiale zostały wyodrębnione dwie grupy jednostek leksykalnych, w których można zauważyć powrót znaczenia konfesyjnego. Pierwsza z nich to wyrazy funkcjonujące w epoce radzieckiej jedynie w znaczeniach świeckich. Opisy słownikowe przykładowych leksemów, zarejestrowanych w źródłach leksykograficznych trzech okresów historycznych, przytoczono w tabeli 10.

¹⁸ K. Rutkowski, *Lexyka konfesyjna w języku rosyjskim...*, s. 114-124.

¹⁹ Przykładowo wyrazy *закон*, *ипостась*, *катавасия*, *старец*, które w MAS poświadczone są zarówno w znaczeniach świeckich, jak i religijnych, w słowniku Oż-73 mają jedynie świecką semantykę.

Табела 10. Opisy słownikowe przykładowych leksemów ilustrujące powrót znaczeń konfesyjnych do współczesnych źródeł leksykograficznych

DAL	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<p><i>брак</i> – законный союз мужа и жены; супружество; таинство венчания, соединение четы церковью (I, 154)</p> <p><i>величание</i> – действие по глаг., чествование, хваление, хвала, прославление; действие величающегося, самохвальство; церк. величательный стих, в честь праздника; песня, припев, складное поздравление, пожелание, тост в почет именитому человеку, гостю, хозяину пира или начальнику. Величаньем зовут канун свадьбы, девичник, и самые песни, которые поются в честь жениха, невесты, бояр и гостей (I, 192)</p>	<p><i>брак</i> – семейные отношения между мужчиной и женщиной; супружеские отношения (Oż-73, 56)</p> <p><i>величание</i> – 1. действие по знач. глаг. величать; 2. народная обрядовая песня, в которой чествуют, величают кого-л. (MAS I, 147)</p>	<p><i>брак</i> – 1. семейные супружеские отношения между мужчиной и женщиной; 2. сопровождаемое обрядом бракосочетания христианское таинство вступления в супружество (OSz-4, 58)</p> <p><i>величание</i> – 1. традиц.-народ. к величать 2. народная обрядовая песня, в которой чествуют, величают кого-л.; 3. церковное праздничное песнопение (BTS, 117)</p>

cd. Tabeli 10.

DAL	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<p><i>врата</i> – церк. ворота, двери. <i>Царские, святые врата</i>, в церквах, двери алтаря, противу престола, в середине (I, 263)</p> <p><i>закон</i> – предел, постановленный свободе воли или действий; неминуемое начало, основание; правило, постановление высшей власти. <i>Закон Божий</i>, откровение, составляющее сущность веры; <i>закон христианский</i>, христианская вера (I, 530)</p>	<p><i>врата</i> – книжн., устар. ворота (MAS I, 225)</p> <p><i>закон</i> – 1. связь и взаимозависимость каких-н. явлений объективной действительности; 2. постановление государственной власти; 3. общееобязательное правило, то, что признается обязательным (Oż-73, 192)</p>	<p><i>врата</i> – 1. град.-поэт. = ворота; 2. церк. вход, ведущий в храм или алтарь (BTS, 156)</p> <p><i>закон</i> – 1. не зависящая ни от чьей воли, объективно наличествующая непреложность (...); 2. постановление государственной власти (...); 3. общеобязательное и непреложное правило; 4. общее название основных принципов и идей религиозного вероучения, свод правил какой-н. религии. <i>Закон Божий</i> (православное вероучение; также такой предмет) (OSz-4, 208)</p>
<p><i>подвижник</i> – славный великими делами, на каком-либо поприще; доблестный делатель; храбрый, удачливый воитель подвизающийся на пути веры и праведности (III, 138)</p>	<p><i>подвижник</i> – (высок.) человек, героически принявший на себя тяжёлый труд или лишения, муки ради достижения высокой цели (Oż-489)</p>	<p><i>подвижник</i> – 1. монах, аскет, давший обет самоотречения во имя служения Богу; 2. человек, героически принявший на себя тяжёлый труд или лишения ради достижения высокой цели (высок.) (OSz-4, 533)</p>

<p>DAL</p> <p><i>проклятие</i> – действие по глаг. про- клинать, проклясть кого, церк. пре- дать анафеме, отлучить от церкви; в гражд. быту: лишать благоволения; изгонять (Ш, 398)</p>	<p>MAS, Oż-73</p> <p><i>проклятие</i> – 1. крайнее и беспово- ротное осуждение с полным отказом от общения (высок.); 2. негодующее, бранное слово; 3. употр. как междоме- тие для выражения крайнего негодо- вания, раздражения (разг.) (Oż-73, 564)</p>	<p>BTS, OSz-4</p> <p><i>проклятие</i> – 1. официальное отлуче- ние от церкви, анафема; 2. крайнее и бесповоротное осуждение (высок.); 3. бранное слово, выражение негодо- вания; 4. <i>проклятие!</i> выражает край- нее раздражение, досаду (OSz-4, 613)</p>
<p><i>старец</i> – человек престарелый, весьма старый, из стариков старик. (...) чер- нец, монах, инок, отшельник, скитник (IV, 165)</p>	<p><i>старец</i> – (высок.) старик (обычно о человеке уважаемом, почитаемом) (Oż-73, 702)</p>	<p><i>старец</i> – 1. старик (обычно о человеке уважаемом, почитаемом; высок.); 2. пожилой монах, отшельник (устар.) (OSz-4, 762)</p>

Tabela 11. Opisy słownikowe przykładowych leksemów ilustrujące uzupełnianie inwentarza znaczeń konfesyjnych we współczesnych źródłach leksykograficznych

DAL	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<p><i>камилавка</i> – наглавник, род черной шапочки, в виде шляпной тулэйки, носимой монахами под клобуком; подкапок фиолетовая бархатная шапочка, знак отличия для белого духовенства; вообще, скуфейка, феска, еломок, ермолка, шапочка (II, 72)</p> <p><i>миро</i> – благовонное масло, пахучая масть или душистое маслянистое вещество в церк. знач. вареное деревянное масло, с красным вином и благовониями, освещаемое в великий четверток, для совершения таинства миропомазания (II, 280)</p>	<p><i>камилавка</i> – высокий цилиндрический, с расширением кверху, головной убор как почётная награда православных священников (Oż-73, 242)</p> <p><i>миро</i> – церк. благовонное масло (употребляется при некоторых христианских обрядах) (MAS II, 276)</p>	<p><i>камилавка</i> – 1. высокий цилиндрический с расширением кверху головной убор – почётная награда православных священников; 2. монашеский головной убор (OSz-4, 262)</p> <p><i>миро</i> – 1. благовонное масло, употребляемое для таинства миропомазания. [Миро освящается патриархом или митрополитом раз в год в Великий четверг.]; 2. в христианстве: вещество, источаемое некоторыми иконами, святыми мощами и другими святынями (Skł., 391), (por. BTS: objaśnienie jak w MAS)</p>
<p><i>панагия</i> – церк. икона, носимая архиереями на груди просфора, возносимая в честь Св. Богородицы (III, 15)</p>	<p><i>панагия</i> – церк. нагрудный знак православных епископов в виде небольшой, обычно украшенной драгоценными камнями иконки на цепочке, носимой на шее поверх одежды (MAS III, 16)</p>	<p><i>панагия</i> – церк. 1. просфора в честь Богородицы; 2. небольшая, украшенная драгоценными камнями круглая нагрудная икона с изображением Богородицы (BTS, 777)</p>

DAL	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<p><i>престол</i> – вообще, священное место, как представительство высшего, на небесах и на земли. В церкви, столик в алтаре, перед царскими врагами, на коем совершается таинство Евхаристии. <i>В случае утраждения и снесения церкви, престол не может быть уничтожен, а обращается в часовенку.</i> престол <i>государя</i>, трон, седалище разного вида, для торжественных случаев государство, царствование, владычество <i>встарь</i>, гов. также <i>престол патриарший, архиерейский</i> и пр.; поэты гов. <i>престол милосердия</i>, престол Господень; <i>престол любви</i>, где она восседает, правит (Ш, 321–322)</p>	<p><i>престол</i> – 1. трон монарха (преимущественно как символ его власти); 2. в христианской церкви: высокий четырехугольный стол, стоящий посредине алтаря; 3. прот. устар. престольный праздник (MAS Ш, 385)</p>	<p><i>престол</i> – 1. трон монарха (преимущественно как символ его власти); 2. в христианской церкви: место, на котором изображается сидящий Бог; 3. в христианской церкви: высокий четырехугольный стол в алтаре храма для совершения некоторых религиозных таинств; 4. устар. престольный праздник (BTS, 967)</p>

Słownikowa rejestracja znaczeń konfesyjnych jednostek zaprezentowanych w tabeli 10 i podobnych im (m.in.: *благочинный*, *блаженный* (OSz-4), *Покров* (BTS)) jest niezbędna do całościowego przedstawienia współczesnego systemu leksykalnego. W słownikach radzieckich leksemy te poświadczane były tylko w znaczeniach świeckich, co nie oznaczało jednak rzeczywistego zaniku ich semantyki religijnej. W tym wypadku eliminacja znaczeń religijnych miała najprawdopodobniej kontekst ideologiczny. Jednostki typu *старец*, *брак*, *закон* nie miały przecież wąkospecialistycznego znaczenia, a ich konfesyjne konotacje od wieków wpisywały się w rosyjską kulturę. Po okresie radzieckim te leksykalno-semantyczne warianty na powrót pojawiają się w słownikach. Zestawienie definicji z DAL i BTS czy OSz-4 wskazuje na ich tożsamość, na podstawie czego można twierdzić, iż znaczenia konfesyjne wyrazów polisemicznych w dużej części powracają do stanu sprzed rewolucji. W znaczeniowej hierarchii, podobnie jak w słowniku DAL, większość z nich nie plasuje się na pierwszym miejscu, gdyż ich semantyka jest poboczna w stosunku do znaczeń głównych, funkcjonujących w szerokich kontekstach. W tabeli 10 jedynie dwa przykłady, tzn. *подвижник* i *проклятие* wskazują na dominację znaczenia religijnego, przy czym dla wyrazu *проклятие* konfesyjna semantyka została umieszczona na pierwszym miejscu również w słowniku DAL.

Drugą z omawianych w tym miejscu grup stanowią wyrazy polisemiczne, które w epoce radzieckiej miały zredukowany inwentarz znaczeń konfesyjnych. Również one w słownikach końca XX wieku ulegają uzupełnieniu o utracone znaczenia (tabela 11).

Przytoczone w tabeli 11 egzemplifikacje świadczą o znacznym uzupełnieniu i rozszerzeniu sfery religijnej w słownikach końca

XX wieku. Powracają bowiem znaczenia często ściśle terminologiczne, specjalistyczne. Ich umiejscowienie w niesprofilowanych tematycznie źródłach leksykograficznych, jak w przypadku językowego słownika objaśniającego, wskazuje na wzrost aktywności ich użycia. Należy zwrócić uwagę, iż leksemy posiadające dwa i więcej znaczeń konfesyjnych funkcjonują dziś przede wszystkim w obszarze *sacrum*. Porównując opisy wyrazu *муро* w słowniku DAL i BTS, można zauważyć, że jeszcze w XIX wieku jednostka ta posiadała też znaczenie świeckie, dziś reprezentuje jedynie semantyczny obszar religii.

2.4. Wzbogacenie elementów znaczeniowych opisu słownikowego leksyki konfesyjnej

W rozdziale poświęconym zmianie konotacji został omówiony bardzo istotny w zmieniających się warunkach społeczno-politycznych pragmatyczny komponent definicyjny wyrazów. Niniejsza część pracy dotyczy prezentacji leksemów konfesyjnych na ich poziomie denotacyjnym, a więc analizy cech semantycznych oznaczających, składających się na treść opisów słownikowych. Już w poprzednich rozdziałach zauważono, że artykuły hasłowe konfesjonalizmów w słownikach opisowych języka rosyjskiego końca XX wieku są bardziej rozbudowane i precyzyjne w stosunku do źródeł radzieckich. Najbardziej wyraźną tendencją jest tu wzbogacanie i uściślanie znaczenia zarówno na poziomie treści definicyjnej, jak również przez inne części artykułu hasłowego, np. dodatkowe kwalifikatory czy przykłady użycia danego leksemu.

Analiza materiału pozwoliła na ujawnienie pewnych regularnych tendencji wzbogacania treści definicyjnej konfesjonalizmów.

Najbardziej aktywny sposób uzupełniania znaczenia to włączenie do definicji semantycznej cechy ‘przynależność konfesyjna’ (tabela 12).

Tabela 12. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie do definicji cechy semantycznej ‘przynależność konfesyjna’

Wyszczególnienie	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<i>епископ</i>	высшая степень священства в христианской церкви, а также лицо, имеющее эту степень; архиерей (MAS I, 466)	высший духовный сан в православной, католической и англиканской церквях (кроме протестантской); лицо, облечённое этим званием (BTS, 296)
<i>заутреня</i>	ранняя церковная служба в праздник (Oż-73, 207)	ранняя (на рассвете, до обедни) церковная служба у православных (OSz-4, 223)
<i>причит</i>	церк. духовенство и церковнослужители какой-л. церкви, одного прихода (первоначально – церковнослужители и певчие – исключая священника) (MAS III, 458)	церк. духовенство христианского храма; клир (BTS, 996)

Przykładami tego typu są też m.in. jednostki: *епитрахиль, заговенье, игумен, лавра, миропомазание, настоятель, настоятельница, панихида, помазание, причетник, протоиерей, часослов*.

Włączenie semantycznej cechy ‘przynależność konfesyjna’ do definicji leksemów jest we współczesnych opracowaniach leksykograficznych niezbędne i pożądane. Powrót religii do życia codziennego Rosjan ma obecnie nowy, specyficzny wymiar, gdyż nie oznacza bezwzględnej dominacji prawosławia. Równość religii, wolność wyznawania i duchowe poszukiwania pokoleń Rosjan pozbawionych wielowiekowej tradycyjnej duchowości wywołują potrzebę dokładnego określania konfesyjnej przynależności desy-

gnatów, związanych z tą sferą, a także różnicowania nazw i pojęć odnoszących się do danego wyznania. Należy zwrócić uwagę np. na definiowanie wyrazu *священник* w słownikach różnych okresów historycznych: „иерей, пресвитер, поп, рукоположенный служитель алтаря, совершающий св. тайны” (DAL IV, 36); „служитель христианской церкви, исполняющий церковные службы и требы” (Oż-73, 650); „служитель церкви, исполняющий церковные службы и требы (в православии: иерей; в других христианских религиях: ксёндз, кюре, пастор, патер)” (OSz-4, 706). Te trzy opisy ilustrują trzy różne spojrzenia na ten sam desygnat. Zwracając się do przeszłości Rosji, kiedy prawosławie stanowiło religię państwową, było rzeczą naturalną, iż nazwy o semantyce konfesyjnej zarejestrowane w leksykonach odnosiły się przede wszystkim do prawosławia i jedynie w przypadku wyrazów „innowierczych” stosowano dodatkowe objaśnienia. Stąd w słowniku W. Dala brak jest bezpośredniej informacji o przynależności konfesyjnej terminu *священник*, choć wskazują na nią zawarte w definicji synonimiczne formy *иерей*, *пресвитер*, *поп*. Analizując definicje leksyki religijnej zarejestrowanej w słownikach epoki radzieckiej można zauważyć, iż informacja o przynależności konfesyjnej jest często uogólniana lub w ogóle pomijana. Ignorowanie tej jakże ważnej dla kulturologicznego przedstawienia danego pojęcia różnicującej cechy było jednak zamierzone. Leksykografowie, unikając powiązania danej jednostki leksykalnej z konkretnym wycinkiem rzeczywistości (w tym przypadku konkretną konfesją) tym samym odsuwali ją na językowe i świadomościowe peryferie. Religia była przecież w epoce radzieckiej obszarem niepożądanym, a największe zagrożenie stanowiła dla komunistów Cerkiew prawosławna. W leksykalnych opisach często więc pomijano cechę znaczeniową *православный* bądź zamieniano ją ogólniejszymi określeniami *христианский*, *церковный*, *религиозный*, *поп*.

пр.: *настоятельница* – начальница, управляющая женского монастыря (Oż-74, 358) / начальница, управляющая православного или католического женского монастыря (OSz-4, 394); *под-
рясник* – у служителей церкви (...) (Oż-73, 497) / у служителей православной церкви (...) (OSz-4, 542). Obecne włączenie do definicji elementu semantycznego ‘przynależność konfesyjna’ zawiera dwie informacje: o powrocie i akceptacji prawosławia (i ogólnie religii) jako ważnej sfery życia Rosjan oraz o zmianach w światopoglądzie i duchowości Rosjan, ich religijnej tolerancyjności.

Obok tego, wydaje się, że najważniejszego i najbardziej charakterystycznego dla konfesjonalizmów „nowego” komponentu semantycznego definicji słownikowych, można wymienić też inne, m.in.:

- funkcjonalne przeznaczenie desygnatu lub funkcje, wypełniane przez desygnat (tabela 13):

Tabela 13. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączenie do definicji cechy semantycznej ‘funkcjonalne przeznaczenie’

Wyszczególnienie	Oż-73, MAS	OSz-4, BTS
<i>амвон</i>	возвышенная площадка в церкви перед иконостасом (Oż-73, 26)	возвышенная площадка в церкви перед иконостасом, с которой произносятся проповеди (OSz-4, 23)
<i>престол</i>	в христианской церкви: высокий четырехугольный стол, стоящий посредине алтаря (2 zn., MAS III, 385)	в христианской церкви: высокий четырёхугольный стол в алтаре храма для совершения некоторых религиозных таинств (3 zn., BTS, 967)

Przykładami tego typu są też definicje innych leksemów, m.in.: *жертвенник*, *миропомазание*, *плащаница*, *притвор*, *трапезник*.

- element temporalny związany z desygnatem (tabela 14):

Tabela 14. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie do definicji semantycznego elementu temporalnego

Wyszczególnienie	Oż-73, MAS	OSz-4, BTS
<i>Вознесение</i>	один из церковных праздников (2 zn., MAS I, 202)	в православной церкви: один из двенадцатых праздников (Вознесение Господне, отмечается на 40-й день после Пасхи в честь восшествия, восхождения Иисуса на небо) (2 zn., BTS, 144)
<i>панихида</i>	церковная служба по умершему (Oż-73, 449)	у христиан: церковная служба по умершему (во время похорон, а также на третий, девятый или сороковой день после смерти либо в годовщину его смерти или рождения) (OSz-4, 491)

Inne przykłady: *всенощная*, *говеть*, *заутреня*, *Крещение* (3 zn., OSz-4), *пасха* (3 zn., OSz-4), *проповедь*, *проповедовать* (1 zn., OSz-4), *Пятидесятница*, *Рождество* (1 zn., OSz-4), *синодик*.

- czynności związane z desygnatem (tabela 15):

Tabela 15. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie do definicji cechy semantycznej ‘czynność związana z desygnatem’

Wyszczególnienie	Oż-73, MAS	OSz-4, BTS
<i>ектенья</i>	церк. часть православного богослужения (MAS I, 465)	церк. один из разделов православного богослужения, когда верующие обращают к Богу свои мольбы (BTS, 296)
<i>отпевание</i>	церковный обряд, совершаемый над покойником (MAS II, 699)	христианский погребальный обряд: чтение молитв и пение над телом умершего (BTS, 756)

Zob. też: *обедня, причащение* i inne.

- skład desygnatu bądź konkretyzacja składu (tabela 16):

Tabela 16. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie do definicji cechy semantycznej ‘skład desygnatu’

Wyszczególnienie	Oż-73, MAS	OSz-4, BTS
<i>миро</i>	благовонное масло, употр. в христианских обрядах (Oż-73, 324)	деревянное масло с красным вином и благовониями , употр. в христианских обрядах (OSz-4, 358)
<i>триодь</i>	церк. православная богослужебная книга, содержащая песнопения и молитвы (MAS IV, 412)	церк. богослужебная книга, содержащая службы предпасхального и послепасхального периодов (BTS, 1346)

Zob. też: *литургия, служебник* i inne.

- miejsce desygnatu w hierarchii (tabela 17):

Tabela 17. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie do definicji cechy semantycznej ‘miejsce w hierarchii’

Wyszczególnienie	Oż-73, MAS	OSz-4, BTS
<i>Рождество</i>	<i>рождество</i> – христианский праздник рождения Христа (Oż-73, 629)	один из христианских (у православных – один из двенадцати основных) праздников в память рождения Иисуса Христа (25 декабря / 7 января) (1 zn., OSz-4, 682)
<i>серафим</i>	рел. шестикрылый ангел высшего ангельского чина (MAS IV, 78)	религ. в христианской и иудейской мифологии: ангел, стоящий на высшей ступени небесной иерархии, ближайший к престолу Божьему (...) (BTS, 1176)

Zob. też: *архимандрит, дьячок, лавра, причетник* i inne.

- cecha zewnętrzna desygnatu (tabela 18):

Tabela 18. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie do definicji elementu semantycznego ‘cecha zewnętrzna’

Wyszczególnienie	Oż-73, MAS	OSz-4, BTS
<i>херувим</i>	в христианской религии: ангел высшего чина (1 zn., MAS IV, 597)	в иудаистской и христианской мифологии: одна из высших (вторая после серафимов) категорий ангелов в небесной иерархии (изображается шестикрылым существом с глазами по всему телу) (...) (1 zn., BTS, 1441)
<i>купель</i>	сосуд, в котором служители культа совершают обряд крещения (Oż-73, 287)	в церковном обряде крещения: сосуд в форме большой чаши , в который окунается младенец (OSz-4, 314)

Zob. też: *паникадило, подрясник* i inne.

Wzbogacenie treści definicyjnej konfesjonalizmów o dodatkową istotną z punktu widzenia leksykografa cechą semantyczną jest wynikiem często niepełnych i niedokładnych czy uogólnionych objaśnień tej leksyki w słownikach minionej epoki. Ateistyczna ideologia narzucała bowiem pewien niepisany schemat leksyko-graficznego przedstawienia konfesjonalizmów: podanie czytelnikowi jak najmniej konkretnej informacji, która skutecznie utrudniałaby identyfikację desygnatu bądź umieszczała go w niebycie i nieokreśloności, wskazując na jego bezwartościowość. Dodanie do definicji słownikowych takich komponentów semantycznych, jak m.in. umiejscowienie przestrzenne, czasowe, wypełniane funkcje, istotne cechy zewnętrzne desygnatu często przywraca wartość leksemom i włącza je do konkretnej rzeczywistości.

Uzupełnianie treści definicyjnej leksyki konfesyjnej nie powoduje jednak istotnych transformacji semantycznych. Wymienione wyżej cechy znaczeniowe od wieków stanowią integralną i niezmienną część treści danych pojęć prawosławia. Dlatego można tu jedynie mówić o procesie przywracania i „odbudowywania” pełnych przedstawień konfesjonalizmów w językowej świadomości Rosjan. Bez wątpienia proces ten jest też wymogiem czasów. Anna Morkowkina, prowadząc badania nad współczesnymi agnominami rosyjskimi (tzn. wyrazami rodzimymi, które są dla wielu nosicieli języka nieznanne, niezrozumiałe bądź mało zrozumiałe) zauważyła, iż najliczniejszą grupę stanowi wśród nich właśnie leksyka religijna²⁰. Wzbogacanie definicji dodatkowymi elementami znaczeniowymi ma więc też na celu szeroką prezentację danego pojęcia, często niezbędną do prawidłowego zrozumienia i posługiwania się jego nazwą przez użytkowników języka. Rozszerzeniu kompetencji językowych w zakresie słownictwa konfesyjnego

sprzyja też włączenie do słownikowego opisu wyrazów synonimicznych (tabela 19).

Tabela 19. Przykłady artykułów hasłowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączenie do treści definicyjnej wyrazów synonimicznych

	MAS	BTS
<i>богословие</i>	схоластическое церковное учение о боге и догматах религии (MAS I, 101)	систематическое изложение и истолкование какого-л. религиозного учения, догматов какой-л. религии; теология (BTS, 87)
<i>подвижник</i>	тот, кто из религиозных побуждений подвергал себя лишениям (MAS III, 178–179)	человек, изнуряющий себя лишениями, молитвами во имя служения Богу; отшельник, затворник (BTS, 861)

Zob. też: *атеист, исповедь, духовник, причащение, протоиерей, помазанник, хиротония* i inne.

Obok komponentów, składających się na treść definicji, wzbogacona zostaje część niedefinicyjna leksemów. Często można zauważyć włączenie do artykułów hasłowych materiału ilustracyjnego, a także stałych połączeń wraz z ich objaśnieniem (tabela 20).

²⁰ А. В. Морковкина, *Русские агнонимы в теоретическом и прикладном рассмотрении*, Москва 1994, с. 13, за: В. В. Морковкин, *Русская духовность в лексикографическом рассмотрении*, „Русистика сегодня” 1999, № 1-2, Москва, с. 144.

Tabela 20. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących wzbogacanie części niedefinicyjnej artykułów hasłowych

Wyszczególnienie	Oż-73, MAS	OSz-4, BTS
<i>апостол</i>	в христианской мифологии: ученик Христа, распространитель его учения (1 zn., Oż-73, 29)	в христианстве: ученик Христа, несущий людям его учение. <i>Святые апостолы. Двенадцать апостолов</i> (ближайшие ученики, первыми посланные для проповеди). <i>Апостолы-евангелисты</i> (составители Евангелия: Матфей, Марк, Лука и Иоанн Богослов) (1 zn., OSz-4, 27)
<i>воскреснуть</i>	в религиозно-мистических представлениях: стать вновь живым; ожить перен. выйти из состояния упадка, почувствовать прилив новых сил (1 zn., MAS I, 214)	по религиозным представлениям: стать вновь живым, ожить. <i>Воскреснуть из мертвых. Христос воскрес (воскресе)!</i> (приветствие в день Пасхи, сопровождаемое трёхкратным поцелуем в щёки) (1 zn., BTS, 151)
<i>евангелие</i>	часть библии, содержащая раннехристианское сочинение о жизни и учении Иисуса Христа и являющаяся основой христианского вероучения (MAS I, 460)	часть Библии, первые четыре книги Нового Завета, в которых излагается земная жизнь Иисуса Христа и учение о Царстве Божием. <i>Евангелие от Матфея, от Марка, от Луки и от Иоанна</i> (части четвероевангелия, написанные, по преданию, четырьмя апостолами, учениками Иисуса Христа). <i>Каноническое евангелие</i> (признаваемое православной церковью и включенное в Новый Завет). <i>Апокрифические евангелия</i> (не признаваемые православной церковью раннехристианские сочинения о жизни Иисуса Христа). <i>Двенадцать евангелий</i> (двенадцать отрывков из канонических евангелий, читаемые во время всенощной)

Wyszczególnienie	Oż-73, MAS	OSz-4, BTS
		в четверг перед Пасхой; сама церковная служба, во время которой читаются эти отрывки) (...) (1 zn., BTS, 293)
<i>причаститься</i>	церк. принять причастие, подвергнуться обряду причастия (2 zn., MAS III, 456–457)	церк. подвергнуться обряду причащения, принять причастие. <i>Причаститься в сельской церкви. Причаститься перед смертью. Исповедовался и причастился</i> (BTS, 995)

Ilustracje stanowiące uzupełnienie definicji leksemów wnoszą dodatkowe kulturologiczne informacje o desygnacie. Wskazują też na lingwistyczne cechy danego wyrazu hasłowego, pozwalając użytkownikom, zarówno wierzącym, jak i niewierzącym, na prawidłowe włączenie go, również w formie idiomatycznej, do własnej mowy.

Jeszcze jednym sposobem rozszerzania wiedzy czytelnika na temat danego leksemu i określanego nim desygnatu czy pojęcia jest włączanie do artykułu hasłowego informacji encyklopedycznej. Jak podkreślają leksykografowie, taka informacja umieszczana jest przy niektórych hasłach po to, „чтобы у читателей не возникало досадного желания обратиться к другому справочнику в поисках дополнительных разъяснений”²¹. Najczęściej informacja kulturologiczna włączana jest bezpośrednio do treści definicji, jednakże w BTS, a także Skl. i Skl.2 można też odnaleźć wydzielone na końcu artykułu hasłowego encyklopedyczne noty (tabela 21).

²¹ BTS, *Предисловие*, с. 3.

Tabela 21. Przykłady artykułów hasłowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie noty encyklopedycznej

Wyszczególnienie	MAS	BTS, Skł.
<i>пост</i>	предписываемое церковными правилами воздержание от скоромной пищи, а также период такого воздержания (III, 321–322)	усиленное молитвенное обращение к Богу в сочетании с воздержанием от животной пищи, а также от развлечений и увеселений; время такого воздержания. (...) – В православии посты занимают около 200 дней в году, среди них четыре многодневных: Великий, Петров (летний), Успенский (осенний) и Рождественский (Skł., 481)
<i>Христос</i>	(с прописной буквы) название Иисуса, который в церковном учении является основателем христианства и культ которого лежит в основе христианской религии (IV, 626)	[с прописной буквы] согласно христианскому вероучению: основатель христианства, культ его лежит в основе христианской религии. (...) • Богочеловек, рождённый Девой Марией и принявший смерть на кресте во искупление человеческих грехов, затем воскресший и вознёсшийся на небо; одна из ипостасей Святой Троицы; земная жизнь Иисуса Христа описана в Евангелиях; в Тальмуде сохранилась другая (враждебная христианству) версия биографии Иисуса Христа, согласно которой он был незаконным сыном пряхи Марии и беглого римского солдата Пантеры (Пандиры); занимался чародейством, был объявлен вне закона и забит камнями (BTS, 1454)

Nota encyklopedyczna ostatniego przykładu wyraźnie świadczy, iż leksykografowie dążą do pełnej i różnostronnej informacji. Chrystus przedstawiony jest tu bowiem nie tylko z punktu widzenia chrześcijaństwa, ale też nauki judaizmu.

2.5. Transformacje semantyczne

Przekształcenia semantyczne leksyki konfesyjnej, które można zaobserwować na podstawie zgromadzonego materiału leksykalnego, nie są zjawiskiem zbyt aktywnym. Wynika to ze wspomnianego już faktu niepodatności słownictwa dotyczącego prawosławia na zmiany semantyczne. Porównując leksykę konfesyjną z innymi obszarami tematycznymi, rugowanymi i marginalizowanymi w okresie radzieckim, tylko ona powracając do życia, wróciła w przeważającej większości do swoich wyjściowych, tradycyjnych znaczeń. Galina Sklarewska stwierdza wręcz, że leksyka prawosławia rosyjskiego została jakby „zakonserwowana”²². Mimo to, wydaje się słusznym wydzielenie grupy leksemów, które uległy zmianom semantycznym. W związku z tym, że przekształcenia te nie mają jednolitego charakteru, leksemy będą omawiane przede wszystkim jednostkowo. Należy je jednak rozpatrywać w dwóch kategoriach problemowych, tzn.: zmiany semantyczne dotyczące znaczeń konfesyjnych i transformacje związane z przemieszczeniem się leksyki konfesyjnej poza sferę sacrum.

2.5.1. Leksyka konfesyjna w podstawowym (sakralnym) znaczeniu

Rozpoczynając rozważania na temat przekształceń semantycznych konfesjonalizmów, należy najpierw przyjrzeć się leksykalnym

²² Г. Н. Скляревская, *Слово в меняющемся мире. Русский язык начала XXI столетия: состояние, проблемы, перспективы*, „Исследования по славянским языкам” 2001, № 6, с. 198.

znaczeniom podstawowych pojęć tego obszaru. Uwagę wzbudza już sam wyraz *духовность*. Pojawił się on w języku rosyjskim, jak podają słowniki, w XVII wieku w znaczeniu „дела, касающиеся веры и нравственности и подлежащие ведению духовенства” (SRJ XI–XVII, IV, 382). W epoce radzieckiej leksem ten został pozbawiony elementu sacrum i otrzymał świeckie znaczenie, por. np.: *духовность* – устар. духовная, интеллектуальная природа, сущность человека, противопоставляемая его физической, телесной сущности (MAS I, 455). Słowniki Skl. i Skl.2 notują powrót sakralnego pierwiastka znaczeniowego, przywracającego pierwotną semantykę tego wyrazu, por.: *духовность* – рел. нематериальное, божественное начало в жизни и в человеке; сфера религиозных интересов человека (1 zn., Skl.2, 238–239). Znaczenie zdesakralizowane również jest w nich zarejestrowane, ale zostaje opatrzone kwalifikatorem wskazującym na użycie w okresie radzieckim i obecne odejście do biernych zasobów słownikowych (zob. Skl.2, 239). Słowniki BTS i OSz-4 nie odnotowują jednak takiej transformacji semantycznej. W definicji z BTS uwaga zwrócona jest przede wszystkim na wartość intelektu i moralności, opis z OSz-4 wskazuje co prawda na duszę, ale ta potraktowana jest w podstawowym znaczeniu jako ‘wewnętrzny, psychiczny świat człowieka, jego świadomość’, por.: *духовность* – свойство души, состоящее в преобладании духовных, нравственных и интеллектуальных интересов над материальными (OSz-4, 183). Sakralizację znaczenia, a właściwie powrót pierwiastka sakralnego do słownikowych opisów można też zaobserwować na przykładzie innych leksemów, np. *братство* (1 zn.) czy *месяцеслов*, por.: *братство* – высок. содружество, единение

|| (с определением) люди, которых объединяет общая цель, общая деятельность, труд и т. д. (1 zn., MAS II, 112–113) / высок. единение всех людей, основанное на христианских представлениях о любви, милосердии, взаимопонимании || содружество, тесное единение (1 zn., BTS, 5); *месяцеслов* – устар. то же, что календарь (MAS II, 258) / православный календарь (BTS, 536).

Porównanie artykułów słownikowych hasła *религия* sygnalizuje pewną językową tendencję, która na podstawie analizy zgrupowanego materiału wydaje się być dość regularna. W słowniku S. Ożegowa leksem *религия* objaśniony jest następująco: „одна из форм общественного сознания – совокупность мистических представлений, покоящихся на вере в сверхъестественные силы и существа (богов, духов), которые являются предметом поклонения” (Oż-73, 623). Współczesne wydanie OSz-4 do powyższego znaczenia, pozbawionego oczywiście elementów pejoratywnych (substytucja fragmentu definicyjnego „мистических” na „духовных” i „покоящихся” na „основывающихся”), dołącza jeszcze jedno, wydzielone z pierwszego jako odrębny wariant leksykalno-semantyczny, por.: „одно из направлений такого общественного сознания. *Мировые религии* (буддизм, ислам, христианство)” (2 zn., OSz-4, 675). Należy tu dodać, że w MAS to drugie znaczenie wydzielone jest w pierwszym jako odcień semantyczny. Tendencję różnicowania i wyodrębniania znaczeń, które we wcześniejszych słownikach występowały jako jeden obszar semantyczny, można zaobserwować i na innych przykładach (tabela 22).

Tabela 22. Przykłady artykułów hasłowych ilustrujących różnicowanie i wyodrębnianie się znaczeń religijnych

Wyszczególnienie	Oż-73, MAS	OSz-4, BTS
<i>молиться</i>	произносить молитву, обращаться к кому-чему-н. с молитвой (1 zn., Oż-73, 328)	1. читать, произносить молитву. <i>Молиться Богу</i> ; 2. обращаться с мольбами, с просьбой к Богу, к небесам. <i>Молиться о спасении души, о ниспослании чуда.</i> (OSz-4, 369)
<i>креститься</i>	подвергаться (подвергнуться) обряду крещения (сов. также окреститься) принимать (принять) христианскую веру, подвергаясь (подвергшись) обряду крещения (1 zn., MAS II, 127)	1. подвергаться обряду крещения; 2. принимать христианскую веру, подвергаясь обряду крещения (BTS, 469)
<i>пост</i>	воздержание от скоромной пищи по предписанию церкви, а также период такого воздержания (Oż-73, 522)	1. у верующих: воздержание на определённый срок от скоромной пищи и другие ограничения по предписанию церкви; 2. период, в который, по предписанию церкви, запрещается употребление скоромной пищи и действуют некоторые другие ограничения (OSz-4, 569)
<i>рождество</i>	христианский праздник рождения Христа (Oż-73, 629)	1. (P прописное) один из христианских (у православных – один из 12 основных) праздников (...); 2. само рождение Иисуса Христа (OSz-4, 682)

Wyodrębnianie się znaczeń z szerszego obszaru semantycznego wiąże się często z ich znaczną specjalizacją. Taki proces ma miejsce m.in. w przypadku wyrazu *P(p)ождество* (zob. ostatni przykład z tabeli 22). Jednostka ta pochodząca z języka staro-cerkiewno-

-słowiańskiego, w języku tym oznacza ‘narodziny’ (zob. Djacz., 554). To ogólne znaczenie, obok bardziej wąskiego ‘dzień pamięci narodzin Chrystusa’ funkcjonuje jeszcze w XIX wieku (zob. DAL). We współczesnych słownikach podstawowe znaczenie wyrazu *Р(р)ождество* odnosi się już do święta Bożego Narodzenia, a samodzielny semantyczny element ‘narodzenie Jezusa Chrystusa’ wyodrębnia się jako znaczenie poboczne.

Wykształcenie się „nowego” znaczenia prowadzi zwykle do słownikowej polisemizacji danego konfesjonalizmu. Jednakże leksykografowie stosują czasem inne rozwiązanie problemu, związanego z wieloznacznością i znaczeniowymi granicami wyrazu. W dwóch słownikach, wydanych w krótkim odstępie czasowym przy współudziale tego samego grona autorskiego, mianowicie Skl. i Skl.2, hasło *церковь* otrzymuje następujące opisy (tabela 23).

Tabela 23. Leksem *церковь* w słownikach Skl. i Skl.2

Skl.	Skl.2
<i>церковь</i> – 1. объединение последователей той или иной религии (обычно христианской), организация, ведающая религиозной жизнью; религиозная община; 2. христианское культовое здание, имеющее алтарь и помещение для богослужений (s. 666)	<i>Церковь</i> ¹ – [Ц прописное] рел. христианское сообщество, возглавляемое Иисусом Христом, понимаемое как мистическое соединение всех верующих с Богом (s. 839) <i>церковь</i> ² – [ц прописное или строчное] рел. религиозная организация со сложной иерархической структурой, осуществляющая сохранение и передачу основ вероучения, богослужения, совершения таинств и т.д. (s. 839) <i>церковь</i> ³ – православный храм (s. 839)

W pierwszym źródle (Skl.) zastosowano drogę leksykalnej polisemii, w drugim – homonimii. Są to dwa różne ujęcia tego samego problemu, spotykane w leksykografii, które nie zostaną

tu jednak poruszone²³. Uwagę zwracają natomiast znaczenia jednostki *церковь*. Słownik Skl. na pierwszym miejscu podaje znaczenie ‘organizacja religijna, wspólnota religijna’, przy czym włącza informację o chrześcijańskim charakterze takiej wspólnoty. Jak już wspomniano, informacja o przynależności konfesyjnej jest bardzo często włączana do definicji słownikowych, gdyż pozwala czytelnikom na prawidłowe zrozumienie i użycie leksemu. Tymczasem cecha ‘przynależność religijna’ zostaje wyeliminowana z opisu leksemu *церковь*² w Skl.2. Podobną sytuację można zaobserwować zresztą na przykładzie słowników Oż-73 i OSz-4, por.: *церковь* – у христиан: организация, ведающая религиозной жизнью, религиозная община (1 zn., Oż-73, 803) / *церковь* – объединение последователей той или иной религии, организация ведающая религиозной жизнью и соответствующим культом; религиозная община (OSz-4, 875) [podkreślenia – A.R.-K.]. Wyeliminowanie cechy znaczeniowej ‘przynależność do chrześcijaństwa’ teoretycznie dopuszcza więc połączenia typu *нехристианская церковь, иудаистская церковь, мусульманская церковь*, chociaż słownikowe ilustracje wskazują jedynie na konfesje chrześcijańskie, por.: „*Православная церковь. Католическая церковь. Протестантские церкви* (напр. лютеранская, англиканская)” (OSz-4, 875). Wychodząc od znaczenia „общество одноверцев, единоверцев, одноиповедников, одной христианской веры” zarejestrowanego w słowniku W. Dala (zob. DAL IV, 376) można więc mówić o rozszerzeniu zakresu semantycznego tego leksemu. Ta swoista generalizacja, nie wychodząca jednak poza semantyczny obszar religii, może świadczyć o zatarciu w językowej świadomości Rosjan związku leksemu *церковь* z jego najważniejszym religijnym

²³ Na temat złożoności problematyki polisemii i homonimii zob. np. S. Kania, J. Tokarski, *Zarys leksykologii i leksykografii polskiej*, Warszawa 1984, s. 62-79.

znaczeniem, które otrzymuje rejestrację tylko w słowniku Skl.2. (zob. tabela 23, jednostka *Церковь*¹⁾). Mimo iż umieszczony przy haśle znak graficzny wskazuje na aktualizację znaczenia leksemu *церковь* jako ‘chrześcijańskiej wspólnoty wszystkich wiernych pod przywództwem Jezusa Chrystusa’, nie jest ono rejestrowane w słownikach opisowych języka rosyjskiego końca XX wieku.

Rozszerzenie, a właściwie pogłębienie znaczenia można zaobserwować na przykładzie leksemu *пост*. Do definicji słownikowej tej jednostki, zawartej w Skl., włączony został element znaczeniowy nieobecny we wcześniejszych słownikach. Wyraz *пост* objaśniany dotąd jako ‘powstrzymywanie się od pokarmów, w szczególności mięsnych i mlecznych w okresach i dniach wyznaczonych przez Kościół’, otrzymuje w Skl. znaczenie: „усиленное молитвенное обращение к Богу в сочетании с воздержанием от животной пищи, а также от развлечений и увеселений; время такого воздержания” (Skl., 481). Mimo iż dla osób wierzących pojęcie postu nie ograniczało się tylko do wstrzemięźliwości pokarmowej, ale łączyło się z wewnętrznym wyciszeniem i wzmożoną modlitwą, w słownikach treść leksykalna jednostki *пост* koncentrowała się na jego zewnętrznej formie. Opis zarejestrowany w Skl. wprowadza bardzo istotny z religijnego punktu widzenia element znaczeniowy ‘wzmożona modlitwa’. Właśnie ta semantyczna cecha jednostki *пост* jest w definicji zaakcentowana, kolejne są już jakby drugoplanowe, podporządkowane pierwszej. Dzięki takiemu znaczeniowemu uzupełnieniu podkreślony został prawdziwy wymiar postu, tzn. zbliżanie się do Boga. Definicje wskazujące jedynie na ‘wstrzemięźliwość pokarmową’ mogą być bowiem zrozumiane jako swoistego rodzaju ‘dieta’, co nie stanowi istoty postu.

Na uwagę zasługuje też leksem *послушание*. Słownik Skl.2 rejestruje dla tego wyrazu nieodnotowane wcześniej w leksyko-graficznych źródłach znaczenie, por.: *послушание* – рел. образ

жизни, поведение, поступки верующего в соответствии с наставлениями духовенства (3 zn., Skl.2, 592). Można tu zaobserwować rozszerzenie znaczenia, które w swojej podstawowej religijnej formie dotyczy ograniczonego kręgu środowiskowego, mianowicie mnichów, por.: *послушание* – один из обетов монахов: отказ от своей воли, подчинение ее духовному отцу и настоятелю монастыря (1 zn., Skl.2, 592).

Swoistym przesunięciem semantycznym opartym na metonimii wydaje się dodatkowe znaczenie leksemu *акафист*, zarejestrowane w BTS, por.: „книга с текстами таких песнопений” [tzn. akatystów – przyp. A.R.-K.] (2 zn., BTS, 31). Podstawowe znaczenie tego wyrazu: ‘rodzaj pochwalnej pieśni ku czci Chrystusa, Matki Bożej lub świętych’ przesuwają się na desygnat blisko związany z tym hymnem liturgicznym, mianowicie książkę z tekstami akatystów. To „nowe” znaczenie ma już w języku rosyjskim swoją własną nazwę, zbiór tekstów akatystów nosi miano *акафистник*. Leksem ten odnotowuje zarówno DAL, jak i SAN, ale brak go w słownikach radzieckich (TSU, MAS). Nie powrócił on jeszcze do opisowych słowników języka rosyjskiego końca XX wieku (OSz-4, BTS, Skl., Skl.2), choć jego rejestrację odnotowuje *Словарь православной церковной культуры* Galiny Sklarewskiej, zob.: *акафистник* – сборник акафистов (SPK, 12). Poszerzenie zakresu znaczeniowego wyrazu *акафист* może świadczyć z jednej strony o językowej ekonomii, ale też wskazywać na proces „obumierania” pewnej grupy tradycyjnych dla prawosławia wyrazów lub ich znaczeń. Ciekawym przypadkiem tego typu jest np. zwężenie znaczenia wyrazu *молебствие*, o którym wspomina w swojej pracy Krzysztof Rutkowski²⁴. Zachowując jeszcze w XIX wieku znaczenie: „всенародный молебен, общее произношение Господу

²⁴ Zob. K. Rutkowski, *Leksyka konfesyjna w języku rosyjskim...*, s. 88–89.

благодарности, просьбы” (DAL II, 289) i tracąc ze zrozumiałych względów w epoce radzieckiej cechę znaczeniową ‘ogólnonarodowy’, utrwalił się we współczesnych słownikach jako synonim wyrazu *молебен* (zob. BTS, 552; OSz-4, 362).

Omawiając transformacje semantyczne związane z nazwami nabożeństw czy rodzajów modlitw, należy też zwrócić uwagę na wyrazy *обедня* i *псалом*. Na podstawie ich znaczeń religijnych powstały wtórne, które umiejscawiają się na pograniczu semantycznego obszaru sacrum i profanum, gdyż odnoszą się do świata muzyki, por.: *обедня* – многочастотное хоровое произведение культового характера, сопровождающее это богослужение (2 zn., BTS, 664), *псалом* – большое музыкальное произведение для солистов, хора, органа на текст такого песнопения (2 zn., BTS, 1041). Te znaczeniowe przesunięcia doprowadziły do powstania swoistych terminów muzycznych, wskazujących na rodzaj utworu muzycznego o treści religijnej.

Przekształcenia semantyczne konfesjonalizmów dotyczą raczej wykształcania się nowych specjalistycznych znaczeń, które funkcjonują równolegle z ich znaczeniem podstawowym. Proces ten przyczynia się do rozszerzenia semantycznych granic leksemów konfesyjnych. Analizowany materiał natomiast w marginalnym procencie wskazuje na zawężanie semantyki konfesyjnej. Nieznaczące zubożenie zakresu znaczeniowego odzwierciedlają jednostki *богослов*, *мясопуст*, *неделя*, *семинарист*, *трапеза*.

Zwężanie zakresu znaczeniowego konfesjonalizmów może mieć charakter, używając terminu wprowadzonego przez Stanisława Dubisza, minorosemizacji, czyli zmniejszania liczby znaczeń²⁵. Wyraz *трапеза* objaśniany współcześnie jako:

²⁵ Termin *minorosemizacja* jest swoistym autorskim neologizmem. W podanym znaczeniu używany jest za Stanisławem Dubiszem, zob. S. Dubisz, *Język – Historia – Kultura (wykłady, studia, szkice)*, t. 2, Warszawa 2007, s. 33.

„1. общий стол для приёма пищи в монастыре; 2. приём пищи в монастыре; сама пища, еда” (BTS, 1340), w słowniku W. Dala, a także w MAS posiadał jeszcze jedno znaczenie: „столовая, застольная в обителях, покой, комната, где обедают” (DAL IV, 252), „то же, что трапезная” (MAS IV, 400). W danym przypadku utrata znaczenia nie jest mocno zauważalna ze względu na funkcjonowanie w języku terminu *трапезная*, por. BTS: *трапезная* – помещение для трапезы в монастыре (BTS, 1340) i służy językowej precyzji.

Zmniejszanie się liczby znaczeń leksemów konfesyjnych może być spowodowane ich naturalną archaizacją. Procesem tym należy tłumaczyć zanik jednego ze znaczeń wyrazu *богослов*, por.: *богослов* – 1. специалист по богословию; 2. ученик старшего класса духовной семинарии (MAS I, 101) / *богослов* – специалист по богословию; теолог (BTS, 87). Mimo że definicja drugiego ze znaczeń z MAS nie daje żadnych podstaw, by stwierdzić jego archaizację, odpowiedź można odnaleźć w TSU, gdzie jednostka *богослов* objaśniona jest jako: „в старину — ученик духовной семинарии по классу богословия (истор.)” (2 zn., TSU I, 162). Termin *богословие* obok podstawowego znaczenia ‘nauka o Bogu’ używany był w XIX wieku także dla określenia ostatniego okresu nauki w seminarium, który dzielił się wówczas na trzy dwuletnie etapy nauczania (2 lata retoryki, 2 lata filozofii i 2 lata teologii)²⁶.

Zanikowi ulegają dodatkowe pejoratywne znaczenia konfesjonalizmów, dodane im w epoce radzieckiej. W słowniku *Толковый словарь языка совдепии*²⁷, opisującym tzw. sowietyzmy, czyli wyrazy, idiomy, aforyzmy odzwierciedlające realia okresu sowiec-

²⁶ В. Цыпин, *История Русской Церкви (Синодальный период)*, Сергиев Посад 2004, с. 134.

²⁷ В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина, *Толковый словарь языка совдепии*, Санкт-Петербург 1998 [dalej: TSS].

kiego, leksem *церковник* poświadczony jest w znaczeniu: „осуд. лицо, подозреваемое или уличенное в религиозной вере и религиозной активности; лицо репрессированное за это” (TSS, 651). Oczywiście słowniki BTS i OSz-4 nie rejestrują już tego wariantu leksykalno-semantycznego, który występuje zarówno w Oż-73 (jako znaczenie podstawowe) i MAS, por. np.: *церковник* – 1. человек, сохраняющий религиозные предрассудки и поддерживающий церковь; 2. служитель христианского религиозного культа (Oż-73, 803) / в христианской церкви: священнослужитель или церковнослужитель (OSz-4, 874).

2.5.2. Leksyka konfesyjna w znaczeniu wtórnym świeckim

Leksyka konfesyjna, niosąca elementy sacrum, funkcjonuje przede wszystkim w swoich podstawowych religijnych znaczeniach. Jednakże w procesie historycznego rozwoju języka, pod wpływem zarówno językowych, jak i pozajęzykowych czynników, część terminów uległa i wciąż ulega semantycznym transformacjom, wychodząc poza obszar duchowości religijnej. Rozwój abstrakcyjnego myślenia, pewne analogie do osób, przedmiotów i pojęć związanych z religią sprzyjały semantycznym modyfikacjom wyrazów konfesyjnych, rozszerzeniu zakresu ich łączliwości, a w konsekwencji rozwojowi polisemii. Proces laicyzacji słownictwa sakralnego był wyraźny szczególnie w II połowie XVIII wieku oraz na przełomie XVIII i XIX wieku w związku z ideami Oświecenia i Wielkiej Rewolucji Francuskiej²⁸. Zdesakralizowane znaczenia konfesjonalizmów pojawiały się w tekstach literackich rosyjskich klasyków, takich jak Aleksander Puszkina, Antioch Kantemir,

²⁸ Zob. np.: В. М. Живов, *Язык и культура в России XVIII века*, Москва 1996, с. 505.

Fiodor Dostojewski, Iwan Kryłow, a stamtąd trafiały m.in. do źródeł leksykograficznych. Dla przykładu słownik Władimira Dala w szeregu terminów rejestruje obok znaczeń religijnych, ich świeckie użycia, zob. np.:

ад – (...) невыносимое житье, ссора в доме, крик, брань, драка, содом (DAL I, 50);

ангел – (...) по злоупотреблению, ангелом и ангелом во плоти называют не только человека кроткого, благого жития, но и вообще кого любят, ласкают, кому льстят. В этом значении слышим: ангелочек, ангельчик, ангелушка, ангеленок, ангеленочек и пр. (...) (DAL I, 60);

идол – кто-либо, что любим страстно, безрассудно, кому или чему поклоняемся, как божеству; иногда бранно: болван (DAL II, 10);

езуит – (...) употрб. в знач. хитрого, лукавого, проискливого человека (...) (DAL I, 469);

зонарь – болтун, сплетник (DAL I, 598);

кадить – льстить или сластить кому, обольщать кого лестью (DAL II, 63).

Epoka radziecka to kolejny okres, w którym wzmagają się procesy desakralizacji leksyki religijnej. Zauważalnym zjawiskiem było wówczas wytracanie się typowo religijnego znaczenia i aktywizacja potencjalnego znaczeniowego komponentu oceny. Główny czynnik wywołujący te przekształcenia tkwi poza językiem – to przede wszystkim zmiana rozumienia i wartościowania pojęć związanych z religią w nowym komunistycznym światopoglądzie, a co za tym idzie szybka eliminacja pozytywnego, wysokiego nacechowania tej leksyki i nadawanie jej zabarwienia przeciwnego. Gros leksyki reprezentującej jakże ważny składnik rosyjskiej duchowości w swoich tradycyjnych znaczeniach zostało zepchnięte na językowe peryferie, a nowe nazwy wtórne, już bez religijne-

go komponentu i często nacechowane emocjonalnie, zaczęły aktywnie funkcjonować w języku ogólnym, por. np.: *братия* – 1. монашеская община монастыря (устар.); 2. компания, содружество (разг. шутл.) (Oż-73, 56); *евангелие* – 1. часть библии, содержащая раннехристианское сочинение о жизни и учении Иисуса Христа и являющаяся основой христианского вероучения; 2. перен. шутл. и ирон. книга, произведение, содержащие основные принципы, правила чего-л. (MAS I, 460); *молчальник* – 1. тот, кто дал обет молчания из религиозных побуждений (устар.); 2. молчаливый человек (разг.); 3. человек, предпочитающий из осторожности не высказывать своего мнения, отмалчиваться (разг., неодобр.) (Oż-73, 329). Wyrażnie zarysowała się tu grupa leksemów określających osobę, np. *затворник, молчальник, монах, отшельник, праведник*. Nowe, często pejoratywne znaczenia otrzymały nazwy przedmiotów związanych z kultem, wcześniej poważanych i czczonych, np.: *евангелие, мощи*.

Choć trudno jednoznacznie zgodzić się ze stwierdzeniem, że w latach sześćdziesiątych nastąpiła ostateczna sekularyzacja dużej części leksyki konfesyjnej²⁹, jednak bezsprzecznie leksyka ta uległa znacznemu skażeniu i zeświecczeniu.

Jak wynika z analizy współczesnego materiału leksykalnego wtórne „zsekularyzowane” znaczenia leksemów konfesyjnych, zarejestrowane w słownikach epoki radzieckiej, nadal aktywnie funkcjonują we współczesnym języku. Ilustracją mogą posłużyć wybrane przykłady opisów słownikowych występujących w MAS i Oż-73 oraz BTS i OSz-4 (tabela 24).

²⁹ Zob. E. B. Какорина, *Трансформации лексической семантики...*, s. 71.

Tabela 24. Egzemplifikacje znaczeń świeckich leksyki konfesyjnej w słownikach radzieckich i współczesnych

Wyszczególnienie	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<i>братия</i>	s określeniem шутил. люди, объединённые общим делом, общими интересами; люди одного круга (1 зп., MAS I, 112)	шутил. люди, связанные одним делом, условиями существования и т.п.; люди одного круга, одной компании и т.п. <i>Учёная, актёрская пишущая братия. Музыку любят вся наша братия.</i> (2 зп., BTS, 5)
<i>грехопадение</i>	по библейскому сказанию: нарушение первыми людьми Адамом и Евой заветов бога перен. книжн. ирон. нарушение общественных норм поведения, морали и т.п., проступок (MAS I, 346)	компания, содружество (разг. шутил.). <i>Вся наша братия. Актёрская братия. Пишущая братия.</i> (2 зп., OSz-4, 59)
<i>евангелие</i>	перен. шутил. и ирон. книга, произведение, содержащие основные принципы, правила чего-л. (2 зп., MAS I, 460)	книжн. нравственное падение, поступок представляющий измену какому-л. идеалу, принципам, убеждениям или нарушающий общественные нормы поведения, морали (2 зп., BTS, 227)
<i>затворник</i>	человек, ведущий уединенный образ жизни (2 зп., MAS I, 581)	о каких-либо правилах, положениях, мыслях и т.п., служащих руководством для жизненного поведения, выбора пути и т.п. <i>Слова отцовского заветания стали его евангелием. Молодежь проповедовала евангелие Всеобщего братства.</i> о книге, содержащей такие положения. <i>Книги Бердяева – евангелие свободных духов.</i> (2 зп., BTS, 293)
		OSz-4: brak tego znaczenia
		человек, ведущий уединённый образ жизни. <i>Сын мой затворник: совсем нигде не бывает. Вести жизнь затворника. Жить затворником.</i> (2 зп., BTS, 350)
		перен. то же, что отшельник (во 2 знач.). <i>Старик живёт затворником.</i> (2 зп., OSz-4, 221)

Wyszczególnienie	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
крестить	(...) прост. давать название, прозвище, кличку (1 зп., MAS II, 127)	разг. давать прозвище, кличку; обзывать – обозвать. <i>Недаром крестят тебя все белой вороной!</i> (3 зп., BTS, 469)
молчальник	2. молчаливый человек (разг.); 3. человек, предпочитающий из осторожности не высказывать своего мнения, отмалчиваться (разг., неодобр.) (Oż-73, 329)	разг. = молчун (2 зп., BTS, 554) молчаливый человек, а также (неодобр.) человек, предпочитающий из осторожности не высказывать своего мнения, отмалчиваться (разг.); (2 зп., OSz-4, 364)
мощи	разг. об очень худом, изможденном человеке (2 зп., MAS II, 306)	разг. об очень худом, изможденном человеке. <i>Ходящие мощи. Живые мощи.</i> (2 зп., BTS, 561) OSz-4: brak 2 znaczenia, ale zarejestrowany jest frazeologizm <i>живые мощи</i> (разг.) – об очень исхудалом человеке (OSz-4, 368)
омовение	(...) шутил. и ирон. умывание, мытьё (MAS II, 617)	шутил. умывание, мытьё. <i>Утренние, вечерние омования.</i> (2 зп., BTS, 713)
отшельник	(...) о человеке, живущем в уединении, избегающем общества людей (MAS II, 723)	<i>отшельник</i> – (...) о человеке, живущем в уединении, избегающем общества людей. <i>Живёт отшельником, ни с кем не видится.</i> (BTS, 767) перен. человек, чуждающийся других, живущий уединённо (2 зп., OSz-4, 484)
паломничество	(...) перен. путешествие, хождение куда-л. многочисленных посетителей с целью отдать дань, почтение кому-л. (MAS III, 14)	(...) путешествие, хождение куда-л. многочисленных посетителей с целью ознакомления с какими-л. достопримечательностями, выражения почтения кому-л. <i>Паломничество к знаменитому лекарю.</i> (BTS, 77 б)

cd. Tabeli 24.

Wyszczególnienie	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
праведник	перен. обычно ирон. тот, кто в своих действиях руководствуется принципами справедливости, честности, не нарушает правил нравственности (2 зп., MAS III, 352)	(ирон.) тот, кто во всем руководствуется принципами справедливости, честности, не нарушает правил нравственности. <i>Подумать, какой праведник найдет! Не притворяйся праведником.</i> (2 зп., BTS, 952). Рог. też OSz-4; ирон. (2 зп.) перен. тот, кто во всем следует нормам нравственности, не совершает зла; противоп. грешник (2 зп., Skl.2, 602)
священнодействовать	перен. обычно ирон. исполнять какое-л. дело торжественно и важно, как обряд (2 зп., MAS IV, 60)	шутль. делать что-л. с многозначительностью, с важным, торжественным видом. <i>На сцене священнодействует факир.</i> (2 зп., BTS, 1165) перен. делать что-нибудь с многозначительностью, с важным, торжественным видом (обычно ирон.) (2 зп., OSz-4, 706)
храм	перен.; кого-чего. высок. место, внушающее по каким-л. причинам чувство глубокого почтения, благоговения. (...) (2 зп., MAS IV, 623)	высок. о чём-л. внушающем чувство глубокого почтения, благоговения. <i>Храм науки.</i> (...) (2 зп., BTS, 1453)

W związku ze zmianą stosunku do religii w Rosji końca XX wieku wydawałoby się, iż przenośne znaczenia konfesjonalizmów powinny jeśli nie zanikać, to przynajmniej wytracać charakterystyczne im w epoce radzieckiej pejoratywne nacechowanie. Słowniki jednak nie potwierdzają takiego procesu. Tylko w nielicznych przypadkach następuje eliminacja kwalifikatora, wskazującego na negatywny oceniający komponent znaczenia, por. np. *грехопадение, евангелие*. W większości znaczeń przenośnych leksemów konfesyjnych kwalifikator typu *ироническое, шутовское, пренебрежительное, презрительное* itp. zostaje zachowany, por. np. *праведник, братия*, a czasem nawet dodany, por. np.: *проповедь* – речь религиозно-назидательного характера, которая обычно произносится в церкви || перен. разг. нравоучительная речь; поучение, наставление (2 zn., MAS III, 512) / неодобр. нравоучительная речь, поучение, наставление (2 zn., BTS, 1021) [podkreślenie – A.R.-K.]. Pewne zwiastuny „rehabilitacji” znaczeń przenośnych można odnaleźć jednak w słowniku G. Sklarewskiej (por. np.: *праведник* – zob. tabela 24).

Proces laicyzacji i wychodzenia poza sferę znaczeń religijnych jest dla konfesjonalizmów wciąż aktywny. Gros neologizmów semantycznych powstałych na bazie terminów konfesyjnych funkcjonuje w języku potocznym. Jest to obszar niezwykle podatny na wszelkiego rodzaju zmiany leksykalne i transformacje semantyczne. „Właśnie w tej odmianie [tj. w języku potocznym – przyp. A. R.-K.] – zauważa Halina Bartwicka – żywiolowo kształtuje się uzus; po okresie przystosowania się wyrazów, ich pewnej «obróbki» następuje upowszechnienie wielu z nich w języku ogólnonarodowym”³⁰.

³⁰ H. Bartwicka, *Rosyjski język potoczny. Słownictwo*, Bydgoszcz 2000, s. 76.

Na uwagę szczególnie zasługuje grupa konfesjonalizmów nazywających osoby związane z religią, dla których wykształcają się świeckie odcienie znaczeniowe czy też znaczenia, przynależne do mikropola nazw charakteryzujących ludzi ze względu na ich cechy wewnętrzne, moralne. Przenośne znaczenia tych leksemów mogą określać człowieka z pozytywnej bądź negatywnej strony.

Potencjalny wartościujący komponent znaczeniowy w mikropolu leksemów nazywających osoby związane z życiem religijnym prowadzi do pojawienia się u niektórych jednostek leksykalnych nowych znaczeń o przeciwstawnym zabarwieniu, powodując ich wewnątrzwyrazową polaryzację, por. pr.: *великомученик* – 1. церк. именованіе последователей христианства высокаго рода или сана, принявших особенно тяжкие мучения за веру; 2. шутол. о человеке, сильно мучающемся, терзающемся чем-л. (физически или нравственно) (BTS, 117), *преподобный* – у христиан: определение, прибавляемое обычно к именам монахов и пустынников, почитающихся святыми угодниками, праведниками | ирон. о человеке, вызывающем раздражение, неприязнь (BTS, 965) i inne.

Zdesakralizowane znaczenie może być także pozbawione elementu oceny, pr.: *столпник* – 1. религиозный отшельник, молившийся, стоя на небольшом столпе (1 зн.) или в затворничестве; 2. разг. обособившийся, мало общающийся с окружающими людьми, ведущий уединённый образ жизни человек (BTS, 1273). Potoczny charakter noszą też nowe znaczenia terminów konfesyjnych: *монастырь* – разг. об аскетическом, уединенном образе жизни (5 zn., BTS, 554), *монашество* – разг. об уединенном, аскетическом образе жизни кого-л. (3 zn., BTS, 554), *мясоед* – разг. тот, кто употребляет в пищу мясо (в отличие от вегетарианца) (2 zn., BTS, 568).

Nowe świeckie znaczenia leksemów, nazywających ważne dla chrześcijan księgi notuje słownik Skl. Znaczenia te nie znajdują jeszcze rejestracji ani w słowniku BTS, ani w OSz-4, a w Skl. opatrzone są symbolem, wskazującym na ich pierwsze poświadczenie w słownikach³¹, por. np.: *Апокалипсис* – [А прописная или строчная] перен. публ. о мировой катастрофе, крупномасштабном бедствии, несущем угрозу гибели человечества, культуры, природной среды. *Отношения с Западом вновь обостряются до предела – режим будет бряцать военными мускулами и может привести мир к ядерному Апокалипсису*. Век XX, 1989, 12. В 20 веке Россия пережила настоящий апокалипсис. МК, 25.03.90. Юрий Щербак главную задачу ассоциации видит в борьбе с экологическим апокалипсисом. 3-С, 1990, 4 (2 zn., Skl., 57); *библия* – о книге, излагающей непреложные истины в какой-л. сфере духовной или практической деятельности. *Библия сценического искусства*. Цитаты: *Эта книга должна стать библией каждого врача. Здесь сказано, пожалуй, обо всем, что уже знает медицина*. Мирский М. Исцеляющий скальпелем. *Задолго до того, как стать фюрером, Гитлер написал свою книжку "Майн кампф", объявленную библией нацизма*. Гиндзбург Л. Лицо времени. *На протяжении многих десятилетий, особенно после появления „библии сталинизма” – „Краткого курса истории ВКП(б)” – создавались и настойчиво пропагандировались многие легенды о событиях 1917 года*. НиЖ, 1991, 2 (2 zn., Skl., 85); *катехизис* – перен. свод традиционных правил, приёмов и т.п. в какой-либо сфере деятельности (преимущественно творчестве). *В коленопреклоненном усердии*

³¹ Zob. Skl.: „новое слово (значение); первая словарная фиксация” (s. 32).

следовали они [ремесленники и подражатели] указаниям учителей, проявляя истовость верующих, сектантскую нетерпимость к любым отклонениям от принятого ими эстетического катехизиса. Карганов А. Всеволод Пудовкин на новом повороте. У Леонова свой выстраданный годами неустанный труд катехизис писательства. Сидоров Е. Слово Леонида Леонова (2 zn., Skł., 290).

Usunięcie elementu religijnego i generalizację znaczenia dla leksemów nazywających księgi sakralne można zaobserwować już wcześniej, na przykładzie wyrazu *евангелие* (zob. tabela 24). W życiu codziennym chrześcijanie powinni kierować się wskazówkami i zasadami zawartymi w tej księdze. Na podstawie uwypuklenia elementu znaczeniowego ‘zbiór norm, zasad’ i rozszerzenia kategorii desygnatów powstało znaczenie przenośne: ‘podstawowe zasady, reguły; książka, utwór zawierający takie zasady’. Rejestrację takiego zeświecczonego znaczenia odnajdujemy w słownikach epoki radzieckiej. Podobnie jak i w szeregu innych wyrazów, prymarnie reprezentujących leksykę konfesyjną, przenośne znaczenie wyrazu *евангелие* otrzymało zabarwienie ironiczne. We współczesnych słownikach ten wariant leksykalno-semantyczny stracił pejoratywne nacechowanie. Wydaje się, iż zawężono również jego znaczenie, na co może wskazywać definicja i ilustracje zawarte w BTS. Definicja: „zbiór podstawowych reguł, zasad dowolnej dziedziny” została zastąpiona znaczeniem „zasady, reguły, myśli służące jako wytyczne własnej drogi życiowej, postępowania, zachowania”. Znaczenie przenośne ograniczyło się więc do sfery duchowej, wyborów moralnych. Przenośne znaczenia *библия* i *катехизис* zarejestrowane po raz pierwszy w Skł. stanowią semantyczną analogię do powyższego przykładu.

2.6. Zmiany stylistyczno-funkcjonalnego i emocjonalno-ekspresywnego kwalifikowania leksyki konfesyjnej

Leksyka konfesyjna, podobnie jak słownictwo każdego innego pola znaczeniowego, stanowi część systemu językowego i charakteryzuje się wszystkimi jego cechami. Na płaszczyźnie stylistycznej wyróżnia się wśród niej zarówno leksemy neutralne, jak i nacechowane, wypełniające w tekście określone funkcje. Analiza źródeł leksykograficznych na przestrzeni wieków pokazuje, że wraz z językową ewolucją, ale też częściowo pod wpływem czynników pozajęzykowych, zmieniało się stylistyczne zabarwienie jednostek konfesyjnych.

Leksyka religijna stanowiła integralną część języka literackiego wschodnich Słowian od jego zarania. Piśmiennictwo na Rusi pojawiło się przede wszystkim w związku z rozprzestrzenianiem się chrześcijaństwa. Podstawowy zasób literatury staroruskiej stanowiły teksty liturgiczne i religijne. Dowolny tekst literacki zaczynał się zwrotem do Boga z prośbą o błogosławieństwo przed napisaniem utworu, a kończył modlitewnym dziękczynieniem za pomoc przy pracy. Aż do XVII wieku „słowo” (*Слово*), w myśl Ewangelii św. Jana: „В начале было Слово, и Слово было у Бога, и Слово было Бог” (Jan 1.1), uważane było za dar Boży, którego człowiek jako istota grzeszna nie był godny³².

W wieku XVIII ukształtowała się teoria trzech stylów, zgodnie z którą leksyka sakralna została zaklasyfikowana do stylu wysokiego³³. I choć z czasem podział ten przestał odpowiadać

³² Zob. np. И. А. Королева, *Сакральнo-богослужeбная лексика в аспекте лингвистического исследования*, [в:] *Филологический поиск. Сборник научных трудов*, вып. 4, Волгоград 2000, с. 90.

³³ Zob. М. В. Ломоносов, *Предисловие о пользе книг церковных в российском языке*, [в:] *М. В. Ломоносов. Избранные произведения*, Ленинград 1986, с. 474-476.

potrzebom demokratyzującego się języka rosyjskiego, to leksyka religijna pozostawała w wyższych rejestrach językowych.

W okresie radzieckim zmienia się stosunek do leksyki konfesyjnej. Jak zauważa Władimir Kolesow, następuje wówczas „насильственное устранение стиля высокого, который по традиции поддерживался церковнославянским языком и библейскими текстами”³⁴. Język *sacrum* zostaje zastąpiony językiem ideologii (tzw. *nowomowa* (*новояз*) czy też „język drewniany”³⁵). Leksyka podniosła zaczyna reprezentować zupełnie inną sferę, co znajduje odzwierciedlenie w słownikach radzieckich, por. np.: *святой* – проникнутый высокими чувствами, возвышенный, идеальный (высок.) *Святая любовь к Родине* (1 zn., Oż-73, 650), *создатель* – (высок.) творец, тот, кто создал что-н. *Народ – создатель советской государственности* (Oż-73, 684), *творец* – (высок.) тот, кто творчески создает что-н. *Советский народ – творец социалистического строя* (1 zn., Oż-73, 726). Dopiero upadek komunizmu burzy tę „wymuszoną” językową tendencję.

Zmiany stylistycznego nacechowania leksyki badanego pola semantycznego obserwowane w słownikach języka rosyjskiego końca XX wieku mają dwa podstawowe, przeciwstawne zresztą kierunki. Są to neutralizacja leksemów oraz ich stylistyczno-funkcjonalne przemieszczanie się.

Wyraźnym procesem, związanym z aktywizacją leksyki konfesyjnej jest jej przemieszczanie się z obszaru ograniczonego funkcjonowania³⁶ (duchowieństwo, wierni) do języka ogólnego. Na

³⁴ В. В. Колесов, „Как слово наше отзовется...” (Русский язык в современной России), [в:] *Современные языковые процессы*. Межвузовский сборник, Санкт-Петербург 2003, с. 43.

³⁵ Na temat tego języka traktuje np. monografia Françoise Thom *Drewniany język*. Zob. F. Thom, *Drewniany język*, Warszawa 1990.

³⁶ Marginalizowanie użycia tej leksyki dotyczy okresu radzieckiego.

plaszczyźnie leksykograficznej wyraża się to często usunięciem kwalifikatora *церковное*, por. np.: *помянуть* – церк. молиться o zdrowье живого или об умершем (2 zn., MAS III, 282–283) / молиться o zdrowье живого или об упокоении умершего (1 zn., BTS 915); *ризица* – церк. помещение при церкви для хранения риз и церковной утвари (MAS III, 717) / помещение при церкви для хранения риз и церковной утвари (BTS, 1122). Przykładami tego typu są też m.in. jednostki: *исповедник*, *исповедовать* (1 zn.), *исповедоваться* (1 zn.), *мясопуст*, *помазание*, *прихожанин*, *причащение*, *схима*, *схимник*, *схимничество*, *утреня* (1 zn.). Analiza artykułów hasłowych powyższych konfesjonalizmów w słowniku DAL pozwala stwierdzić, iż również tam nie były one opatrzone kwalifikatorem *церковное*. Jedyne leksemy (bądź warianty leksykalno-semantyczne) ściśle terminologiczne typu *авва*, *антидор*, *богородичен*, *Новый Адам*, *октоих*, *святилен* oraz starsłowianizmy, jak np. *гаждати*, *глад*, *поне*, *рицы* (DAL) posiadały oznacznik *црк.*, *церк.*, *цркв.*, *црквн.*³⁷, wskazujący na pewne ograniczenie użycia tych wyrazów. Większość leksemów dotyczących życia duchowego Rosjan funkcjonowała więc w języku ogólnym. Dopiero w okresie radzieckim aktywność leksyki religijnej została wyraźnie zahamowana, a jej rejestracji w źródłach leksykograficznych towarzyszyły najczęściej oznaczniki wyraźnie wskazujące na przynależność do obszaru sacrum. Wszystkie obecne w słownikach radzieckich kwalifikatory i parakwalifikatory typu *церковное*, *религиозное*, *у верующих* miały negatywne zabarwienie i wskazywały na ograniczone użycie tego słownictwa³⁸. We współczesnych źródłach leksykograficznych

³⁷ Zob. *црк.*, *церк.*, *цркв.*, *црквн.* – 1. церковь; 2. церковное слово, церковный термин; 3. церковно-славянское, церковно-славянского происхождения (DAL I, 635).

³⁸ Zob. np. K. Rutkowski, *Leksyka konfesyjna w języku rosyjskim...*, s. 47–62.

kwalifikatory typu *церк.*, *религ.* są pozbawione elementu oceny i zawierają neutralną informację o przynależności leksemu do terminologii kościelnej (cerkiewnej) bądź szerzej religijnej.

Należy zwrócić uwagę na kwalifikatory, zastosowane dla leksyki religijnej w słownikach G. Sklarewskiej. W pierwszym wydaniu (Skl.) konfesjonalizmy opatrzone są znaczeniowymi konkretyzatorami, np. *в христианстве, в православной церкви*. W drugim wydaniu słownika (Skl.2) obok podobnych określeń pojawiają się jednak również kwalifikatory *церк.* (церковное), *религ.* (религия). Galina Sklarewska klasyfikuje je jako „пометы функциональной и социальной характеристик” (Skl.2, s. XIX), obok tradycyjnych kwalifikatorów, takich jak *книжн.* (книжное), *разг.* (разговорное) oraz nowych oznaczników np. *полит.* (политика) czy *публ.* (публицистика). Takie wydzielenie leksyki religijnej w słowniku, który rejestruje zmiany językowe końca XX wieku, wskazuje na ważną funkcję, jaką zaczyna ona wypełniać w języku rosyjskim.

Językoznawcy coraz częściej zwracają uwagę na wyodrębnienie się we współczesnym języku rosyjskim stylu religijnego. Należy przypomnieć, że teksty liturgiczne i religijne stanowiły podstawowy filar piśmiennictwa staroruskiego, przez wieki były też stałym i ważnym elementem literatury rosyjskiej. W okresie radzieckim literatura religijna była skutecznie eliminowana i pomijana w stylistycznych klasyfikacjach. W publikacjach końca XX i początku XXI wieku styl religijny, poza nielicznymi wyjątkami³⁹, także nie jest jeszcze wyróżniany. Ta swoista luka w stylistycznej klasyfikacji

³⁹ W pracy *Русский язык* pod redakcją Leonida Kasatkina w stylistycznej klasyfikacji został umieszczony również styl „религиозно-проповеднический”. Zob. *Русский язык*, Л. Л. Касакин (ред.), Москва 2001.

jest jednak powoli zapełniana⁴⁰. Autorzy podejmujący ten temat proponują różne nazwy dla określenia nowego stylu religijnego: „религиозно-проповеднический стиль” (Л. П. Крысин), „церковно-религиозный стиль” (О. А. Крылова), „религиозный стиль” (В. М. Лейчик) i inne. Mimo różnic nazewniczych wszyscy wskazują na to, że odnawiający się styl religijny jest dość specyficzny i daleki od stylu XIX-wiecznych tekstów religijnych. Dzisiaj głos Kościoła słyszany jest nie tylko podczas nabożeństw czy kazań, ale również w szkole, w ośrodkach kultury, w radiu, telewizji, Internecie, a nawet podczas spotkań politycznych, dlatego leksyka tego stylu wychodzi poza sferę terminologii religijnej, leksyki

⁴⁰ Zob. prace traktujące o współczesnym stylu religijnym, m.in.: Л. П. Крысин, *Религиозно-проповеднический стиль и его место в функционально-стилистической парадигме современного русского литературного языка*, [в:] *Поэтика. Стилистика. Язык и культура*, Н. Н. Розанова (ред.), Москва 1996, s. 135-138; И. М. Гольберг, *Языковые образования сферы религии*, [в:] *Русистика на современном этапе. Сборник научных трудов*, Москва 1999, s. 126-130, В. М. Лейчик, *Обновление религиозного стиля: взгляд лексиколога*, [в:] *Христианизация, дехристианизация и рехристианизация в теории и практике русского языка*, Познань 2001, s. 31-40 i inne. Autorzy prac wskazują też na gatunkową różnorodność stylu religijnego, zob. np. В. А. Мишланов, Е. С. Худякова, *О жанровой специфике текстов церковно-религиозного стиля*, „Филологические заметки” 2008, т. 2 i inne, a także opisują jego poszczególne gatunki, zob. np. О. А. Крылова, *Толерантность, речевые жанры и функциональные стили современного русского литературного языка*, [в:] *Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности*, Екатеринбург 2003, s. 199-209, Н. Н. Розанова, *Сфера религиозной коммуникации: храмовая проповедь*, [в:] *Современный русский язык. Социальная и функциональная дифференциация*, Л. М. Крысин (ред.), Москва 2003, s. 341-363, Ю. Т. Листрова-Правда, М. Б. Расторгуева, *К вопросу о функциональном церковно-религиозном стиле современного русского литературного языка*, „Вестник ВГУ” 2006, серия: Филология. Журналистика, № 1, s. 49-54, И. А. Истомина, *О диалогичности текстов современной православной проповеди*, „Ученые записки Казанского университета” 2012, т. 154, кн. 5, Гуманитарные науки, s. 156-163 i inne.

wysokiej czy książkowej, pojawiając się np. w języku publicystyki⁴¹. Język tekstów traktujących o duchowości i przekazywanych społeczeństwu przez duchowieństwo i teologów zaczyna zajmować ważne miejsce w sytuacji językowej współczesnej Rosji.

Wracając do stylistycznej kwalifikacji konfesjonalizmów zarejestrowanych w słownikach opisowych końca XX wieku, takich jak BTS czy OSz-4 można zauważyć, że duża część leksyki wcześniej stylistycznie ograniczonej ulega neutralizacji, staje się dopuszczalna w różnych stylach. Prowadzi to do nieznacznego obniżenia w stylistycznej hierarchii takich jednostek, jak np. *мессия, обитель, отшельничество, тризна, христианизация* (tabela 25).

Tabela 25. Przykłady stylistycznej neutralizacji leksemów konfesyjnych opatrzonych w słownikach radzieckich kwalifikatorem *книжное*

Wyszczególnienie	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<i>мессия</i>	книжн. устар. (Oż-73, 319)	bez kwalif. (dodatkowy oznacznik: в иудаизме и христианстве) (OSz-4, 351)
<i>обитель</i>	книжн. устар. (1 zn., MAS II, 534)	bez kwalif. (1 zn., BTS, 668)
<i>отшельничество</i>	книжн. (Oż-73, 443)	bez kwalif. (OSz-4, 484)
<i>тризна</i>	книжн. (2 zn., MAS IV, 564)	bez kwalif. (dodatkowy oznacznik: в христианской религии) (2 zn., BTS, 1345)

⁴¹ Zob. np.: T. I. Кошелева, *Православная церковная лексика в современных светских СМИ*, „Вестник Новгородского государственного университета” 2013, № 72, s. 103-106; D. Pazio-Włazłowska, *Образ концепту „церковь” в современной прессе российской – на материале дневника „Российская газета”*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich*, Seria III. *Literatura. Język. Kultura. Historia*, t. 1: *Chrześcijaństwo w literaturze i języku*, Z. Abramowicz, K. Korotkich (red.), Białystok 2016, s. 345-362 i inne.

Eliminacja klasyfikatora *книжное* wiąże się z szeroką aktywizacją podobnych konfesjonalizmów i swobodnym używaniem typowo książkowych wyrazów w różnych kontekstach. Jest to także wynik współczesnego procesu stopniowego rozmywania się granic stylistycznych. Jak zauważa Nina Wałgina: „запретительные меры при употреблении разностилевой лексики начинают пробуксовывать и не давать практических результатов. В итоге состав нейтральной лексики значительно пополнился большим количеством сугубо книжных слов, часто узкоспециальных и в ещё большей степени слов сниженного характера, не только бывших разговорных и просторечных, но и жаргонных, утративших узкую социальную сферу применения”⁴². W przypadku leksyki konfesyjnej, co prawda, trudno odnaleźć w słownikach żargonizmy, ale można zaobserwować neutralizację wyrazów potocznych (tabela 26).

Tabela 26. Przykłady stylistycznej neutralizacji leksemów konfesyjnych opatrzonych w słownikach radzieckich kwalifikatorem *разговорное*

Wyszczególnienie	MAS	BTS
<i>батюшка</i>	разг. священник (3 zn., MAS I, 65)	священник (2 zn., BTS, 62)
<i>Писание</i>	писание – разг. то же, что священное писание (3 zn., MAS III, 125)	книги Ветхого и Нового Завета (4 zn., BTS, 833)
<i>Троица</i>	<i>троица</i> – то же что троицын день (разг.) (2 zn., Oż-73, 746)	один из двенадцати основных церковных праздников (...) (2 zn., OSz-4, 812)
<i>церковник</i>	разг. устар. то же, что церковнослужитель (1 zn., MAS IV, 644)	церковнослужитель; представитель духовенства (BTS, 1462)

⁴² Н. С. Валгина, *Активные процессы в современном русском языке*, Москва 2003, с. 92.

Oprócz stylistycznej neutralizacji konfesjonalizmów w słownikach BTS i OSz-4 można zauważyć też przeciwstawną tendencję. Część analizowanych jednostek otrzymuje kwalifikatory stylistyczne, nieobecne we wcześniejszych leksykograficznych rejestracjach. Tu również można mówić o podniesieniu rangi wyrazów (tabela 27)

Tabela 27. Przykłady podniesienia rangi leksemów konfesyjnych w słownikach przez opatrzenie ich kwalifikatorem *книжное*

Wyszczególnienie	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<i>веровать</i>	bez kwalif. (3 zn., MAS I, 151)	книжн. (BTS, 119)
<i>вероисповедание</i>	bez kwalif. (MAS I, 151)	книжн. (BTS, 119)
<i>пастырь</i>	bez kwalif. (2 zn., Oż-73, 453)	книжн. (2 zn., OSz-4, 495)
<i>провидение</i>	по религ. представлениям: (...) (MAS, III, 470)	книжн. (BTS, 1001)
<i>святоотечество</i>	bez kwalif. (MAS IV, 60)	книжн. (BTS, 1165)

bądź ich obniżeniu (tabela 28).

Tabela 28. Przykłady obniżenia rangi leksemów konfesyjnych w słownikach przez opatrzenie ich kwalifikatorem *разговорное*

Wyszczególnienie	MAS	BTS, Skł., Skł.2.
<i>безбожник</i>	bez kwalif. (MAS I, 69)	разг. (1 zn., BTS, 65); неодобр. (1 zn., Skł., 78)
<i>протопоп</i>	устар. (MAS III, 537)	разг. (BTS, 1033)
<i>служба</i>	bez kwalif. (5 zn., MAS IV, 143–144)	рел. разг. (Skł.2, 731)

Na funkcjonalne nacechowanie wyrazów niekiedy nakłada się emocjonalno-ekspresywne zabarwienie, dopełniające ich stylistyczną charakterystykę. Leksyka konfesyjna używana jest przede

wszystkim w obszarze sacrum, jest więc nośnikiem relacji między człowiekiem a Bogiem. Przez wieki leksyka religijna reprezentowała styl wysoki i miała uroczyste, podniosłe zabarwienie. Ideologia epoki radzieckiej zakłóciła te relacje, zmieniając radykalnie nacechowanie konfesjonalizmów. Rzadko co prawda ocena takich leksemów była wyrażona poprzez kwalifikatory typu *презрительное, ироническое, неодобрительное*, jak np. w wyrazie *расстрига* (zob. MAS III, 667: *церк. презр.*), jednakże degradacja w skali emotywnej pozostawała zauważalna. Obecne zmiany nacechowania ekspresywno-emocjonalnego konfesjonalizmów można prześledzić chociażby na przykładzie dwóch przeciwstawnych jednostek *безбожник* i *богобоязненный* (tabela 29):

Tabela 29. Leksemy *безбожник* i *богобоязненный* w słownikach radzieckich i współczesnych

Wyszczególnienie	MAS, Oż-73	OSz-4, Skł.
<i>безбожник</i>	человек, отрицающий существование бога, не верующий в бога (1 zn., MAS I, 69)	неодобр. человек, отрицающий существование Бога, не верующий в него; атеист (1 zn., Skł., 78)
<i>богобоязненный</i>	(устар. и ирон.) верующий в бога и слепо следующий церковным правилам (Oż-73, 52)	верующий в Бога и во всём следующий установлениям церкви (OSz-4, 53)

Obydwa leksemy wyrażają stosunek człowieka do wiary. Nietrudno zauważyć, że ich nacechowanie zmienia się w słownikach w zależności od panującej ideologii. Wyraz *безбожник* w epoce radzieckiej był nie tylko neutralny, miał wręcz pozytywne nacechowanie. W słowniku języka „sowdepu” (TSS) leksem ten jest objaśniony następująco: *безбожник* – атеист, член антирелигиозного общества; лицо, ведущее антирелигиозную пропаганду (TSS, 46). Przytoczone po definicji ilustracje wyraźnie wskazują

na dodatnie zabarwienie tej jednostki leksykalnej, por.: „Метод антирелигиозной пропаганды необходимо изменить, открывая кружки безбожников и природоведения”⁴³; „Тогда же мы начали сотрудничать в журнале «Безбожник у станка»”⁴⁴. We współczesnych słownikach leksem *безбожник* poświadczony jest z klasyfikatorem *разг.* (BTS, OSz-4), słownik Skl. nadaje mu bardziej wyraziste zabarwienie poprzez klasyfikator *неодобрительное* (zob. tabela 29).

Niewielka grupa analizowanych konfesjonalizmów, zarejestrowanych w słownikach radzieckich jako archaizmy lub bez żadnych kwalifikatorów, otrzymuje we współczesnych słownikach klasyfikator *высокое* (tabela 30).

Tabela 30. Przykłady podniesienia rangi leksemów konfesyjnych w słownikach poprzez opatrzenie ich kwalifikatorem *высокое*

Wyszczególnienie	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<i>венчать</i>	bez kwalif. (MAS I, 185)	высок. (BTS, 118)
<i>знамение</i>	стар. (Oż-73, 215)	высок. (OSz-4, 231)
<i>обет</i>	bez kwalif. (MAS II, 530–531)	высок. (BTS, 667)
<i>святимище</i>	bez kwalif. (1 zn., MAS IV, 59)	высок. (1 zn., BTS, 1164)
<i>Творец</i>	<i>творец</i> – по религ. представлениям (2 zn., MAS IV, 344)	высок. (BTS, 1308)

Porównując kwalifikatory zastosowane w MAS i BTS czy Oż-73 i OSz-4 można przypuszczać, że mimo ogólnej tendencji do zaniżania sfery wyrazów wysokich, aktywizujące się konfesjonalizmy

⁴³ „Рабоче-крестьянский корреспондент” 1925, № 1, s. 51. Za: TSS, s. 46.

⁴⁴ „Юность” 1972, № 3, s. 76. Za: TSS, s. 46.

powinny w pewnym stopniu zapełnić tę lukę. Wydaje się, że leksyka religijna to jedyny obszar semantyczny, który we współczesnym języku rosyjskim jest w stanie częściowo zachować styl wysoki.

Kierunki stylistycznych przemian leksyki religijnej u progu XXI wieku nie są jeszcze ustabilizowane. Powrót konfesjonalizmów do aktywnych zasobów słownikowych, szerokie użycie ich w środkach masowego przekazu, stosowanie w różnych językowych kontekstach sprawia, iż redaktorzy słowników nierzadko mają odmiennie stanowiska w klasyfikowaniu takich leksemów i różnią się w przyjętych rozwiązaniach (tabela 31).

Tabela 31. Różnice w stylistycznej kwalifikacji leksemów konfesyjnych w słownikach BTS i OSz-4

Wyszczególnienie	BTS	OSz-4
<i>благовест</i>	церк. (s. 81)	bez kwalif. (s. 49)
<i>венчать</i>	высок. (s. 118)	bez kwalif. (s. 73)
<i>молебствие</i>	церк. (s. 552)	устар. (s. 362)
<i>мученичество</i>	bez kwalif. (s. 565)	высок. (s. 371)
<i>подвижничество</i>	bez kwalif. (s. 861)	высок. (s. 533)
<i>священнослужитель</i>	в Православной и католической Церкви (s. 1165)	книжн. (s. 706)

Przyczyną niedostatecznego opracowania stylistycznego wyrazów hasłowych we współczesnych słownikach jest też brak zorientowanej na potrzeby leksykografii stylistycznej teorii wyrazu⁴⁵.

⁴⁵ Zob. np. O. N. Емельянова, *Стилистическая составляющая лексикографического описания (на материале толковых словарей современного русского языка)*, [w:] *Русский язык сегодня*, вып. 3, *Проблемы русской лексикографии*, Л. П. Крысин (ред.), Москва 2004, s. 86.

2.7. Zmiany graficzne

Wśród leksykograficznych tendencji związanych z konfesjonalizmami można wskazać na pewne zmiany w ich formie graficznej. Powszechnie stosowanym zabiegiem w słownikach radzieckich była np. substytucja wielkiej litery małą w konfesjonalnych nazwach własnych, por. np. hasła: *апостол, бог, евангелие, насха* i inne⁴⁶. Użycie małej litery w nazwach świąt religijnych i postów zostało nawet unormowane w zasadach rosyjskiej ortografii i punktuacji z 1956 roku⁴⁷, choć większość graficznych modyfikacji nie miała jednak żadnych normatywnych podstaw. Pisownia małą literą takich jednostek jak *бог, богородица, тройца* powodowała profanację ich cechy sakralności i degradowała do poziomu wyrazów pospolitych⁴⁸. Podobną pejoratywizującą funkcję pełniło użycie w opisach konfesjonalizmów cudzysłowu⁴⁹, zob. np. *преподобный* – в православной церкви – эпитет „**СВЯТЫХ**” из монахов, обозначающий: праведный, святой (MAS III, 382) [podkreślenie – A.R.-K.]. Analizowany materiał leksykalny końca XX wieku wskazuje na eliminację tych środków pejoratywizacji.

Redaktorzy słowników wydanych po upadku Związku Radzieckiego powracają do tradycji stosowania wielkiej litery w naz-

⁴⁶ To zagadnienie szerzej omawia w swojej pracy Krzysztof Rutkowski. Zob. K. Rutkowski, *Leksyka konfesyjna w języku rosyjskim...*, s. 69-75.

⁴⁷ Zob.: *Правила русской орфографии и пунктуации*, утв. Акад. наук СССР, М-вом высш. образования СССР и М-вом просвещения РСФСР, Москва 1965. W paragrafie 103 tego opracowania zapisano: „*Примечание. Названия религиозных праздников и постов, а также дней недели, месяцев и т. п. пишутся со строчной буквы, например: рождество, троичин день, святки, масленица, великий пост, курбан-байрам, четверг, сентябрь*”.
Za: <https://pravopisanie.academic.ru> [dostęp: 12.12.2018].

⁴⁸ Zob. K. Rutkowski, *Leksyka konfesyjna w języku rosyjskim...*, s. 71.

⁴⁹ Ibidem, s. 63-69.

wach konfesyjnych, wzorując się na źródłach przedrewolucyjnych. Mimo iż zarówno w OSz-4, jak i BTS są już częściowo wprowadzone formalne oznaczniki, wskazujące na konieczność użycia wielkiej litery w danej nazwie, to jednak można zauważyć znaczną niejednorodność przyjętych zasad. Przykładem takiej niekonsekwencji są m.in. nazwy ksiąg liturgicznych, por.: *Евангелие* (Е прописное), przykłady: *Каноническое Евангелие*, *Апокрифическое Евангелие* (OSz-4, 185) / *евангелие* [bez ortograficznego komentarza – przyp. A.R.-K.], przykłady: *каноническое евангелие*, *апокрифические евангелие* (BTS, 293), por. też: *Евангелие* – Ewangelia (WSRP, 194); *Псалтырь* – [с прописной буквы], przykład: *читать Псалтырь* (1 zn., BTS, 1041) / *псалтырь* и *псалтирь* [bez ortograficznego komentarza i ilustracji] (OSz-4, 630), por. też: *псалтырь* – psalterz (WSRP, 651) i inne. Nawet w jednym źródle leksykograficznym można znaleźć różną pisownię tej samej nazwy, np.: *Священное Писание* (hasło: *священный*, BTS, 1164) / *Священное писание* [w definicji hasła *ветхий*] (BTS, 123); *Новый Завет* – христианские книги: *Евангелия*, *деяния и послания апостолов*, *Апокалипсис* (BTS, 654) / *апостол* – христианская церковная книга, содержащая части Нового Завета (*Деяния*, *Послания апостолов* и *Апокалипсис*) (3 zn., BTS, 44) [podkreślenie – A.R.-K.]. Taką niekonsekwencją w pisowni konfesyjnych nazw własnych wynikała z faktu braku stosownych reform ortograficznych. W rozprzestrzeniającej się szeroko na rosyjskim rynku wydawniczym końca XX wieku literaturze o tematyce religijnej nie sposób było nie zauważyć różnych wariantów pisowni wyrazów sakralnych. Nawet polscy naukowcy podejmowali w swych pracach próby uporządkowania tych zasad, wskazując na preferowane użycia wielkiej i małej litery w konfesjonalizmach. Grażyna Skowrońska-Płaczynta, autorka zbioru materiałów lingwodydaktycznych poświęconych

prawosławiu dla studentów filologii rosyjskiej, zwraca uwagę m.in. na różną pisownię w literaturze rosyjskojęzycznej nazw nabożeństw prawosławnych czy wyrazu *A(a)ностол*. Zauważa tu jednak pewne prawidłowości. Wśród określeń nabożeństw duża litera spotykana jest częściej w wyrazach *Литургия* i *Всенощная* (*Всенощное Бдение*), tzn. w nazwach najważniejszych celebracji w liturgice prawosławnej. Wyraz *Аностол* ma częściej pisownię dużą literą dla znaczeń ‘księga cerkiewna’ i ‘jeden z dwunastu apostołów Jezusa Chrystusa’, mała litera w pisowni tego wyrazu wskazuje na późniejszych apostołów⁵⁰. Można skonstatować, iż w tych przypadkach duża litera została zastosowana dla wyrazów bądź znaczeń o większej wadze, ich wyższej klasyfikacji wśród terminów sakralnych. Nie zawsze jednak autorce udaje się określić podobne preferencje czy kryteria. Problem użycia wielkiej/małej litery np. w wyrazach *Таинство*, *Крест*, *Чин*, *Православие* pozostaje nierozstrzygnięty⁵¹. Antoni Markunas, współautor *Leksykonu chrześcijaństwa*, systematycznie przeglądając gazety i czasopisma rosyjskie również konstatuje, iż wciąż brakuje w nich jednolitości w pisowni sakralizmów, chociaż można już zauważyć tendencje do tradycyjnego, historycznie sprawdzonego postrzegania kultury języka pisanego. Wychodząc naprzeciw aktualnym potrzebom unifikacji sakralizmów w artykule *К проблеме заглавных и малых букв в церковной лексике* proponuje własne rozwiązania tego problemu, biorąc pod uwagę zarówno uzasadnienie językoznawcze, jak i tradycję chrześcijańską oraz literaturę teologiczną i duchową. Tekst artykułu poszerzony jest o spis podstawowych terminów sakralnych z uwzględnieniem pisowni wielką i małą literą. Publikacja

⁵⁰ G. Skowrońska-Płaczynka, *Православие – из опыта составления лингводидактических материалов*, [w:] *Вопросы лингвистики и лингводидактики, Материалы конференции МАПРЯЛ*, Kraków 1996, s. 301.

⁵¹ Ibidem.

ta ze względu na objętość, jak i złożoność problemu nie pretenduje oczywiście do roli poradnika językowego, jest jednak potrzebna próba „разобраться в сложном и важном деле рационального подхода к существующему положению вещей”⁵².

Językoznawcy rosyjscy, starając się zapełnić tę ortograficzną lukę, przez wiele lat pracowali nad projektem *Свод правил русского правописания. Орфография. Пунктуация*, który miał być nową uzupełnioną i uaktualnioną redakcją zasad z 1956 roku. Swoją pracę przedstawili w Moskwie w 2000 roku podczas obrad Okrągłego Stołu. Propozycje zmian dotyczące „Uwag” w obecnym 103 paragrafie kodeksu były następujące: „Изменения последних лет, происшедшие в общественном осознании священных понятий религии, потребовали включения в новый свод особого раздела «Названия, связанные с религией». В основе его – практика употребления прописных букв, существовавшая в дореволюционное время и установившаяся в современной печати, – например, в словах *Бог, Господь, Богородица*, в названиях религиозных праздников, священных книг и др. Однако вводятся существенные уточнения: о написании со строчной буквы слов *бог* и *господь* в выражениях междометного и оценочного характера, употребляющихся в разговорной речи вне прямой связи с религией (напр.: *ей-богу, не бог весть что, не слава богу* «неблагополучно», междометия *боже мой, господи* и т.п.), об употреблении прописной буквы в названиях праздников, связанных с церковным праздничным циклом, – таких, как *Святки, Масленица*, и ряд других уточнений”⁵³.

⁵² A. Markunas, *K проблеме заглавных и малых букв в церковной лексике*, „Przegląd Ruscystyczny” 2002, nr 4 (100), s. 120.

⁵³ Проект „Свод правил русского правописания. Орфография. Пунктуация”, Москва 2000, с. 391.

Dziś można konstatować, że normy użycia wielkiej litery w nazwach religijnych są już w zasadzie określone i znane. Szczegółowe zasady pisowni konfesjonalizmów przyjęte w Wydawnictwie Patriarchatu Moskiewskiego podane są np. w opracowaniu *Словарь „Прописная - строчная”*⁵⁴. Na rynku wydawniczym pojawiła się też publikacja *Правила русской орфографии и пунктуации. Полный академический справочник*, będąca swoistym nowym kodeksem pisowni, w której również przedstawione jest to zagadnienie⁵⁵.

3. Leksyka konfesyjna o zdezaktualizowanym znaczeniu

Pomimo aktualizacji i reaktywizacji leksyki konfesyjnej w słownikach języka rosyjskiego końca XX wieku poświadczona jest grupa wyrazów bądź, w przypadku leksemów polisemicznych, znaczeń o charakterze religijnym, pozostających poza granicami aktywnego użycia, w biernych zasobach leksykalnych. Czy rzeczywiście konfesjonalizmy opatrzone w źródłach leksykograficznych kwalifikatorem *устарелое* nie funkcjonują we współczesnym języku i są odzwierciedleniem jedynie przeszłości? Kwalifikatory chronologiczne w słownikach epoki komunizmu niekoniecznie wskazywały przecież na rzeczywistą nieaktualność leksyki religijnej, a były w dużej mierze wynikiem panującej ideologii. Należy przypomnieć słowa Natalii Kupiny, która konstatuje, iż jedną

⁵⁴ Słownik ten umieszczony jest na wielu portalach internetowych poświęconych językowi rosyjskiemu, m.in. www.gramota.ru. Zob.: *Словарь православной церковной лексики: „Прописная-строчная”*, <http://gramota.ru/slovari/pravosl0> [dostęp: 12.12.2018].

⁵⁵ Zob. *Правила русской орфографии и пунктуации. Полный академический справочник*, В. В. Лопатин (ред.), Москва 2007, s. 178-181.

z osobliwości ideologicznego oswojenia semantycznego obszaru religii przez język totalitarny było właśnie rugowanie jej z duchowego życia radzieckiego człowieka jako „пережиток прошлого”⁵⁶. Współczesne słowniki są już jednak wolne od tego typu ideologicznych „zabiegów”. Dlaczego więc w wielu analizowanych hasłach słownikowych związanych z duchowością religijną zastosowano kwalifikatory włączające te leksemy do nieaktywnych zasobów słownikowych?

Grupa ta jest dość liczna, dlatego też przytoczono tylko niektóre przykłady, por. np.: *анакорет* – (устар. книжн.) отшельник; тот, кто живёт в уединении, избегая людей (OSz-4, 24); *блаженный* – то же, что святой (в 1 зн.) (устар.) (3 zn., OSz-4, 50); *богомас* – устар. иконописец (BTS, 86); *богомол* – устар. = богомолец (1 zn., BTS, 86); *воскресные школы* – в России до 1917 г.: школы для взрослых, работавшие по воскресеньям (BTS, 151); *восприемник* – (устар.) у христиан при обряде крещения: человек принимающий на руки ребёнка из купели, крестный отец (OSz-4, 99); *выкрест* – устар. тот, кто принял православие, отказавшись от другой религии (BTS, 173); *говенье* – то же, что пост (во 2 зн.) (устар.) (2 zn., OSz-4, 134); *закоучитель* – в России до 1917 г.: преподаватель Закона Божиего в школе (BTS, 327); *затвор* – место жизни затворника (в 1 зн.) (устар.) (3 zn., OSz-4, 221); *иноверец* – устар. тот, кто исповедует иную по сравнению с чьей-л. веру, иную религию (BTS, 393); *мирянин* – (устар.) человек живущий в миру (в 6 зн.) (OSz-4, 358); *молебствие* – (устар.) то же, что молебен (OSz-4, 326); *молитвенник* – устар. тот, кто усердно молится Богу (2 zn., BTS, 552); *монастырь* – устар. закрытое учебное заведение при женском монастыре (для девушек) (4 zn., BTS, 554); *кутья*

⁵⁶ Н. А. Купина, *Тоталитарный язык...*, с. 30.

– устар. насмешливое название лица из духовного сословия (2 zn., BTS, 483); *неверный* – устар. о человеке, исповедующем чужую, по сравнению с чьей-л. веру, религию, об иноверце (BTS, 614); *нехристь* – устар. человек нехристианской веры; человек не верующий в Бога (1 zn., BTS, 647); *паства* – (устар.) то же, что прихожане (OSz-4, 495); *пилигрим* – (книжн. устар.) паломник, путешественник-богомolec (1 zn., OSz-4, 517); *подворье* – устар. городская церковь с общежитием для монахов, принадлежащая монастырю, находившемуся в другой местности (2 zn., BTS, 862); *приходская школа* – в России до 1917 г.: начальная сельская школа (BTS, 994); *просвирня* – устар. женщина, занимавшаяся выпечкой просвир (BTS, 1024); *пустынник* – (устар.) то же, что отшельник (в 1 zn.) (OSz-4, 633); *святитель* – то же, что святой (в 4 zn.) (устар.) (2 zn., OSz-4, 705); *скоромный* – (устар.) о пище: не употребляемый во время поста, мясной, молочный (1 zn., OSz-4, 724); *старец* – пожилой монах, отшельник (устар.) (2 zn., OSz-4, 762); *чернец* – устар. монах (BTS, 1473) i inne.

Kwalifikatory zastosowane w powyższych artykułach hasłowych wskazują na przynależność tychże leksemów (wyrazów bądź określań przez nie realiów) do przeszłości. BTS wyróżnia dwa podstawowe oznaczniki chronologiczne: *устар.* (устарелое) i *ист.* (историческое) i stosuje je odpowiednio dla „wyrazów, które wyszły z użycia i służą jako wyrazisty środek imitacji mowy wcześniejszych epok” (BTS, 15) i dla „wyrazów, oznaczających realia i pojęcia dawne” (BTS, 15). Dla dokładniejszego oznaczenia granic chronologicznych wprowadzone są dodatkowe noty: *в старину, в России до 1917 г.* itp. Słownik OSz-4 nieznacznie różni się od BTS w interpretacji i oznaczeniu kwalifikatorów chronologicznych. Termin *стар.* (старое) wskazuje, że „wyraz należy do języka rosyjskich dawnych czasów”, oznacznik *устар.*

(устарелое) informuje, że „wyraz wyszedł lub wychodzi z żywego użycia, ale jest jeszcze dobrze znany we współczesnym języku literackim, a także języku utworów literackich XIX – początków XX wieku” (OSz-4, 8).

Leksemy opatrzone takimi kwalifikatorami chronologicznymi należy włączyć do grupy szeroko rozumianych archaizmów leksykalnych. Można wyróżnić wśród nich archaizmy wyrazowe, semantyczne, rzeczowe i stylistyczne. W przypadku trzech pierwszych, jak wskazują już same nazwy, z użycia wychodzi odpowiednio wyraz, jedno z jego znaczeń bądź nazywany nim desygnat. Archaizmy stylistyczne to wyrazy zdezaktualizowane, użyte w celach stylizacji językowej⁵⁷.

W obu wymienionych wyżej współczesnych słownikach języka rosyjskiego podobnie wyróżniono archaizmy rzeczowe (historyzmy), przyjmując jedynie inne oznaczenia graficzne: *стар.* (старое) bądź *ист.* (историческое). Pewne różnice można zauważyć jednak w rozwiązaniach terminu *устар.* (устарелое). OSz-4 interpretuje ten oznacznik nieco szerzej, kwalifikując do tej grupy zarówno wyrazy, które wyszły z użycia i znajdują się w biernych zasobach słownikowych, jak i te, które z użycia wychodzą, tzn. są rzadko spotykane w języku młodego pokolenia, ale wciąż aktywne w języku pokolenia starszego. W BTS grupa ta ograniczona jest jedynie do leksemów, które wyszły z użycia i są stosowane w celach językowej stylizacji.

Archaizacja form czy znaczeń wyrazów jest w języku rzeczą naturalną, ale w przypadku aktywizującej się leksyki religijnej obecność w słownikach jednostek z kwalifikatorem *устар.* nasuwa w wielu przypadkach wątpliwości. Oczywiście należy pamiętać,

⁵⁷ S. Kania, J. Tokarski, *Zarys leksykologii i leksykografii polskiej*, Warszawa 1984, s. 133.

iż leksyka religijna dopiero niedawno uwolniła się spod ateistycznego „jarzma” i proces jej aktualizacji i reaktywacji nie zawsze jeszcze znajduje odzwierciedlenie w normatywnych źródłach leksykograficznych końca XX wieku, czego dowodem może być niejednorodność w chronologicznym oznaczaniu tych samych jednostek w różnych słownikach. Podobne rozbieżności można zauważyć zresztą w słownikach poprzedniej epoki. Ilustracją mogą posłużyć przykłady w tabeli 32.

Dziwi jednak fakt, iż pojawiające się współcześnie słowniki archaizmów wciąż zawierają dużą liczbę leksemów dotyczących duchowości religijnej. Autorzy wydanego w 2001 roku w Moskwie *Словаря архаизмов*⁵⁸ zapewniają, iż w ich pracy „по сравнению с рядом прежних словарей устаревших слов заметно сокращен объем церковной лексики, так как эта сфера жизни перестала быть официальным табу, и многие ее реалии стали вновь активно входить в повседневный быт” (SA, 4). Mimo to w słowniku SA można odnaleźć ponad 300 konfesjonalizmów, w tym podstawową terminologię związaną z chrześcijaństwem i prawosławiem, por. np.: *батюшка, благословить, венчать, вечерня, греховный, духовник, духовный, евхаристия, игумен, кадило, катехизис, крестить, литургия, настоятель, обитель, паломник, плащаница, прегрешение, приход, семинарист, Спас, таинство, церковность* i inne. Co więcej, opisy tych haseł nieraz nie są pozbawione elementów deprecjacji, zob. np.: *богоугодный* – ugodny bogu (SA, 36), *столпник* (церк. истор.) – religiozний фанатик (...) (SA, 341), *Сретение* – один из так называемых двенадцатых праздников у христиан (2 zn., SA, 336) i inne.

⁵⁸ И. Смирнов, М. Глобачев, *Словарь архаизмов*, Москва 2001 [dalej: SA].

Tabela 32. Rozbieżności w stosowaniu kwalifikatora *устарелое* dla leksemów konfesyjnych w słownikach radzieckich i współczesnych

Wyszczególnienie	MAS	Oż-73	BTS	OSz-4
<i>богомаз</i>	разг. (I, 101)	brak wyrazu	устар. (s. 86)	brak wyrazu
<i>богомол</i>	brak kwalif. (1 zn.) (I, 101)	устар. (s. 52)	устар. (1 zn.) (s. 86)	brak kwalif. (s. 53)
<i>востриемник</i>	церк. (I, 216)	устар. (s. 92)	brak kwalif. (s. 152)	устар. (s. 99)
<i>выкрест</i>	устар. (I, 262)	brak wyrazu	устар. (s. 173)	brak kwalif. (s. 114)
<i>законоучитель</i>	в дореволюционной русской школе (I, 530)	устар. (s. 192)	в России до 1917 г. (s. 327)	brak kwalif.
<i>кутья</i>	прост. устар. (II, 156)	brak wyrazu	устар. (2 zn.) (s. 483)	brak znaczenia
<i>молитвенник</i>	устар. (2 zn.) (II, 290)	brak znaczenia	устар. (2 zn.) (s. 552)	brak znaczenia
<i>нехристь</i>	прост. устар. (1 zn.) (II, 492)	brak znaczenia	устар. (1 zn.) (s. 647)	устар. прост. (s. 415)
<i>паства</i>	рел. (III, 30)	устар. (s. 453)	церк. (s. 785)	устар. (s. 495)
<i>подворье</i>	устар. (2 zn.) (III, 180)	устар. (2 zn.) (s. 489)	устар. (2 zn.) (s. 862)	brak kwalif. (2 zn.) (s. 533)
<i>престол</i> (w zn. 'престольный праздник')	прост. устар. (3 zn.) (III, 85)	brak znaczenia	устар. (4 zn.) (s. 967)	устар. и прост. (3 zn.) (s. 585)
<i>старец</i>	brak kwalif. (2 zn.) (IV, 249)	brak znaczenia	brak kwalif. (2 zn.) (s. 1260)	устар. (2 zn.) (s. 762)

W każdym polu semantycznym istnieje krąg jednostek, które wyszły z codziennego użycia. W przypadku leksyki religijnej jest to jednak niewielka grupa, do której zaliczyć można leksemy typu *белец, вериги, вретуице, власяница* i inne. W przypadku typowych archaizmów wyrazowych najczęściej następuje zamiana formy archaicznej współczesnym odpowiednikiem semantycznym, por. np.: *анакорет* (устар. книжн.) – *отшельник, богомаз* (устар.) – *иконописец, пилигрим* (устар.) – *паломник, чернец* (устар.) – *монах*. Należy tu zwrócić uwagę na parę leksemów *богомаз* (устар.) – *иконописец*, które nie są dokładnymi synonimami. W słowniku W. Dala wyraz *богомаз* nie nazywa wszystkich pisarzy ikon, jest jedynie określeniem ‘niezbyt dobrego malarza’ i ma nacechowanie ujemne, zob.: „плохой иконописец” (DAL I, 139), podobnie jak synonimiczny mu leksem *икономаз*. Neutralnymi określeniami pisarza ikon były wyrazy *изограф, иконописец*. W leksykonach epoki radzieckiej leksem *богомаз* potraktowano jako potoczny synonim leksemu *иконописец* (zob. np. MAS I, 101: „разг. иконописец”), być może z tego powodu, iż słownictwo sfery religijnej było w owych czasach dyskredytowane. Dziś nie należy jednak utożsamiać semantycznie tych leksemów.

Do archaizmów leksykalnych, które nie mają swojego nowszego odpowiednika wyrazowego w języku rosyjskim zaliczymy wyraz *просвирня*. Nazywał on kobietę, zajmującą się wypiekiem prosfor. Prosfora stanowi nieodłączny element życia liturgicznego Kościoła prawosławnego, nie można więc mówić o zaniku funkcji związanej z jej przygotowaniem. Rozluźnieniu uległy jednak wymogi w stosunku do osób zajmujących się tą czynnością. W dawnej Rosji kryteria wyboru osób do wypieku prosfor były wyznaczone początkowo przez Sobór Stugłowy, potwierdzone na Soborze Konstantynopolitańskim w 1301 roku, a następnie uściślone przez Sobór Moskiewski w 1551 roku. W myśl ostatniego funkcję

tę mogły pełnić jedynie dziewice lub wdowy, które ukończyły 50 lat⁵⁹. W dzisiejszych monasterach wypiekami prośfor zajmują się wyznaczeni mnisi lub mniszki, w parafiach – duchowni lub osoby świeckie. Tak więc przygotowaniem chleba liturgicznego mogą się zajmować zarówno kobiety, jak i mężczyźni, wypiek prośfor nie jest też ich jedynym zajęciem, stąd zanik użycia leksemu *просви́рня*.

Wśród archaizmów wyrazowych wyekscerpowanych z OSz-4 zastanawia obecność takich leksemów, jak np. *восприемник* czy *мирянин*. Pierwszy z nich można co prawda zastąpić wyrażeniem *крестный отец*, a drugi zamienić połączeniem *светский человек*, nie wydaje się jednak, by należały one do form przestarzałych. Są to wyrazy aktywnie używane w życiu Cerkwi, co potwierdzają artykuły hasłowe zarejestrowane w BTS i przede wszystkim w słownikach Galiny Sklarewskiej (Skl. i SPK). Kwalifikator *устар.* jest zastosowany dla tych leksemów tylko w OSz-4, podobnie jak we wcześniejszych radzieckich wydaniach słownika (np. Oż-73), ale np. MAS nie włącza ich do archaizmów.

Należy zwrócić też uwagę na leksemy odnoszące się do szkolnictwa i kształcenia religijnego. Mimo iż pewne jednostki leksykalne nazywające realia związane z tym obszarem są już dziś przeszłością, np. *приходские школы*, to znaczy szkoły parafialne tworzone przez Cerkiew dla podstawowego nauczania dzieci wiejskich, gros wyrazów z powodu ogromnego zapotrzebowania na katechezę po okresie ateizacji powraca do aktywnego użycia. Pewne zastrzeżenia mogą więc budzić kwalifikatory chronologiczne zastosowane we współczesnych słownikach dla tego typu jednostek leksykalnych. Według danych służb informacyjnych Patriarchatu Moskiewskiego najaktywniejszą formą katechizacji w Rosji są szkoły niedzielne. Słownik Skl. notuje wzrost aktywności jednostki

⁵⁹ Za: Djacz., hasło: *просви́рня*, s. 517.

воскресные школы. Opis tego leksemu w BTS wskazuje jednak na dezaktualizację tej formy kształcenia i odniesienie jej do okresu sprzed 1917 roku. Niejednoznacznie interpretowany jest w słownikach wyraz *законоучитель*. BTS traktuje ten leksem jako przestarzały, wprowadzając do artykułu hasłowego parakwalifikator: „в России до 1917 г.” z definicją: „преподаватель Закона Божиего в школе” (BTS, 327). Przy takim objaśnieniu hasła nie można zakwestionować jego nieaktualności, gdyż w dzisiejszej Rosji religia jest przedmiotem nauczonym poza szkołami publicznymi, w tzw. szkołach niedzielnych bądź innych instytucjach oświatowych przynależnych Cerkwi (np. prawosławnych przedszkolach, liceach). Słownik OSz-4 nieznacznie modyfikuje definicję leksemu *законоучитель*, zob.: „священник – преподаватель Закона Божия” (OSz-4, 208). Konkretyzacja osoby nauczyciela i eliminacja miejsca nauczania uaktualnia znaczenie tej jednostki leksykalnej, dostosowując je do realiów. Wydaje się jednak, iż cieszący się w ostatnich latach coraz większą popularnością neologizm *катехизатор* objaśniany w słownikach jako „церк. проповедник, излагающий основы христианского учения в виде катехизиса” (BTS, 422), z łatwością może wyprzeć synonimiczne mu złożenie *законоучитель*.

Wśród nieaktualnej leksyki wyróżnia się grupa wyrazów nazywających osoby „obce”, „niewierne” w stosunku do wyznawców religii dominującej na danym terenie, np.: *выкрест, неверный, иноверец, иноверный, нехристь*. W Rosji dorewolucyjnej, gdy prawosławie było religią państwową, a termin *православные* był używany również jako synonim narodu rosyjskiego, jego obyczajów i trybu życia⁶⁰, podobne wyrazy cechowały się dużą aktyw-

⁶⁰ Współcześnie to znaczenie występuje w słownikach z kwalifikatorem *устарелое* (zob. BTS, 953).

nością. Epoka radziecka oficjalnie zniosła nierówność religijną, nie było więc wyznań gorszych i lepszych, stąd też dezaktualizacja tego typu leksyki. W dzisiejszych czasach, choć można zaobserwować wzrost zainteresowania sferą sacrum i masowy powrót do wiary przodków, wyznanie jest wolnym wyborem każdego rosyjskiego obywatela, dlatego aktywność jednostek podkreślających innowierstwo sąsiada jest niewielka. W słowniku BTS zastosowano dla takich jednostek kwalifikator *устарелое*, w OSz-4 zostały one włączone bądź do archaizmów, por. np.: *неверный, иновереи, нехристь* bądź do słownictwa aktywnego, zob. np. *выкрест*. Trudno jednak sądzić o przyszłości tego typu leksyki. Oficjalnym określeniem innowierców stosowanym przez rosyjski Kościół prawosławny jest cerkiewnosłowianizm *инославный*, niezarejestrowany jednak ani w BTS, ani w OSz-4. Kierunek zmian podobnych leksemów będzie w dużym stopniu zależał od polityki współczesnej Cerkwi rosyjskiej i jej związku z państwem. Wydaje się jednak, że globalne dążenie ludzkości do wolności wyboru, tolerancji, a także sekularyzacja społeczeństwa spowoduje całkowite wyparcie takich określeń z języka.

Pewne zastrzeżenia wzbudza użycie oznacznika *устарелое* w przypadku znaczeń konfesyjnych szeregu wyrazów polisemicznych. W BTS do jednostek ze zdezaktualizowaną semantyką religijną zaliczono m.in.: *богомол* (1 zn.), *молитвенник* (2 zn.), *подворье* (2 zn.). Liczne przykłady takich archaizmów semantycznych są poświadczone w OSz-4, zob. np.: *блаженный* (3 zn.), *затвор* (3 zn.), *скоромный* (1 zn.), *свяtitель* (2 zn.), *старец* (2 zn.). Należy zwrócić uwagę na kilka z nich.

Wyraz *подворье* w jednym ze znaczeń objaśniany jest w BTS jako „устар. городская церковь с общежитием для монахов, принадлежавшая монастырю, находившемуся в другой местности” (2 zn., BTS, 862). O dezaktualizacji tego znaczenia

świadczy zarówno kwalifikator *устарелое*, jak i użycie w definicji imiesłowów czasu przeszłego. Nie jest to jednak rzeczywisty archaizm semantyczny. Wyraz *подворье* występuje w oficjalnych dokumentach Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, w których jest objaśniany jako „община православных христиан, состоящая в ведении монастыря и находящаяся за его пределами”⁶¹. Termin ten nazywa swojego rodzaju zamiejscową „filię” danego monasteru. Takie filie stają się nieodłącznym elementem większych rosyjskich miast, zob. np. *Подворье Валаамского монастыря* w Petersburgu, *Подворье Пюхтицкого монастыря* w Moskwie i inne. Otwierane są również za granicą, np. w Aleksandrii, Egipcie czy w Nowym Jorku⁶². Zastosowanie w przypadku tego znaczenia leksemu *подворье* kwalifikatora *устарелое* wydaje się zatem nieuzasadnione.

Podobne zastrzeżenia wzbudza kwalifikator *устарелое* użyty w BTS przy jednym ze znaczeń konfesyjnych leksemu *молитвенник*, zob.: *молитвенник* – устар. тот, кто усердно молится Богу (2 zn., BTS, 552). Słownik Galiny Sklarewskiej (Skł., 396) wskazuje na aktualizację tego wyrazu i powrót z pasywnych zasobów słownikowych. Analogiczny przykład to *старец* i jego żeński odpowiednik *старуца*. Leksemy tego typu aktywizują się wraz z odradzającym się życiem monasterskim.

Na uwagę zasługuje też leksem *богомол*. Jest on interpretowany w słowniku BTS jako przestarzały synonim wyrazu *богомолец* definiowanego jako: „1. тот, кто идёт на богомолье; паломник;

⁶¹ Zob. *Устав Русской Православной Церкви. Монастыри*, <https://mospat.ru/ru/documents/ustav/xviii> [dostęp: 09.09.2018].

⁶² Арсений, архиеп. Истринский, *Русская Православная Церковь на рубеже XX–XXI вв.*, [в:] *Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь*, Алексей II (ред.), Москва 2000, с. 24.

2. тот, кто молится Богу, посещает церковные службы” (BTS, 86). W tym przypadku brak jest potwierdzenia kwalifikatora *устарелое* dla tego leksemu w słowniku MAS. Autor opracowujący to hasło wprowadził oznacznik świadomie, kierując się zapewne częstotliwością użycia wyrazu, a być może też asocjacją ze znaczeniem tego leksemu w żargonie łągrowym, por.: *богомол* – лаг. верующий, отбывающий срок за веру (TSS, 59). Odmienne natomiast potraktowane są wyrazy *богомол* i *богомолец* w słowniku OSz-4. Leksem *богомол* utrwalony jest w znaczeniu „человек, приверженный к молитвам, богослужениям” (OSz-4, 53), *богомолец* natomiast to „человек, который идёт на богомолье” (OSz-4, 53).

Wśród leksemów odnoszących się do sfery życia religijnego, ale pozostających w zasobach pasywnych języka są ekspresywne określenia osób stanu duchownego: *кутья* (2 zn., BTS, 483) i *кутейник* definiowane jako: „устар. насмешливое название лица из духовного сословия” (BTS, 483).

Analiza leksemów religijnych z oznacznikiem *устарелое* ujawnia wiele wątpliwości. Część jednostek leksykalnych rzeczywiście przeszła bądź przechodzi do biernych zasobów słownikowych, ale w przypadku interpretacji wielu z nich należy być ostrożnym. Różnorodna klasyfikacja chronologiczna może wskazywać na wpływy leksykografii radzieckiej czy też wciąż niedostateczną znajomość zagadnień związanych z religią i życiem duchowym. Z drugiej jednak strony jest to wymowny znak braku stabilizacji statusu leksyki religijnej, funkcjonującej w języku rosyjskim końca XX wieku.

4. Leksyka konfesyjna o zdeprecjonowanym znaczeniu

Obok leksyki konfesyjnej opatrzonej kwalifikatorem *устарелое*, której przynależność do archaizmów jest w wielu przypadkach wątpliwa, w słownikach języka rosyjskiego końca XX wieku można też odnaleźć leksemy, których znaczenia pozostają zdeprecjonowane. W związku z tym, iż grupa takich jednostek nie jest wcale znikomą, należy omówić ją w osobnym podrozdziale.

Analizowany w tym miejscu materiał leksykalny odzwierciedla wpływy antyreligijnej polityki epoki komunizmu⁶³. Wyrażną „pozostałością” okresu radzieckiego w leksykograficznych opisach jest np. występowanie kwalifikatorów *в христианской мифологии*, *в религиозной мифологии*. Wyrażenia te „służyły negacji prawdziwości religii, odniesieniu jej, jeśli nie do obszarów fantazji, to przynajmniej do starożytnych wierzeń pogańskich. Klasyfikator *в христианской мифологии* otrzymały np. w słownikach radzieckich nazwy istot świata anielskiego, a także aniołów upadłych, m.in. jednostki: *ангел* (Oż-73), *архангел* (Oż-73), *серафим* (Oż-73), *херувим* (Oż-73), *антихрист* (Oż-73), *демон* (MAS), *Люцифер* (BAS)⁶⁴.

Niestety, świat „chrześcijańskiej mitologii” nadal funkcjonuje w świadomości leksykografów, a więc i we współczesnych słownikach. Przykładem tego są chociażby następujące artykuły hasłowe: *ангел* – в иудейской, христианской и мусульманской

⁶³ Poniższa analiza została przedstawiona przeze mnie w artykule *Parę uwag o wartościowaniu leksyki religijnej we współczesnych słownikach języka rosyjskiego*. Zob. A. Rygorowicz-Kuźma, *Parę uwag o wartościowaniu leksyki religijnej we współczesnych słownikach języka rosyjskiego*, [w:] *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 6, Opis. Konfrontacja. Przekład*, Wrocław 2008, s. 393-402. Zasadnym jest jednak przytoczenie w tym miejscu znacznych jej fragmentów.

⁶⁴ Ibidem, s. 394.

мифологии: сверхъестественное бесплотное существо, посланец Бога, покровительствующий человеку (изображается обычно в виде крылатого юноши) (1 zn., BTS, 39), *архангел* – в христианской мифологии (...) (BTS, 47), *серафим* – в христианской и иудейской мифологии (...) (BTS, 1176) *херувим* – в иудаистской и христианской мифологии (...) (BTS, 1441). Taka klasyfikacja nie dziwiłaby w słownikach epoki radzieckiej, ale obecnie jest wręcz rażąca. Nawet w leksykonach sowieckich, poddanych cenzurze, świat anielski nie zawsze był określany w kategoriach mitu, por. np. *серафим* – в христианской мифологии (...) (Oż-74, 655) / в христианской религии (...) (MAS IV, 109) / в иудейской и христианской религии (BAS XIII, 666). Należy tu zwrócić uwagę na fakt, że redaktorzy słownika BTS, definiując nazwy świata aniołów, wprowadzili określenie *в христианской мифологии* jak najbardziej świadomie. Siergiej Kuzniecowa w słowie od głównego redaktora stwierdza, że BTS w dużym stopniu można nazwać kontynuatorem dwóch podstawowych słowników akademickich, tzn. BAS i MAS, gdyż wszystkie te trzy słowniki były przygotowywane w tym samym naukowym zespole (BTS, 4). Tymczasem ani w MAS, ani w BAS dla nazw aniołów nie został zastosowany określnik *в христианской мифологии*. Co ciekawe, w definicjach nazw duchów złych, dla których w słownikach MAS czy BAS można odnaleźć niekiedy kwalifikator *в христианской мифологии*, np. *демон* (MAS), *Люцифер* (BAS), słownik BTS nie poświadcza tego określenia, por. np. *демон* – по религиозным представлениям: злой дух, чёрт, бес, дьявол; падший ангел (2 zn., BTS, 250), *люцифер*; *луцифер* – в христианстве: одно из имён сатаны, дьявола (BTS, 511).

Odwrotną do przedstawionej w BTS klasyfikację dobrych i złych aniołów ukazuje słownik OSz-4. Określenie *в христианской мифологии* w stosunku do aniołów, zastosowane w radzieckich

wydaniach słownika Ożegowa, zostało wyeliminowane i zastąpione kwalifikatorem *в христианстве*, w obszarze mitologii pozostały zaś nazwy duchów złych, por. np. *антихрист* – в христианской мифологии: враг Христа, который якобы должен явиться перед так называемым концом мира (Oż-73, 28) / в христианской мифологии: противник Христа, который должен явиться перед концом света (1 zn., OSz-4, 26), *сатана* – дьявол, олицетворенное злое начало в разных мистических вероучениях (Oż-73, 642) / в религиозной мифологии: то же что дьявол (...) (OSz-4, 697), choć ta klasyfikacja nie jest ściśle zachowywana, por. *демон* – в религии: сатана, злой дух (OSz-4, 160)⁶⁵.

Kolejny element stanowiący swoiste „zapożyczenie” z opisów słownikowych leksyki religijnej stosowanych w źródłach rodzimych to wyraz *предание* i wyrażenia *по преданию*, *согласно преданию*. „W leksykonach minionej epoki takie określenia deprecjonowały leksykę religijną, wskazywały na nieprawidłową ideologię, od której użytkownik słownika powinien się odciąć⁶⁶. Wyraz *предание* w swym podstawowym znaczeniu zawierał i zawiera pewną dozę fantazji, nieprawdy, por.: *предание* – переходящий из уст в уста, от поколения к поколению рассказ о былом, легенда. *Народное предание. Семейное предание* (OSz-4, 579). W słowniku Władimira Dala odnajdziemy jeszcze inne znaczenie tego leksemu: „поучения, наставления, правила житейские, переданные одним поколением другому” (DAL III, 312), nie jest ono jednak zarejestrowane we współczesnych słownikach opisowych. Podobne znaczenie funkcjonuje natomiast w języku reli-

⁶⁵ Ibidem, s. 394-396.

⁶⁶ Zob. Н. А. Купина, *Тоталитарный язык...*, с. 29.

gijnym. Djaczenko definiuje leksem *предание* przede wszystkim jako *δόγμα* – „учение, правило”, a także *θέσις* – „устав, закон” (Djacz., 478). O religijnych znaczeniach liczby pojedynczej i mnogiej wyrazu *предание* pisze m.in. Leonid Uspienski: „Церковные предания – это правила веры, передаваемые святыми Отцами и хранимые Церковью; это различные виды внешней передачи Откровения, связанные с естественными способностями и особенностями людей: слово, образ, жест, обычай... или предание литургическое, иконографическое и другие. Иной смысл имеет слово „Предание” во втором случае [tzn. użyte w liczbie pojedynczej – A.R.-K.]. Это – священное Предание Церкви, которое свободно от всего и не зависит от человеческих способностей и особенностей”⁶⁷. Jest mało prawdopodobne, by leksykografowie w opisach leksyki konfesyjnej używali wyrazu *предание* właśnie w takim wąskim teologicznym rozumieniu. W słownikach opisowych nie ma zestawień *церковное предание*, *Священное Предание*⁶⁸, co jeszcze wyraźniej wskazuje na użycie w słownikowych definicjach wyrazu *предание* jako synonimu legendy. Prowadzi to do przewartościowania całej treści definicji, nadając jej odcień niewiarygodności, zob. np.: *апостол – согласно евангельскому преданию*: каждый из двенадцати учеников Христа, посланных им для проповеди своего учения (1 zn., BTS, 44); *Евангелие* – часть Библии, первые четыре книги Нового Завета, в которых излагается земная жизнь Иисуса Христа и учение о Царстве Божиим. *Евангелие от Матфея*,

⁶⁷ Л. А. Успенский, *Богословие иконы православной церкви*, Париж 1989, с. 103.

⁶⁸ Hasła *предание*, *Священное Предание* można odnaleźć natomiast w sprofilowanych leksykonach religijnych, np. w słowniku G. Sklarewskiej (SPK).

от Марка, от Луки и от Иоанна (части четвероевангелия, написанные, по преданию, четырьмя апостолами, учениками Иисуса Христа) (1 zn., BTS, 293); Библия – свод священных книг иудейской и христианской религии, (...) *детская Библия* (упрощённое изложение преданий и догматов этих религий) (BTS, 77). Należy dodać, że w słowniku OSz-4 wyraz *предание* nie występuje w definicjach religijnych znaczeń leksemów⁶⁹. Poświadczony jest w nim jednak określenie *библейская легенда*, które jeszcze wyraźniej wartościuje definicje haseł. Wyrażenie to zarejestrowane jest w objaśnieniach leksemów, dotyczących niektórych wydarzeń biblijnych, np.: *авилонское столпотворение, неопалимая купина, манна, потоп, путеводная звезда, содом*, zob. np.: *манна* – по библейской легенде: пища, падавшая с неба для иудеев, странствовавших по пустыне (OSz-4, 342). Dla porównania definicja tej jednostki, zarejestrowana w BTS brzmi: *манна* – 1. по библейскому рассказу: пища, падавшая с неба во время странствования евреев по пустыне и питавшая их (1 zn., BTS, 519)⁷⁰.

„Zastanawiające jest użycie we współczesnych definicjach słownikowych wyrażenia *служитель культа*. Słowniki okresu przedradzieckiego nie odnotowują takiego połączenia, choć zarejestrowane są określenia *служитель церкви, служитель алтаря* (zob. np. DAL). Wydaje się, iż frazeologizm *служитель культа* powstał na potrzeby państwa radzieckiego, z kwalifikatorem *новое* poświadczony jest np. w słowniku Dmitrija Uszakowa, zob.: *служители культа* – (офиц. нов.) – духовенство (TSU I,

⁶⁹ Wyjątek stanowi hasło *мусульманство*: „религия, по преданию основанная Магомедом (Муххамедом) в 7 в., ислам” (OSz-4, 371).

⁷⁰ A. Rygorowicz-Kuźma, *Parę uwag o wartościowaniu leksyki religijnej...*, s. 396-398.

1545). Było to w oficjalnej państwowej nomenklaturze określenie stosowane do ogółu kapłanów, niezależnie od reprezentowanej przez nich religii (zresztą wszystkie wyznania zostały zrównane), zob. np. leksemy *священник, мулла, раввин, шаман*. W ideologii komunistycznej rozróżnienie kapłanów chrześcijańskich czy pogańskich nie było właściwe i potrzebne, gdyż dotyczyło obszaru „zakazanego” – religii, traktowanej ówczasnie jako „opium dla narodu”. Wyrażenie *служитель культа* szybko rozprzestrzeniło się w języku, a także w słownikach radzieckich, zob. np.: *духовенство* – служители религиозного культа, церкви (исключая жрецов) (Oż-73, 168), *клир* – общее наименование служителей культа какой-либо церкви; церковный причт (MAS II, 74), *одежда* – одежда служителей культа во время богослужения (2 zn., Oż-73, 390), *сан* – звание духовного лица, служитель культа (2 zn., MAS IV, 26), *священник* – (...) служитель культа, совершающий богослужение (MAS IV, 84), *священнослужитель* – название служителей религиозного культа (дьякона, священника, епископа) в православной церкви (MAS IV, 84). Formacja *служитель культа*, dość charakterystyczna dla epoki radzieckiej⁷¹, miała pejoratywny wydźwięk – obniżała chrześcijaństwo w skali aksjologicznej, stawiając je na równi z wyznaniem pogańskimi.

Połączenie *служитель культа* pojawia się również we współczesnych słownikach. Wydaje się, że redaktorzy nie za bardzo wiedzą, jak traktować tę jednostkę językową. W słowniku BTS w definicji leksemy *служитель* czytamy: „чего. высок. тот, кто служит чему-л., трудится на благо чего-л. *Служитель науки*.”

⁷¹ Szerzej na ten temat zob. K. Rutkowski, *Leksyka konfesyjna w języku rosyjskim...*, s. 40-46.

Служитель искусства. Служитель правосудия. Служители культа (о духовенстве)” (...) (2 zn., BTS, 1213). Kwalifikator umieszczony przy tym znaczeniu wskazywałby, że określenie to jest używane w podniosłym, uroczystym stylu. Ale w tym samym słowniku drugi człon frazeologizmu prowadzi nas do definicji: *культ* – религиозное служение божеству и связанные с этим религиозные обряды. *Культ Диониса в древней Греции. Служители культа* (духовенство) (1 zn., BTS, 87). Opis wyraźnie wskazuje na religie politeistyczne, o czym świadczy zastosowanie określenia *божество* (zob. *божество* = Бог (2–5 zn.)), [wyłączające pierwsze znaczenie leksemu *Bóg*, które wskazuje na religie monoteistyczne, w tym chrześcijaństwo – dop. A.R.-K.], a także pierwsza ilustracja. Wydawałoby się, iż druga ilustracja też powinna mieć taki wydźwięk, gdyż umieszczona jest przy tym znaczeniu. „В конце словарной статьи помещены фразеологизмы, если они: (...) не относятся ни к одному из значений многозначного слова или не имеют ощутимой связи с каким-л. значением” (BTS, 18). Frazeologizm *служитель культа* zgodnie z powyższym założeniem leksykografów powinien mieć wyraźny związek ze znaczeniem, a więc odnosić się do religii politeistycznych, toteż zaskakuje powiązanie go ogólnie z duchowieństwem. Co więcej, formację tę można zauważyć w definicjach wielu haseł związanych z chrześcijaństwem, takich jak *духовенство*, *отец*, *священник*, *священнослужитель*, pr.: *отец* – обычно присоединяется к имени или званию служителей культа, монахов, а также при обращении к ним (8 zn., BTS, 745); *священнослужитель* – в православной и католической Церкви: служитель культа, имеющий духовный сан (епископ, священник, дьякон) и отправляющий богослужения и требы (кроме дьякона) (BTS, 1165) i inne. Dla porównania definicje tych samych leksemów w OSz-4 są następujące: *отец* – (обычно в сочетании с личным

именем) служитель церкви или монах, а также обращение к нему (8 zn., OSz-4, 470); *священнослужитель* – (книжн.) служитель церкви, отправляющий богослужения и требы (OSz-4, 706).

Uwagę zwraca w tej grupie definicji zarejestrowanych w BTS hasło *проповедник* – священнослужитель или служитель культа, произносящий проповедь; распространитель какого-л. вероучения, чтец проповедей. *Слушать проповедника. Проповедник христианства. Проповедник ислама* (1 zn., BTS, 1021). Autor artykułu hasłowego wyraźnie rozgranicza tu określenia *священнослужитель* i *служитель культа*. Sądząc z ilustracji, pierwsze odnosi do chrześcijaństwa, a drugie do religii niechrześcijańskich. Jest to jednak w BTS odosobniony przypadek takiego potraktowania frazeologizmu *служитель культа*.

Rodzi się pytanie, czym umotywowana jest obecność tego związku we współczesnych słownikach? Określenie *служитель культа* powinno stracić swą aktywność choćby w stosunku do chrześcijańskiego duchowieństwa, gdyż ma ono, a przynajmniej miało, negatywne nawarstwienie ideologiczne. Nie jest to też formacja zakorzeniona w języku, gdyż jej powstanie wiąże się z epoką radziecką.

Użycie w BTS wyrażenia *служитель культа* można by było po części tłumaczyć powielaniem definicji występujących w MAS, por. *духовенство* – служители религиозного культа (MAS I, 455), *священник* – духовное звание в православной церкви, среднее между епископом и дьяконом, а также лицо, носящее это звание; служитель культа, совершающий богослужение (MAS IV, 84), choć w wielu przypadkach określenie to pojawia się w definicji danego hasła dopiero w BTS, por. *отец* – употребляется при названии лиц духовного звания (обычно присоединяется к имени или сану), а также при обращении

к ним (6 zn., MAS II, 928) / BTS – zob. wyżej; *проповедник* – распространитель какого-либо вероучения (1 zn., MAS III, 689) / BTS – zob. wyżej⁷².

Formacja ta nie jest jednak aktywna we wszystkich źródłach leksykograficznych języka rosyjskiego końca XX wieku. Nie występuje np. w słowniku Skl. „Słownik OSz-4 włącza interesujące nas znaczenie leksemu do grupy jednostek wychodzących z aktywnego użycia: *служитель культа* – 1. то же, что служитель церкви (устар.); 2. служитель божества, исполнитель соответствующих обрядовых, культовых действий (OSz-4, 732). Mimo to, leksykografowie nie potrafią ustrzec się od zastosowania tego połączenia w definicjach haseł lub podhaseł, takich jak *духовное лицо, облачение, сан, духовная семинария*, por. np. *облачение* – одежда служителей культа во время богослужения, а также (разг. шутол.) вообще то, что надето на ком-н. *Архиерей в полном облачении. Явился в каком-то нелепом облачении* (2 zn., OSz-4, 429), *сан* – звание служителя христианского религиозного культа. *Духовный сан. Сан дьякона* (2 zn., OSz-4, 696), *семинария* – название некоторых специальных средних учебных заведений. *Духовная семинария* (для подготовки служителей культа) (OSz-4, 711).

Wyrażenie *служитель культа* zarejestrowane jest również w podręcznym *Słowniku synonimów języka rosyjskiego*, w notce do którego autorka pisze: „Словарь включает примерно 3000 синонимических рядов, в которые включены слова, появившиеся в широком употреблении в последние годы. (...) Его назначение – дать как можно более богатый и полный ряд слов, употребляемых в жизни и в практике современного русского

⁷² A. Rygorowicz-Kuźma, *Parę uwag o wartościowaniu leksyki religijnej...*, s. 398-399.

языка” (SSRJ, 2). Przy haśle *служитель культа* znajduje się odsyłacz do leksemu *священник*, w którego artykule hasłowym przytoczona jest definicja: „служитель религиозного культа у православных христиан” (SSRJ, 506) i wymienione są synonimy, m.in. interesujący nas frazeologizm.

Jednostka *служитель культа* mimo swojej dość krótkiej historii niewątpliwie zakorzeniła się w świadomości językowej Rosjan wychowywanych w ideologii komunistycznej. Należy zwrócić uwagę, iż to wyrażenie nie jest obecne w tekstach teologicznych, religijnych, których autorami są osoby głęboko związane z życiem duchowym. W prasie natomiast jest ono dość aktywne, używane bądź bez negatywnego ładunku emocjonalnego, jako synonim leksemów *священник*, *батюшка*, bądź z pewną dozą pejoratywności, zob. np.: „Поступают просьбы освятить и человека. Например, мужа-алкоголика. Но на это соглашались далеко не все служители культа. Священники говорят, что человек должен сам прийти в храм и причаститься” (АиФ в Белоруссии, 26.05.2004), „Служитель культа потребовал у церкви трудовую книжку” (МК, 11.09.2002), „Служители культа и культуры” (НГ, 30.03.2004)⁷³.

Zaprezentowane powyżej przykłady wskazujące na wyraźną spuściznę leksykograficzną epoki radzieckiej nie są odosobnione. Analiza artykułów hasłowych z innych słowników języka rosyjskiego końca XX wieku dostarczyłaby kolejnych argumentów, świadczących o wpływie radzieckiej leksykografii na opis jednostek leksykalnych⁷⁴.

⁷³ Ibidem, s. 399-400.

⁷⁴ Można je odnaleźć np. w słowniku Tatiany Jefremowej (zob. np. hasła *Библия*, *Вознесение*, *потоп*, *херувим* i inne) (Jefr.).

Wnioski

Przeprowadzona w tym rozdziale diachroniczna analiza materiału leksykograficznego dotyczącego słownictwa konfesyjnego wskazuje, że obszar ten w słownikach opisowych języka rosyjskiego końca XX wieku ulega istotnym zmianom. Przyczyny tych zmian tkwią przede wszystkim poza językiem i są związane z upadkiem ideologii radzieckiej, burzliwymi transformacjami w państwie rosyjskim oraz polityczną i społeczną akceptacją prawosławia jako ważnej wartości i tradycyjnej kultury Rosjan.

W BTS i OSz-4 widoczna jest rehabilitacja i znaczne rozszerzenie sfery religijnej. Mimo iż niniejsze badania dotyczą słowników języka ogólnego, w których leksyka konfesyjna nie może być zaprezentowana całościowo, można zaobserwować znaczny liczbowy wzrost zarejestrowanych jednostek, nie tylko podstawowych dla prawosławia i najbardziej aktywnych w języku, ale też wąskospecjalistycznych.

W obszarze zmian jakościowych najwyraźniejszym procesem jest deideologizacja danej leksyki. Leksemy tracą nadawane im w epoce radzieckiej elementy i kwalifikatory negatywnie wartościujące i ulegają ideologicznej neutralizacji. Rehabilitacja słownictwa następuje też na poziomie graficznym. Leksykografowie, choć jeszcze niekonsekwentnie, wracają do przedrewolucyjnego stosowania wielkiej litery w nazwach sakralnych. Aktualizuje się również leksyka, która ze względu na przynależność do obszaru sacrum została w okresie radzieckim włączona do biernych zasobów słownikowych. Kierunki zmian stylistycznych analizowanego słownictwa nie są jeszcze wyraźnie określone, ale można stwierdzić ogólną tendencję do podnoszenia jego rangi.

Transformacje semantyczne są sporadyczne. Leksyka konfesyjna to obszar znaczeniowo dość hermetyczny i mało podatny

na zmiany, dlatego jedynym aktywnym procesem jest tu powrót znaczeń konfesyjnych w wyrazach polisemicznych. Coraz szersza aktywność w języku ogólnym konfesjonalizmów w ich znaczeniach podstawowych, religijnych prowadzi też do wykształcania się nowych znaczeń, przenośnych i wtórnych, funkcjonujących dynamicznie poza sferą sacrum. Artykuły hasłowe leksyki religijnej ulegają w słownikach istotnemu wzbogaceniu. Poszerzanie opisów słownikowych ujawnia się zarówno na poziomie definicyjnym, jak i niedefinicyjnym. Jest to bardzo ważna tendencja leksykograficzna, świadcząca z jednej strony o zmianach światopoglądu, z drugiej jednak wskazująca na potrzebę religijnej edukacji Rosjan, pozbawionych przez wiele lat wzorców chrześcijańskich.

Jak dowodzi analiza, słowniki końca XX wieku nie są jeszcze całkowicie uwolnione od wpływów ideologii radzieckiej. Wyraźnie wyodrębnia się grupa leksemów, których współczesne włączenie do archaizmów wydaje się w wielu przypadkach niesłuszne, a także grupa jednostek opisywanych w źródłach leksykograficznych przy użyciu typowych dla epoki minionej deprecjonujących kwalifikatorów i wyrażen typu *в христианской мифологии, по преданию, библейская легенда* czy *служитель культа*.

ROZDZIAŁ III

LEKSYKA POLA SEMANTYCZNEGO „MORALNOŚĆ DUCHOWA”

Religia, wiara to nie tylko nabożeństwo, modlitwa, obrzęd, to także wewnętrzna postawa i życiowe wybory człowieka. Słusznie zauważa Jadwiga Puzynina, że „wszystkie wartości moralne u człowieka wierzącego – chrześcijanina – ulegają sakralizacji, są skierowane nie tylko ku człowiekowi, ale i ku Bogu”¹. Nośnikiem i szerzycielem tych wartości na ziemiach rosyjskich od początku swego istnienia był Kościół, przewodnikiem po nich była zaś przede wszystkim *Biblia*, księga, która przez wiele wieków stanowiła największą świętość w każdym domu. Zasady etyczne, którymi powinien kierować się każdy człowiek zawarte zostały zarówno w *Starym Testamencie*, np. w postaci danych przez Boga dziesięciu przykazań, jak też w *Nowym Testamencie*, w którym źródłem wartości jest sam Jezus Chrystus, Jego postępowanie i nauki głoszone przez Niego i Jego uczniów.

¹ J. Puzynina, *Język wartości*, Warszawa 1992, s. 165.

W epoce radzieckiej tradycyjna duchowość została wyparta przez nowe wartości, które miały zbudować świetlaną przyszłość narodu. Komuniści posiadali nawet swój „dekalog”, kodeks moralny budowniczego komunizmu, przyjęty na zjeździe KPZR w 1961 roku. Głosił on:

- „1. Преданность делу коммунизма, любовь к социалистической родине, к странам социализма;
2. Добросовестный труд на благо общества;
3. Забота каждого о сохранении и умножении общественного достояния;
4. Высокое сознание общественного долга, нетерпимость к нарушениям общественных интересов;
5. Коллективизм и товарищеская взаимопомощь;
6. Гуманные отношения и взаимное уважение между людьми;
7. Честность и правдивость, нравственная чистота, простота и скромность в общественной и личной жизни;
8. Взаимное уважение в семье, забота о воспитании детей;
9. Нетерпимость к несправедливости, тунеядству, нечестности, карьеризму, стяжательству;
10. Дружба и братство всех народов СССР, нетерпимость к национальной и расовой неприязни;
11. Непримируемость к врагам коммунизма, дела мира и свободы народов;
12. Братская солидарность с трудящимися всех стран, со всеми народами”²

² Хрестоматия по марксистско-ленинской философии, С. Т. Калтахчян, Ю. П. Петров, В. Т. Калтахчян (ред.), т. 3, Москва 1962, с. 97.

Przytoczone zasady wskazują na idee humanizmu i wzajemnego szacunku między ludźmi, braterstwo, sprawiedliwość, równość, cnotę, wartość rodziny, które nie tylko nie przeczą wartościom chrześcijaństwa, a je w pewien sposób imitują. Assen Ignatow zauważa, że komunistom imponowały nawet ewangeliczne wersety w rodzaju: „Łatwiej jest wielbłądowi przejść przez ucho igielne, niż bogatemu wejść do królestwa Bożego” (Łk. 18.25)³. „Эти места из Евангелий могут даже благожелательно цитироваться в сталинистской публицистике (хотя, конечно, только в метафорическом смысле)”⁴. Jednak komunistyczne naśladownictwo chrześcijańskiej moralności było złudne. Czerpiąc z tradycyjnych wartości chrześcijańskich, komuniści wybierali z nich tylko to, co nie szkodziło nowej ideologii. Jak zauważają badacze okresu sowieckiego, komuniści „podmienili” wartości, tradycyjną duchowość pozbawili sedna – Boga, Kościoła, zastępując ją pseudoduchowością, której jądrem była ideologia, partia. Cechy radzieckiego człowieka wyraziście opisuje Danił Andriejew: „Получилась энергичная, жизнерадостная, целеустремленная, волевая личность (...), по-своему идейная, жестокая до беспощадности, духовно узкая, религиозно невежественная, зачастую принимающая подлость за подвиг, а бесчеловечность за мужество и героизм (...) законченный тип самоуверенного фанатика, воображающего, что его государство лучше из всех государств в мире, его народ – талантливее всех народов (...) его идеология безусловно правильная (...) все остальное ветошь,

³ Cyt. za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, w przekładzie z języków oryginalnych, Poznań – Warszawa 1980, s. 1204.

⁴ A. Ignatow, *Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии*, „Вопросы философии” 2001, № 4, s. 28.

исторический мусор, только мешающий жить и осужденный на безжалостное уничтожение”⁵. Najwyższymi wartościami dla człowieka sowieckiego była więc partia i państwo, i tym celom podporządkowane zostały wszelkie zasady moralne.

Wraz z upadkiem komunizmu runęły dotychczasowe idee i zasady etyczne, społeczeństwo poczuło pustkę moralną i musiało wypełnić ją nową treścią. Czy tradycyjne wartości chrześcijańskie powróciły nieskażone, czy Rosjanie rozpoczęli nowy etap na nowych zasadach? Czy w słownikach schyłku XX wieku można zauważyć zmiany w opisie i rozumieniu terminów związanych z chrześcijańską moralnością?

Niniejsze rozważania należałoby rozpocząć od leksykograficznej analizy ogólnych pojęć, takich jak *нравственность*, *мораль*, *духовность*.

W słowniku DAL leksem *нравственный* opisywany jest następująco: *нравственный* – противополог. телесному, плотскому: духовный, душевный. *Нравственный быт человека важнее быта вещественного*. || относящийся к одной половине духовного быта, противополог. умственному, но составляющий общее с ним духовное начало: *к умственному относится истина и ложь; к нравственному добро и зло*. || добронравный, добродетельный, благонравный; согласный с совестью, с законами правды, с достоинством человека, с долгом честного и чистого сердцем гражданина. *Это человек нравственный, чистой, безукорной нравственности. Всякое самоотвержение*

⁵ Д. Андреев, *Роза мира*, „Искусство кино” 1990, № 5, с. 144, za: J. Korzeniewska-Berczyńska, *К вопросу о семантике советизмов. Социолингвистический анализ*, [w:] *Jednostki językowe – ich powiązania i ewolucja. Studia i Materiały Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie*, Filologia Rosyjska, nr 49, Olsztyn 1993, s. 52.

есть поступок нравственный, доброй нравственности, доблести. Христианская вера включает в себе правила самой высокой нравственности. Нравственность веры нашей выше нравственности гражданской: первая требует только строгого исполненья законов, вторая же ставит судьёю совесть и Бога (DAL II, 464).

Ten dość obszerny artykuł hasłowy podaje wiele znaczeń czy odcieni znaczeniowych wyrazu *нравственный*. Każde z nich wyraźnie wskazuje na indywidualny, wewnętrzny stan (wymiar) człowieka. Leksem potraktowany jest jako synonim jednostki „duchowy”. Jednak należy tu zwrócić uwagę na dwa określenia znaczenia ‘duchowy’ występujące w definicji, mianowicie *духовный* i *душевный*. Oba dotyczą niecielesnej części człowieka, jednak nieznacznie się różnią. Określenie *духовный* związane jest z wyrazem *дух*, którego znaczenie w stosunku do człowieka Władimir Dal objaśnia następująco: „относя слово это [дух – przyр. А. R.-К.] к человеку, иные разумеют душу его, иные же видят в душе только то, что дает жизнь плоти, а в духе высшую искру Божества, ум и волю, или же стремление к небесному” (DAL I, 458). „Duchowy” w tym znaczeniu zawiera w sobie pierwiastek *sacrum*, siłę, energię płynącą od Boga, por.: *духовный* – *бесплотный, нетелесный, из одного духа и души состоящий; все относящееся к Богу, церкви, вере; все относимое к душе человека, все умственные и нравственные силы его, ум и воля (DAL I, 459)*. Określenie *душевный* dotyczy natomiast jednostkowej duszy, serca, zob. *душевный* – *к душе относящийся, ей свойственный; нравственный, относящийся до сердца; искренний, сердечный, задушевный (DAL I, 460)*. Duch (*дух*) i dusza (*душа*), wyrażone tym samym językowym rdzeniem stanowią jedność, choć są różnie pojmowane. Ta dwoistość, dialektyka jedności materialnego (ludzka dusza) i idealnego (Duch Boży)

była swoista narodowej świadomości Rosjan od jej zarania⁶. Stąd też można wysnuć wniosek, że znaczenie wyrazu *нравственный* nie tylko wskazywało na relacje: ‘ja i mój subiektywny, człowieczy stosunek do dobra i zła’, ale też ‘ja i moje sumienie’ (rozumiane jako pierwiastek Boży w człowieku). W przytoczonym wyżej artykule hasłowym ze słownika W. Dala można odnaleźć jednak element, wskazujący na stopniowe rozgraniczanie znaczeń leksemu *нравственность*. Ilustracje świadczą o wyodrębnianiu się moralności religijnej i obywatelskiej (świeckiej), por.: „Христианская вера включает в себе правила самой высокой нравственности. Нравственность веры нашей выше нравственности гражданской: первая требует только строгого исполнения законов, вторая же ставит судьей совесть и Бога” (DAL II, 464).

Okres radziecki przynosi nowe spojrzenie na moralność. Moralność religijna zostaje usunięta z języka i leksykonów i podmieniona nową moralnością – moralnością komunisty. W opisach słownikowych haseł *нравственность*, *нравственный* dominuje dobro społeczne, a nosicielem tego dobra jest oczywiście ideologia komunistyczna. Oto przykłady artykułów hasłowych ze źródeł radzieckich:

MAS: *нравственность* – 1. совокупность норм поведения человека в каком-л. обществе. Человек должен стремиться к своему совершенству и поставлять свое блаженство только в том, что сообразно с его долгом: вот основной закон нравственности. Белинский, Опыт системы нравственной философии. Соч. А. Дроздова. *Классовая борьба продолжается, и наша задача*

⁶ Zob. pr.: В. В. Колесов, *Древняя Русь: наследие в слове*. В 5-ти кн. Кн. 2. *Добро и Зло*, Санкт-Петербург 2001, с. 154-155.

подчинить все интересы этой борьбе. И мы свою нравственность коммунистическую этой задаче подчиняем. Ленин, Задачи союзов молодежи. 2. моральные качества человека. *Человек высокой нравственности.*
 ♦ *Пульхерия Ивановна почитала необходимостью держать их [девушек] в доме и строго смотрела за их нравственностью.* Гоголь, Старосветские помещики. *Барыня сожалела об испорченной нравственности Капитона, которого накануне только что отыскивали где-то на улице.* Тургенев, Муму (II, 513).

Oż-73: *нравственность* – правила, определяющие поведение; духовные и душевные качества, необходимые человеку в обществе, а также выполнение этих правил, поведение. *Коммунистическая нравственность. Высокая нравственность* (s. 384);

– *нравственный* – 1. см. *нравственность*. 2. *соблюдающий требования нравственности. Нравственный человек.* 3. *относящийся к внутренней, духовной жизни человека. Нравственное удовлетворение* (s. 384).

Na plan pierwszy wysunięty jest w tych opisach pierwiastek ‘społeczny’. *Нравственный* to przede wszystkim zgodny z przyjętymi normami, zasadami zachowania człowieka w społeczeństwie, spełniający wymogi moralności. Dopiero trzecie znaczenie informuje, że „moralny” (*нравственный*) może też dotyczyć indywidualnego życia wewnętrznego, duchowego człowieka. Jednak określenie *духовный* traci w radzieckiej rzeczywistości pierwiastek sakralny. Jest ono wręcz usuwane z języka, a jeśli gdzieś występuje, oznacza przede wszystkim ‘umysłowy, intelektualny’ (zob. np. Oż-73, 168). Podstawowe znaczenie zawierające elementy religijne zostaje ograniczone do pejoratywnie nacechowanego semu ‘kościelny’ i opatrzone kwalifikatorem *устарелое*.

Galina Sklarewska wskazuje na jeszcze jedno znaczenie określenia *духовный*, funkcjonujące w języku epoki radzieckiej, wychodzące obecnie z użycia: „связанный с идеологией” (Skł.2, 239). Dla potwierdzenia przytacza przykłady, por.: „Революция наша была политической, и она была интеллектуальной, духовной. Федин К. *Шаг за шагом*. Я живу и пишу для того, чтобы по мере своих скромных сил вместе с товарищами по перу укреплять духовную, идеологическую вооруженность нашего народа, единство социалистического мира. А. Чаковский. *Когда роман сражается*” (Skł.2, 239). Takie rozumienie wskazuje na dążenie do „przekierowania” pojęcia *духовный* na „właściwe ideologicznie tory” i świadczy o świadomej podmianie językowej.

Na miejscu określeń *духовный*, *душевный* często pojawia się w artykułach hasłowych słowników radzieckich leksem *моральный*. To francuskie, wywodzące się z łaciny zapożyczenie znajduje swoje poświadczenie już w słowniku W. Dala, zob.: *мораль* – фр. франц. нравоченье, нравственное ученье, правила для воли, совести человека. *Моральные истины*, нравственные (DAL II, 292). *Моральный* może więc być w tym znaczeniu zamiennikiem wyrazów *нравственный* i *духовный*. Jednak należy podkreślić, że wyraz ten nie jest jeszcze w XIX wieku aktywny, choć, jak zaznacza Paweł Czernych, jednostka leksykalna *мораль* pojawiła się w języku rosyjskim w trzecim kwartale XVIII wieku⁷. W słowniku W. Dala leksemy *мораль* i *моральный* poświadczone są tylko w tym jednym haśle. Aktywizacja użycia tych leksemów następuje w słownikach radzieckich. Leksem *мораль* utrwalił się wówczas przede wszystkim w znaczeniu społecznym jako ‘system uznanych norm i zasad postępowania’. Słownik TSU tak objaśnia omawiane tu leksemy:

⁷ Zob. Czern. I, s. 542.

мораль – [от латин. *moralis* – нравственный] 1. нравственное учение, свод правил нравственности, этики (книжн.). *Надо, чтобы всё дело воспитания, образования и учения современной молодежи было воспитанием в ней коммунистической морали.* Лнн. *Буржуазная мораль. Принципы морали.* || нравственность, поведение с точки зрения правил нравственности. *Человек невысокой морали.* 2. нравственный вывод из чего-н., нравственный урок. *Мораль сей басни такова.* Крлв. *Отсюда мораль: никакой пощады врагу! Прописная мораль* (см. прописной). 3. нравоучение, наставление (разг.). *Сатира и мораль – смысл этого всего?* Грбдв. *Не докучал моралью строгой.* Пушкин (о гувернере Онегина). – *Мораль читать хочешь? Не трудись!* Чхв (TSU II, 258–259).

моральный – (книжн.) 1. прил. к мораль. *Моральная философия. Моральные устои. Моральный вывод.* 2. нравственный, отличающийся высокой нравственностью. *Высоко моральный человек. Моральный поступок.* 3. Относящийся к нравственным, душевным переживаниям человека. *Моральное удовлетворение. Новая Конституция СССР будет моральной помощью и реальным подспорьем для всех тех, кто ведут ныне борьбу против фашистского варварства.* Стлн (TSU II, 259).

O słowotwórczej aktywności i semantycznej łączliwości wyrazu *мораль* świadczą chociażby hasła i podhasła w *Толковом словаре языка совдепии* (TSS), zob. np.: *коллективистская мораль, социалистическая мораль, коммунистическая мораль, гуманистическая мораль, морально устойчивый, морально неустойчивый, морально-политический, моральное поощрение* (TSS, 342–344). Powyższe przykłady wskazują już nie tylko

na zbiór zasad i norm zachowania społecznego, moralność, a na ich ideologiczną poprawność bądź niepoprawność. Tak więc znaczenia leksemów *нравственный*, *духовный*, *моральный* skupione są w epoce radzieckiej w dużej mierze w semantycznym obszarze ‘ideologiczny’, ‘komunistyczny’.

Jaki stan znaczeniowy leksemów *нравственный*, *духовный*, *моральный* przedstawiony jest w słownikach opisowych języka rosyjskiego końca XX wieku? Jak rozumieją te pojęcia współcześni Rosjanie? Aby odpowiedzieć na te pytania należy przytoczyć najpierw opisy słownikowe analizowanych haseł z BTS i OSz-4 (tabela 33).

Artykuły hasłowe jednostek zaprezentowanych w tabeli 33 wskazują na ich neutralizację i utratę nadanego im w epoce radzieckiej ideologicznego zabarwienia. Nie powraca już jednak do opisów pierwiastek religijny, obecny w słowniku W. Dała. Definicje przedstawiają świeckie rozumienie tych jednostek, przede wszystkim w znaczeniu ‘moralny’ tj. ‘zgodny z przyjętymi przez społeczeństwo normami, zasadami’. Znaczenie religijne powraca jedynie w przypadku leksemu *духовный*. Pasuje się ono jednak na drugim miejscu i wydaje się być ograniczone do zewnętrznych elementów czy przejawów życia religijnego, cerkiewnego (zob. ilustracje słownikowe), nie wskazując na wewnętrzny stan człowieka, dążącego do Boga. W słowniku synonimów SSRJ zarejestrowane są dwa hasła *духовный*. Pierwsze hasło uzupełnione jest objaśnieniem: „связанный с умственной, нравственной, психической деятельностью человека. *Духовный мир. Духовные силы*”, po którym autor przytacza synonimy: „*внутренний, душевный, нравственный, моральный*” (SSRJ, 133). Drugie hasło odsyła do leksemu *церковный*. Obszar życia wewnętrznego człowieka zostaje więc jakby oddzielony od życia religijnego, staje się samodzielną sferą funkcjonowania ludzi.

Tabela 33. Leksemy *духовный*, *нравственный* i *моральный* w słownikach BTS i OSz-4

Wyszczególnienie	BTS	OSz-4
<i>духовный</i>	1. к дух (2–4 зн.). <i>Философское понимание духовного начала. Духовный мир человека. Духовные интересы, запросы. Духовные силы. Духовная близость. 2. связанный с религией, с церковью, относящийся к ним (противоп.: светский). Книги духовного содержания. Духовная музыка. Духовный сан, чин. Духовное звание.</i> (s. 289)	1. см. дух ¹ ; 2. относящийся к религии, к церкви. <i>Духовная музыка. Духовный стих. Духовная академия. Духовное училище.</i> (s. 183)
<i>нравственный</i>	1. к нравственность. <i>Нравственный облик. Нравственные взгляды. Нравственная позиция. Нравственное начало в русской литературе. Нравственное здоровье общества. Нравственные правила, законы. Нравственное воспитание. Нравственная сила, стойкость.</i> относящийся к сознанию, к внутренней жизни человека. <i>Нравственное развитие. Нравственное потрясение.</i> 2. отличающийся высокой нравственностью; соответствующий нормам нравственности, требованиям морали. <i>Нравственный человек. Нравственный поступок. Нравственное поведение. Нравственное отношение к женщине. Нравственное отношение к животным, к природе. Политика должна быть нравственной.</i> (s. 659)	1. см. нравственность; 2. соответствующий требованиям высокой нравственности. <i>Нравственный поступок. Нравственный человек.</i> 3. относящийся к сознанию, внутренней жизни человека. <i>Нравственное удовлетворение.</i> (s. 423)

Wyszczególnienie	BTS	OSz-4
<i>моральный</i>	1. к мораль. <i>Моральные принципы. Моральная деградация.</i> 2. высоконравственный. <i>Моральный поступок.</i> 3. внутренний, душевный (о состоянии, переживании кого-л.). <i>Моральное удовлетворение. Высокий моральный дух. Оказать моральную поддержку.</i> (s. 556)	1. см. мораль; 2. высоконравственный, соответствующий правилам морали (книжн.). <i>Моральный поступок.</i> 3. внутренний, душевный. <i>Моральное удовлетворение. Моральная поддержка. Высокий моральный дух.</i> (s. 365)

Wewnętrznym wykładnikiem moralności chrześcijańskiej i jednym z kluczowych pojęć wiary jest sumienie (*совесть*). *Совесть* była pojmowana w języku staroruskim przede wszystkim jako rozumienie woli Bożej o należnych i nienależnych uczynkach⁸. DAL opisuje leksem *совесть* jako „нравственное сознание, нравственное чутье или чувство в человеке; внутреннее сознание добра и зла; тайник души, в котором отзывается одобрение или осуждение каждого поступка; способность распознавать качество поступка; чувство, побуждающее к истине и добру, отвращающее ото лжи и зла; невольная любовь к добру и к истине; прирожденная правда, в различной степени развития.” Tak wyczerpująca definicja zostaje jeszcze uzupełniona szeregiem połączeń, przysłów i powiedzeń np.: „Робка совесть, пока не заглушишь ее. От человека утаишь, от совести (Бога) не утаишь. (...) Добрая совесть – глаз Божий (глас Божий).

⁸ Zob. Н. Д. Арутюнова, О „стыде” и „совести”, [в:] *Логический анализ языка: Языки этики*, Н. К. Рябцева, Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко (ред.), Москва 2000, s. 72.

(...) Глаза – мера, душа – вера, совесть – порука” (DAL IV, 115). Te i inne przykłady dobitnie świadczą o traktowaniu sumienia jako załączka Bożego w człowieku, głosu wewnętrznej kontroli, swoistego barometru tego, co jest dobre, a co złe. Jak twierdzi Boris Cziczerin „существование совести в человеке есть факт, который не подлежит сомнению. Весьма редки примеры людей, в которых этот внутренний голос совершенно заглушен... Действовать по совести может только сам человек, по собственному побуждению. Совесть есть самое свободное, что существует в мире; она не подчиняется никаким внешним понуждениям”⁹. Sumienie, choć ocenia często zachowania społeczne, ma w tych znaczeniach wymiar indywidualny, jednostkowy i odnosi się przede wszystkim do relacji człowiek – Bóg.

Słowniki radzieckie nie eliminują terminu *совесть* z użycia, nie ulega on też pejoratywizacji. Zmienia się jednak stopniowo rozumienie i istota tego pojęcia, spowodowane wytraceniem sakralnego pierwiastka znaczeniowego. W MAS hasło *совесть* objaśniane jest jako: „чувство и сознание моральной ответственности за свое поведение и поступки перед самим собой, перед окружающими людьми, обществом; нравственные принципы, взгляды, убеждения” (MAS IV, 175). W definicji znaczenie sumienia ulega uspołecznieniu, z wewnętrznego, indywidualnego wyznacznika dobra i zła staje się zewnętrznie aprobowaną bądź nieaprobowaną oceną, świadomością przyjętych w społeczeństwie zasad. W okresie radzieckim sumienie jednostki traci ważność, liczy się jedynie sumienie kolektywu. Świadczą o tym chociażby połączenia: *рабочая совесть, комсомольская совесть* (патет.) (TSS, 577).

⁹ Za: В. В. Колесов, *Язык и ментальность*, Санкт-Петербург 2004, s. 111.

Spółeczny charakter wyrazu *совесть* jest obecny również w słownikach współczesnych. Definicja zarejestrowana w OSz-4, identyczna zresztą z definicją z Oż-73, podkreśla moralną odpowiedzialność człowieka przed społeczeństwem, zob.: „чувство нравственной ответственности за свое поведение перед окружающими людьми, обществом” (OSz-4, 741). Ilustracje przytoczone w BTS informują m.in. o różnych rodzajach sumienia społecznego, por.: *рабочая, врачебная, гражданская совесть* (BTS, 1226). Jak słusznie zauważa Nina Wałgina, w takim znaczeniu wewnętrzny, duchowy świat człowieka odchodzi na drugi plan, a przyczyna i skutek zamieniają się miejscami¹⁰.

Analiza ogólnych pojęć związanych z moralnością jest swoistą zapowiedzią zmian, jakich można się spodziewać w przedstawieniu tego pola semantycznego w źródłach leksykograficznych końca XX wieku. Należy jednak zaznaczyć, że w słownikach radzieckich opisy leksyki moralności duchowej nie zostały zdeformowane w takim stopniu, jak w przypadku leksyki konfesyjnej. Większość jednostek, które w słownikach języka rosyjskiego XIX wieku opisywane były przede wszystkim jako chrześcijańskie cnoty czy grzechy, dziś mają znaczenia świeckie, ale ich semantyka jest zbliżona. Jednak w przypadku części leksyki można zauważyć też pewne innowacje, interesujące zarówno pod względem językoznawczym, jak i socjologicznym czy kulturoznawczym. W tej części pracy zostanie przybliżona specyfika tych zmian na przykładzie wybranych jednostek leksykalnych.

¹⁰ Zob. Н. С. Валгина, *Активные процессы в современном русском языке*, Москва 2003, s. 90.

1. Pole semantyczne „dobro”

W języku rosyjskim pojęcie dobra jest wyrażone dwiema podstawowymi jednostkami leksykalnymi: *благо* i *добро*. Wyraz *благо* to zapożyczenie z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, zakorzenionego w tradycji greckiej, podczas gdy forma *добро* stanowi jego ogólnosłowiański i rosyjski odpowiednik¹¹. W zabytkach piśmienniczych XI–XIII wieku wyrazy *добро* i *благо* rozmieszczały się w przeciwstawnych obszarach „ziemski – niebiański”¹². Jednostka *благо* wskazywała na dobro wyższe, pochodzące od Boga, *добро* odnosiło się zaś do dobra czynionego na ziemi. W takim powiązaniu występowały i leksemy *благодать* i *добродетель*. Pojęcie *благодать* do XIV wieku było rozumiane przez Rosjan wyłączenie jako „ниспосланная свыше спасительная помощь, благосклонность и милость Бога”¹³, *добродетель* to przede wszystkim „добро и польза, добрые поступки, нравственное совершенство, противопоставленные небесной благодати и выражающие последнюю на земле”¹⁴. Słownik W. Dala traktuje *благо* i *добро* jako synonimy, ale opisy obu leksemów odwołują się w pewien sposób do dawnego pojmowania. *Благо* objaśniane jest jako: „добро; все доброе, полезное, служащее к нашему

¹¹ Szerzej na temat rdzenia *благ-* i formacji z tym rdzeniem w języku rosyjskim zob. np. Л. П. Дронова, *Прилагательное „благой” в историко-культурном контексте*, „Известия Уральского государственного университета” 2005, Гуманитарные науки, вып. 10, № 39, с. 185-190; Е. Р. Добрушина, *Абсолютность добра и относительность блага или наоборот*, „Вестник ПСТГУ” 2009, Филология, № 1 (15), с. 25-40 i inne.

¹² Zob. В. В. Колесов, *Древняя Русь: наследие в слове*. В 5-ти кн. Кн. 2. *Добро и Зло*, Санкт-Петербург 2001, с. 118.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem, s. 121.

счастью. *Такого блага или таких благ я и во сне не видал. Ему дались все блага жизни. От людей не жди блага*” (DAL I, 128). Definicja i ilustracje wskazują, iż *благо* jest jakby poza człowiekiem, tego dobra (*благо*) nie można czynić, ale jest ono dawane. Dobro (*добро*) natomiast jest w mocy człowieka i wiąże się z jego działaniem, zob.: *добро* – в духовн. знач. благо, что честно и полезно, все, чего требует от нас долг человека, гражданина, семьянина; противоположно *худу* и *злу*. *Добро делай, никого не бойся. От добра худя не бывает. За добро злом не платят* (DAL I, 410).

Jednostka *благо* aż do początków XX wieku zawierała w sobie pierwiastek religijny. Jako znaczące w tradycji rosyjskiej pojęcie nie mogła być w okresie radzieckim tak łatwo wyeliminowana, nadano więc jej wymiar ideologiczny, z obszaru sacrum przemieszczono w sferę polityki. W MAS i Oż-73 widoczne jest to w ilustracjach hasłowych, zob. MAS: *благо* – благополучие, счастье, добро. *На благо Родины*. (...) (1 zn., I, 92); Oż-73: добро, благополучие (высок.). *Стремление к общему благу. Трудится на благо социалистической Родины* (1 zn., 48). Leksem *благо* rejestruje też TSS, zob.: *благо* – патет. благополучие, счастье. W artykule hasłowym przytoczonych jest szereg wyrażenia i hasła z tą jednostką, pr.: „Благо народа (народное) (...). Всё для блага человека, всё во имя человека. (...) [Высшее] общественное благо” (TSS, 54–55). Tym ostatnim patetycznym wyrażeniem określano komunizm. Wyraz *добро* nie mający wyraźnych konotacji religijnych pozostał w obszarze moralności świeckiej.

W słownikach końca XX wieku wyraz *благо* ulega deideologizacji, ale jako starsłowianizm pozostaje w obszarze leksyki wysokiej. Mimo iż jego semantyka przedstawiana jest w sposób stricte świecki, zob.: *благо* – высок. благополучие, счастье, добро. *Стремление к общему благу. Сотворить*

благо кому-либо. (...) (1 zn., BTS, 80), pojęcie to wciąż zachowuje odcień irracjonalności, abstrakcji, wskazuje na pewien ideał dobra. Rozumienie leksemu *благо* jako wyższego dobra potwierdza artykuł hasłowy jednostki *добро*, zob. BTS: *добро* – всё хорошее, положительное, направленное на благо (противоп.: зло) (1 zn., 264) [podkreślenie – A.R-K.]. Ale znaczenie wyrazu *благо* skierowane jest nie w stronę sacrum, ale raczej profanum. Słownik ideograficzny TSRS umieszcza ten leksem wśród rzeczowników nazywających „положительные рационалистические, утилитарные оценки (оценки полезности, необходимости, выгоды)” (TSRS, 228). Jednostka *добро* pozostaje w sferze etyki (zob. TSRS, 232).

W tym miejscu analizie zostanie poddana leksyka, którą zarówno w duchowości chrześcijańskiej, jak i moralności świeckiej można ogólnie określić mianem *добродетели* (cnoty). Współczesne słowniki opisują leksem *добродетель* bez odwoływania się do religii, jako „положительное нравственное качество человека; высокая нравственность, моральная чистота” (BTS, 265). Nazwy cnót chrześcijańskich, które będą tu przedmiotem badań, znajdują poświadczenie zarówno w literaturze religijnej (zob. np. zbiór *Добротолюбие*¹⁵), jak i popularno-naukowych kompendiach kulturoznawczych. *Словарь православной церковной культуры* (SPK) wskazuje np. na najważniejsze cnoty: *вера, надежда, любовь*, a także m.in. *смирение, целомудрие, кротость, воздержание* (SPK, 81).

Jednostki *вера, надежда, любовь* są centralnymi pojęciami moralności duchowej. W rosyjskiej tradycji były one zakorzenione tak głęboko, że nawet ujawniły się w rosyjskiej antroponomii

¹⁵ Zob. np. *Добротолюбие*, в русском переводе святителя Феофана, Затворника Вышенского, Москва 2003 [reprint].

jako imiona (*Вера, Надежда, Любовь* to imiona św. męczennic greckich, córek św. Zofii). W słowniku W. Dala wyrazy te, obok innych znaczeń, miały również znaczenia religijne, por. np.: *вера* – верование, отсутствие всякого сомнения или колебания о бытии и существовании Бога; безусловное признание истин, открытых Богом (DAL I, 194); zob. też ilustracje haseł *любовь* i *надежда* np.: *Божья любовь безгранична. Где любовь, там и Бог* (DAL II, 234–235); *Полагай надежду на Бога* (DAL II, 334).

Wiara, nadzieja i miłość podobnie jak omawiany już wyraz *благо* w epoce radzieckiej „przekierunkowane” zostały na tory ideologiczne. Cnotą stała się wiara w naród, partię, rewolucję, świetlaną przyszłość, zwycięstwo komunizmu, zob. np. hasło *вера* w TSS: „(...) Глубокая (несокрушимая, пламенная, безграничная) вера в народ (в партию, в революцию и т.п.); *Вера в светлое будущее* – патет. об уверенности в победе коммунизма” (TSS, 78); nadzieją był socjalizm, zob. np. hasło *надежда*: „(...) *Надежда всего человечества* – патет. о социализме” (TSS, 350). Nawet na jednostce *любовь*, której *Толковый словарь языка совдепии* (TSS) nie rejestruje, wyraźnie odbiło się piętno komunizmu, zob. pierwsze znaczenie wyrazu *любовь*: „чувство привязанности, основанное на общности интересов, идеалов, на готовности отдать свои силы общему делу. *Любовь к родине*. || такое же чувство, основанное на взаимном расположении, симпатии, близости. *Братская любовь. Любовь к людям*. || такое же чувство, основанное на инстинкте. *Материнская любовь*” (TSU II, 104–105). W tej hierarchii odcieni znaczeniowych jako najwyższa wartość umieszczona jest miłość do ojczyzny, na drugim miejscu jest miłość braterska (w myśl radzieckiego hasła: „Miłość – Równość – Braterstwo”), ostatnią pozycję paradoksalnie zajmuje najsilniejsza przeciwieństwo miłość – miłość matczyna.

Podobna klasyfikacja występuje w słowniku Oż-73 dla hasła *любить*. Ilustracje pierwszego znaczenia to kolejno: *Любить родину. Любить свой народ. Любить детей. Любить женщину*. Hierarchię znaczeń wyrazu *любовь* w dwóch wydaniach słownika Ożegowa prezentuje tabela 34.

Tabela 34. Artykuły hasłowe leksemu *любовь* w słownikach Oż-73 i OSz-4

Oż-73	OSz-4
<p>1. чувство самоотверженной, сердечной привязанности. <i>Любовь к родине. Материнская любовь. Горячая любовь. Взаимная любовь. Он – моя первая любовь</i> (перен. о человеке).</p> <p>2. склонность, пристрастие к чему-н. <i>Любовь к музыке. Любовь к искусству.</i> (s. 305)</p>	<p>1. глубокое эмоциональное влечение, сильное сердечное чувство. <i>Чары, ожидание, муки любви.</i> (...) 2. чувство глубокого расположения, самоотверженной и искренней привязанности. <i>Любовь к родине, к родителям, к детям.</i> (...) <i>Любовь к ближнему.</i> (...) 3. постоянная, сильная склонность, увлечённость чем-н. <i>Любовь к правде, к истине. Любовь к балету, к чтению, к театру, к спорту. Любовь к животным.</i> 4. предмет любви (тот или та, кого кто-н. любит, к кому испытывает влечение, расположение). (...) 5. пристрастие, вкус к чему-н. <i>Любовь к спиртному, к сладкому, к нарядам, к комфорту.</i> 6. интимные отношения, интимная связь (прост.). <i>Заниматься любовью.</i> (s. 336)</p>

W słowniku Oż-73 jednostkę *любовь* potraktowano bardzo ogólnie. Pierwsze ze znaczeń opisane jest ogólnikowo i mało precyzyjnie, biorąc pod uwagę różne przykłady ilustracyjne. Wydaje się, iż wysunięcie na plan pierwszy elementu semantycznego ‘ofiarność i głębokie przywiązanie’ oraz wyeliminowanie innych pierwiastków znaczeniowych jak np. ‘emocjonalno-fizyczny pociąg’ było tu zabiegiem celowym, ideologicznym, usuwającym niepożądane konotacje. Człowiek miał być całkowicie oddany komuni-

zmowi, jego emocjonalność i biologiczność nie była tu potrzebna. W OSz-4 powracają już wszystkie odcienie miłości. W porównaniu z Oż-73 zauważalna jest dyferencjacja znaczeń, a ich hierarchia wydaje się bardziej naturalna. Uwagę zwraca też wyodrębnienie ze znaczenia ‘склонность, пристрастие’ (zob. Oż-73, 2 zn.) dwóch oddzielnych wariantów leksykalno-semantycznych, wskazujących na pozytywnie bądź negatywnie nacechowane postawy, dodatkowo oceniane ‘zamiłowanie’ (zob. OSz-4, 3 zn.) i ujemnie zabarwioną ‘słabość’ (zob. OSz-4, zn. 5). Nowe dla jednostki *любовь* znaczenie obniża jej wartość do kontaktów seksualnych (zob. zn. 6). W słowniku Galiny Sklarewskiej oprócz połączenia *заниматься любовью* rejestrację znajduje też wyrażenie *инвалютная любовь* (валютная проституция) (Skl., 266). Taka semantyka przenosi ten wariant leksykalno-semantyczny do znaczeniowego pola „zło”.

Odnosząc się do chrześcijańskiego rozumienia miłości, należy zacytować najważniejsze przykazanie chrześcijanina, które głosi: „возлюби Господа Бога твоего всем сердцем твоим, и всею душею твоею, и всем разумением твоим” (Mt. 22. 37)¹⁶. Miłość do Boga wyrażano w wielu określeniach. W słowniku Władimira Dala zarejestrowane są np. rzeczowniki *благопочестие*, *богопочитание*, *боголюбие*, przymiotniki *боголюбивый*, *богомирный*, *богопокорный*, *богопреданный*, *богоревнивый*. Znaczenia takich leksemów, wskazujących bezpośrednio na wiarę w Boga w słownikach epoki radzieckiej były eliminowane bądź ulegały deprecjacji. Czy powróciły do słowników końca XX wieku w pierwotnych znaczeniach?

¹⁶ Zob. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета, в русском переводе с приложениями, Брюссель 1989, с. 1534.

Słownik terminologii moralnej Jurija Roźdiestwienskigo wymienia *богопочитание* jako jedno z podstawowych pojęć moralności duchowej¹⁷. DAL definiuje ten termin w dwóch aspektach: jako zewnętrzne ‘исполнение обрядов веры, богослужение’, a także ‘внутреннее сознание истин веры и жизнь по ним’. Rejestruje również określenia osób, por.: *богопочитатель*, *богопочитательница* – благоговейший к Богу, чтущий Его (DAL I, 140). Tymczasem leksemy te nie są poświadczane nie tylko w źródłach radzieckich, nieobecne są również w BTS czy OSz-4. Ich brak w słownikach radzieckich można tłumaczyć względami ideologicznymi. Nieobecność w źródłach leksykograficznych końca XX wieku nasuwa przypuszczenie, iż aktywizują się przede wszystkim leksemy wskazujące na społeczne czy też międzyludzkie wartości moralne. Należy dodać, że z wymienionych wyżej przymiotników określających relacje: człowiek – Bóg, obecnych w słowniku W. Dała, w analizowanych współczesnych źródłach zanotowany jest tylko leksem *богобоязненный*. Wydaje się jednak, że jednostka *богопочитание* jako jedna z kluczowych pojęć moralności duchowej powinna znaleźć miejsce we współczesnych źródłach leksykograficznych języka rosyjskiego.

Leksemem bliskim semantycznie wyrazowi *богопочитание* jest *благочестие*. Artykuły hasłowe tego terminu w słownikach różnych okresów historycznych przedstawiono w tabeli 35.

¹⁷ Zob. Ю. В. Рождественский, *Словарь терминов. (Общеобразовательный тезаурус): Мораль. Нравственность. Этика*, Москва 2002, с. 44.

Tabela 35. Leksemy *благочестие*, *благочестивый* w słownikach XIX i XX wieku

DAL	MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<i>благочестие</i> – истинное богопочитание; благоговейное признание божественных истин и исполнение их на деле (I, 132)	<i>благочестие</i> – (устар.) набожность, религиозность (Oż-73, 50)	<i>благочестивый</i> – соблюдающий предписания религии, церкви. <i>Благочестивый прихожанин</i> . суц. <i>благочестие</i> и <i>благочестивость</i> (OSz-4, 50)
<i>благочестивый</i> – о человеке: по истине почитающий Бога, богобоязненный, строго блюдуший законы, заповеди Господни; о деле: основанный на благочестии (I, 132)	<i>благочестивый</i> – устар. соблюдающий предписания религии; набожный выражающий благочестие (MAS I, 112)	<i>благочестивый</i> – отличающийся благочестием; религиозный, набожный. <i>Благочестивый старец</i> . выражающий религиозность, набожность; свидетельствующий о таком качестве. <i>Благочестивое выражение лица. Благочестивые разговоры. Благочестивые чувства</i> . (BTS, 82)

Znaczenie wyrazu *благочестие*, które rejestruje DAL, kładące nacisk na główny sem ‘почитание’, ‘благоговение’ w słownikach radzieckich uległo modyfikacji w stronę elementów znaczeniowych ‘набожность, религиозность’, bardziej peryferyjnych, choć ściśle związanych z semem dominującym. W słownikach radzieckich takie semantyczne przesunięcie było celowe, wyrazu *набожность, религиозность* miały też ukrytą konotację. Kwalifikator *устарелое* dodatkowo wskazywał na przejście leksemu do biernych zasobów słownictwa. W BTS i OSz-4 nie można zauważyć jeszcze całkowitej aktualizacji leksemu. Co więcej, wyraz *благочестие* nie jest w nich wyodrębniony jako hasło, jest jedynie zarejestrowany w części słowotwórczej artykułu hasłowego *благочестивый*.

Zauważalna jest jednak zamiana kolejności opisujących leksem wyrazów synonimicznych z ciągu *набожность, религиозность* (zob. Oż-73) na *религиозность, набожность* (zob. BTS). Może być ona oczywiście przypadkowa, jednak można w niej też odnaleźć pewien etap na drodze do rekonstrukcji pierwotnych znaczeń leksemu. Podstawowe znaczenie przesuwają się od zewnętrznych przejawów religijności (*набожный*) do samej religijności, wiary (*религиозность*). Takie przypuszczenie wydaje się jednak słuszne, gdyż świadczy o nim nawet źródło późnoradzieckie z 1988 roku *Православие. Словарь атеиста*. Leksem *благочестие* otrzymuje w nim definicję: „внешнее выражение религиозности. У приверженцев православия проявляется главным образом в соблюдении культовых предписаний: частом посещении храма, активном участии в общественном богослужении, старательном совершении поклонов, регулярном повторении молитв, строгом соблюдении постов и т.п. В современном православии отождествляется с религиозностью, как таковой, и характеризуется как «христианская жизнь со всеми присущими ей требованиями»¹⁸ [podkreślenie – A.R.-K.].

Pomimo iż BTS i OSz-4 nie notują jeszcze wyraźnego powrotu do wyjściowego rozumienia pojęcia *благочестие*, rozszerzenie znaczenia poprzez reaktywację utraconego semu rejestruje Skl., por.: *благочестие* – почитание Бога, исполнение религиозных предписаний, церковных обрядов и т.п., религиозность, набожность (Skl., 98) [podkreślenie – A.R.-K.]. Jedna z ilustracji przytoczonych pod tym opisem sugeruje też powrót jeszcze jednego odcienia znaczeniowego: ‘prawdziwe życie chrześcijanina potwierdzone uczynkami’, por.: „Христос, Богородица и упо-

¹⁸ Zob. *Православие. Словарь атеиста*, Н. С. Гордиенко (ред.), Москва 1988, с. 39.

вание на многих и многих подвижников веры и благочестия в нашей стране помогут нам в нашем возрождении, в обретении нами подлинной духовности. Смена 09.01.91.” (Skł., 98). Na „uwspółcześnienie” pierwotnych znaczeń wyrazów *благочестие*, *благочестивый* w tekstach prasowych zwraca uwagę Galina Udałych. Przytaczając liczne przykłady wskazuje na rozszerzenie sfery ich użycia. Rejestruje zarówno aktualizację XIX-wiecznych znaczeń, jak również zauważa nowe semantyczne użycia. Mimo iż tematem analizy jest materiał słownikowy, to warto jednak zwrócić uwagę na prasę, gdyż to ona w dużym stopniu kształtuje stan współczesnego języka. Galina Udałych wskazuje np. na użycie wyrazu *благочестивый* w nowym znaczeniowym odcieniu ‘moralny’¹⁹. Biorąc pod uwagę globalną laicyzację społeczeństwa, można przypuszczać, iż ten wariant leksykalno-semantyczny w przyszłości zostanie zarejestrowany również w słownikach normatywnych.

Miłość do bliźniego – to druga z fundamentalnych zasad chrześcijaństwa, wyrażająca się w języku rosyjskim w wielu pojęciach, np. *человеколюбие*, *сострадание*, *сочувствие*, *сожаление*, *милосердие*. Terminy te funkcjonują w języku rosyjskim od jego zarania. Czy obecnie zmieniło się ich rozumienie?

Na początek analizie należy poddać jednostkę *человеколюбие*²⁰, która już strukturalnie informuje o swoim znaczeniu. Jest to

¹⁹ Zob. Г. Д. Удалых, *Семантическое представление религиозных чувств в русском литературном языке: благочестие*, „Вестник ВолГУ” 2002, серия 2, вып. 2, с. 15.

²⁰ Rozważania dotyczące wyrazu *человеколюбие* zostały przedstawione przeze mnie w artykule *Losy greckiego zapożyczenia „filantropia” w języku rosyjskim*. Zob. A. Rygorowicz-Kuźma, *Losy greckiego zapożyczenia „filantropia” w języku rosyjskim*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich*. Seria II. *Wokół kultur śródziemnomorskich*, t. 2: *Historia. Język. Kultura*, Z. Abramowicz, J. Ławski (red.), Białystok 2010, s. 275-281. Ze względu na ważkość zagadnienia przytaczam tu niektóre fragmenty tego artykułu.

semantyczna kalka greckiego terminu *φιανθρωπια* (filantropia), od *φιλέω* ‘lubić’ i *άνθρωπος* ‘człowiek’, która pojawiła się najpierw w języku staro-cerkiewno-słowiańskim i stamtąd została zapożyczona do języka rosyjskiego. W słowniku DAL termin ten objaśniony jest jako: „любовь к ближнему, сострадание, милосердие” (DAL IV, 387). „Taki opis wyraźnie wskazuje na duchowy, religijny wymiar pojęcia. Użycie chociażby wyrazu *ближний* odsyła do przykazania Bożego: «Возлюби ближнего твоего, как самого себя» (Mt. 22, 39). Niewątpliwie *человеколюбие* było jedną z najważniejszych cnót chrześcijanina, która wyrażała się nie tylko w stanie duszy, ale i w uczynkach. Współczucie, współcierpienie, miłosierdzie to typowe cechy rosyjskiej mentalności²¹. Swoisty kult miłości do bliźniego był charakterystyczny już dla duchowości chrześcijańskiej Rusi: „А завет их [русских] жизни таков: жить – значит любить ближнего, т.е. помогать ему жить; больше ничего не значит жить и больше не для чего – жить!”²²

Słowniki radzieckie eliminują pierwiastek religijny z definicji leksemu *человеколюбие*, zob. pr. MAS: „любовь к человечеству, к людям, готовность помочь им; гуманность” (MAS IV, 660). Wyraz *ближний* występujący w opisie hasła *человеколюбие* w słowniku z XIX wieku (DAL) zostaje zastąpiony w MAS ideologicznie zabarwionym leksemem *человечество*²³, a synonimy *милосердие* i *сострадание*, wskazujące na wymiar chrześcijańskiej miłości do bliźniego zamienia stosunkowo nowy w języku rosyj-

²¹ Ibidem, s. 275-276.

²² В. О. Ключевский; za: В. В. Колесов, *Древняя Русь: наследие в слове*. В 5-ти кн. Кн. 2. *Добро и Зло*, Санкт-Петербург 2001, с. 281.

²³ Wyrazy *человек*, *человечество* były w erze radzieckiej swoistymi „ideologemami”. Zob. pr. znane ówczesnie hasła: „Человек человеку друг, товарищ и брат. Всё во имя человека, всё для блага человека. Человек – это звучит гордо” (ТСС, 658).

skim termin *гуманность*²⁴, odwołujący się do wpływów oświeceniowych. Ilustracje słownikowe przytoczone po definicji również wskazują na synonimiczność leksemów *человеколюбие* i *гуманность*, zob.: „Гуманность и человеколюбие — одна из самых резких черт национального характера французов. Белинский, *Парижские тайны*. Роман Э. Сю. — Во имя человеколюбия и гуманности необходимо все кончить возможно быстрее. Каждый день несет десятки и сотни новых жертв. Степанов, *Порт-Артур*” (MAS IV, 660). Przykłady te mogą stanowić „świadomy zabieg semantycznego zbliżenia, utożsamienia wyrazu *человеколюбие* z leksemami *гуманность* i *гуманизм*, oddalającymi od tradycyjnego rozumienia miłości chrześcijańskiej”²⁵.

²⁴ O pojawieniu się przymiotnika *гуманный* i wyrazów pochodnych w języku rosyjskim zob. np. Ю. С. Сорокин, *Развитие словарного состава русского литературного языка. 30-е – 90-е годы XIX века*, Москва 1965, s. 90-91.

²⁵ A. Rygorowicz-Kuźma, *Losy greckiego zapożyczenia „filantropia”...*, s. 277. O zróżnicowaniu pojęć *человеколюбие* i *гуманность* zob. np.: „jednostka *гуманность* częściej była rozumiana nie jako stan duszy, ale stan rozumu. «Гуманность есть человеколюбие, но развитое сознанием и образованием» – pisał Bieliński w rozprawie *Взгляд на русскую литературу 1847 года* (zob. В. Г. Белинский, *Взгляд на русскую литературу 1847 года*, [в:] А. И. Герцен в русской критике: Сб. ст., Москва 1953, s. 71). Rosyjski biskup Grzegorz Szlisselburgski (Lebiediew), obecnie nowo kanonizowany przez Cerkiew rosyjską męczennik, na początku XX wieku w swoim kazaniu *О любви* wręcz potępiał cechę *гуманности* jako obcą prawosławnemu rozumieniu miłości: «На втором месте по распространенности можно назвать суррогат любви, основанный на гуманности. Люди, несмотря на всю свою земляность, считают себя существами духовными и не прочь похвастаться своими высокими качествами, среди которых на первое место выставляется гуманность, т.е. человеческое отношение к подобным себе, а также ко всему миру живых существ. (...) Эта любовь гуманности – обман и суррогат любви. Эта любовь основана на признании достоинств человека, прежде всего – своих собственных достоинств. Эта любовь будет всегда самоутверждением. Всегда она будет любовью к любящим меня. Всегда будет самосвидетельствовать: вот какой я хороший. Видите,

We współczesnych słownikach języka rosyjskiego *человеколюбие* otrzymuje definicję tożsamą z definicją tego leksemu zarejestrowaną w MAS, por.: *человеколюбие* – любовь к человечеству, к людям, готовность помочь им; гуманность (BTS, 1470). Objasnienie znaczenia ma wyraźnie świecki charakter, choć ilustracje słownikowe wskazują nie tylko na użycia świeckie: *воспитывать в детях человеколюбие, работать во имя человеколюбия*, ale również na powrót pierwiastka religijnego, zob. np.: *христианское человеколюбие* (BTS, 1470). „Wydaje się, iż leksemy *гуманность* i *человеколюбие* na trwałe zbliżyły się czy wręcz utożsamiły znaczeniowo. W wielu współczesnych źródłach leksykograficznych traktowane są jako synonimy, zob. TSRS: *человеколюбие* – (...) син. *гуманность*; ант. *человеконенавистничество, мизантропия* (s. 209). W słowniku

как я добр к вам. Признайте это и отвечайте мне благосклонностью. Какая же любовь может вырасти на таком самолюбовании, если любовь есть плод самоотречения?» („Мир православия” 2002, № 12). W tym kontekście można się pokusić o stwierdzenie, że jednostki *человеколюбие* i *гуманность* reprezentują różne kategorie kognitywne, są odrębnymi fragmentami wiedzy człowieka o świecie. *Человеколюбие* zawiera w sobie element sacrum, cecha nazywana tym leksemem jest właściwa samemu Bogu. «Благодарим Тя, яко не погубил еси нас со беззаконьми нашими, но человеколюбствовал еси обычно» (*Молитвослов*, Москва, Санкт-Петербург 1998, с. 24) – brzmią słowa jednej z modlitw. Inna zaczyna się wezwaniem: «К Тебе, Владыко Человеколюбче, от сна восстав прибегаю» (ibidem, s. 19). Bóg to *Человеколюбец* (kalka z gr. *Filantropos*). Bóg jest celem i wzorem życia człowieka, stąd też miłość do bliźniego (*человеколюбие*) jest podstawową snotą chrześcijanina. Etymologia leksemu *гуманность* prowadzi do łac. *humanus*, czyli dosłownie ‘ludzki’, w tłumaczeniu na rosyjski ‘человеческий, человекный’. W centrum tego określenia znajduje się człowiek, jego godność, dostojeństwo, znaczenie leksemu jest więc antropocentryczne”. Zob. A. Rygorowicz-Kuźma, *Losy greckiego zapożyczenia „filantropia”*..., s. 276-277.

Oż-73 *гуманный* to „человечный, отзывчивый, культурный” (Oż-73, 137), w OSz-4 *гуманный* to już „направленный на благо других; человеколюбивый и отзывчивый” [podkreślenie – A.R.-K.] (OSz-4, 149). Niegdyś bliskoznaczne wyrazy *милосердие*, *сострадание* tracą znaczeniową bliskość z jednostką *человеколюбие*, słownik synonimów T. S. Alijewoj (SSRJ) wskazuje chociażby na szeregi: *гуманизм* – гуманность, человечность, человеколюбие, человечество (s. 115); *сострадательность* – милосердие, сердобольность, жалостливость (разг.), благодать (книжн.); *сострадание* – жалость, сожаление, сочувствие, соболезнование, участие (s. 534)²⁶.

Na znaczne zmiany semantyczne leksemu *милосердие* w języku współczesnym wskazuje wielu językoznawców²⁷. *Милосердие* to bezpośrednia lub pośrednia (poprzez język gocki) kalka łacińskiego *misericordia*, która oznaczała ‘łagodne, miłujące serce’²⁸. W słowniku Djacz. wyraz objaśniany jest jako „снихождение, сострадание; милость” (Djacz., 1045). Słownik W. Dala podaje następującą definicję: „сердоболие, сочувствие, любовь на деле, готовность делать добро всякому; жалостливость, мягкосердечность” (DAL II, 277). Wszystkie te opisy wskazują na

²⁶ A. Rygorowicz-Kuźma, *Losy greckiego zapożyczenia „filantropia”...*, s. 277-278.

²⁷ Zob. np. E. В. Какорина, *Трансформации лексической семантики и сочетаемости*, [в:] *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, Е. А. Земская (отв. ред.), Москва 2000, s. 67-89; В. В. Колесов, *Древняя Русь: наследие в слове*. В 5-ти кн. Кн. 2. *Добро и Зло*, Санкт-Петербург 2001; Н. С. Валгина, *Активные процессы в современном русском языке*, Москва 2003.

²⁸ Za: В. В. Колесов, *Древняя Русь: наследие в слове*. В 5-ти кн. Кн. 2. *Добро и Зло*, Санкт-Петербург 2001, s. 280.

indywidualny charakter miłosierdzia jako wewnętrznego, duchowego stanu człowieka, umiającego kochać i współczuć bliźniemu.

Słowniki epoki radzieckiej opisują leksem *милосердие* w sposób neutralny, wysuwając na plan pierwszy znaczenie ‘gotowości okazania pomocy potrzebującym’. Jednak umieszczają go poza aktywnym językiem ogólnym. W słowniku TSU znajduje on miejsce wśród leksyki książkowej, w MAS potraktowany jest jako archaizm. Takie klasyfikatory wskazują na ograniczenie sfery użycia leksemu, z czego można sądzić, że i pojęcie ‘miłosierdzie’ nie należało do powszechnie akceptowanych cech moralnych człowieka radzieckiego. Podobnie rzecz się ma np. z bliskim semantycznie wyrazem *милость*, por. np. TSU: „1. великодушно-доброе, милосердное отношение (книжн.). 2. благодеяние, дар, милостивый поступок (с точки зрения благодетельствуемого; устар.)” (II, 214–215). Te i podobne wyrazy wróciły pod koniec XX wieku do aktywnych zasobów słownikowych.

Językoznawcy podkreślają, że współcześnie znaczenie leksemu *милосердие* zawęziło się do semantyki ‘dobroczynność’ (*благодетельность*)²⁹. Ta bardzo aktywna obecnie jednostka językowa tworzy nietypowe dla jej wcześniejszego rozumienia związki wyrazowe, występuje w coraz to nowych kontekstach, mających już inną treść. Jelena Kakorina zwraca uwagę np. na połączenia, takie jak *государственное милосердие, дефицит милосердия, официальное милосердие, маска милосердия, декрет о милосердии, практика милосердия, неделя милосердия, хроника милосердия, урок милосердия, призыв к милосердию*

²⁹ Zob. np. Н. С. Валгина, *Активные процессы в современном русском языке*, Москва 2003, s. 89.

i inne³⁰. Pojawiające się stałe związki wyrazowe tego typu wyraźnie wskazują, iż wyraz traci właściwy mu wcześniej wymiar indywidualnego, wewnętrznego odczucia, stając się pojęciem społecznym, w którym jako dominujący komponent znaczeniowy utrwała się sem ‘pomoc materialna’. Niegdyś bogate w duchowe treści pojęcie sfery religijnej ulega „uspołecznieniu”, stając się terminem związanym z pomocą humanitarną, dobroczynnością. Źródła leksykograficzne końca XX wieku bardzo ostrożnie podchodzą do tak żywej transformacji wyrazu w języku rosyjskim. *Словарь перестройки* wskazuje na aktualizację leksemu w znaczeniu: „готовность помочь кому-л. из сострадания, человеколюбия” (SP, 122), ale jedna z przytoczonych za definicją słownikową ilustracji może sugerować przemieszczenie się semantyki wyrazu z elementu ‘odczucie, cecha wewnętrzna’ na ‘pomoc, działanie’, zob.: „Движение милосердия не только помогает страждущим и нуждающимся, но и пробуждает души людей к деятельному началу, давая возможность увидеть результаты своих усилий непосредственно и в самой благородной сфере. Изв. 08.04.91” (SP, 122). To metonimiczne przeniesienie znaczeniowe zarejestrowane jest już w słowniku BTS, por.: *милосердие* – готовность оказать помощь, проявить снисхождение из сострадания, человеколюбия; сама помощь, снисхождение, вызванные такими чувствами” (BTS, 542) [podkreślenie – A.R.-K.]. Jednak podane obok przykłady użycia wyrazu wskazują jedynie na znaczenie ‘cecha wewnętrzna’, zob.: „Проявить милосердие.

³⁰ Zob. E. В. Какорина, *Трансформации лексической семантики и сочетаемости*, [в:] *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, Е. А. Земская (ред.), Москва 2000, с. 73-79.

Чувство милосердия. Накормить кого-л. из милосердия” (BTS, 542). W żadnym z tych opisów nie ma jednak odniesienia do leksemu *благотворительность*. Nie ma go również w słowniku synonimów SSRJ, w którym hasło *милосердие* odsyła do terminu *сострадательность* (SSRJ, 231), a wyrazami bliskoznacznymi tego ostatniego określenia są obok miłosierdzia *сердобольность*, *жалостливость* (разг.) i *благость* (книжн.) (SSRJ, 534).

Na zmiany semantyczne wyrazu *милосердие* mogą jednak wskazywać opisy słownikowe zanotowane w dwóch kolejnych wydaniach (1998, 2001) słownika Galiny Sklarewskiej (Skł. i Skł.2). W Skł. autor hasła *милосердие* informuje o powrocie wyrazu w znaczeniu: „готовность оказать бескорыстную помощь, проявить сострадание, жалость (обычно к нуждающимся в нравственной поддержке, больным)” (Skł, 389), jednak w Skł.2, podkreślając znaczenie miłosierdzia jako chrześcijańskiej cnoty, objaśnia go już przede wszystkim jako ‘pomoc’, rog.: „сострадательная помощь ближнему как христианская добродетель; вообще бескорыстная помощь, сострадание, жалость к людям (обычно страдающим, больным)” (Skł.2, 462).

Należy przyjrzeć się również historii wyrazu *благотворительность*. Złożenia z rdzeniami *-благ-* i *-твор-* znane były rosyjskiej tradycji piśmienniczej od jej zarania. W *Словаре древнерусского языка* (XI–XIV вв.) zarejestrowane są m.in. leksemu *благотворение*, *благотворие*, *благотворити* (SDJ I, 208–209). Jak twierdzi Maks Fasmer, formację na *-ость* [tzn. *благотворительность*] po raz pierwszy użył Nikołaj Karamzin jako wariant istniejącego już leksemu *благотворительство* (Fas. I, 171). Forma *благотворительность* jako rejestracja słownikowa pojawiła się w *Общем церковно-славяно-русском словаре* wydanym w 1834 roku w Petersburgu w znaczeniu „деятельность,

поступки, направленные на совершение блага, добра”³¹. Zarówno słownik W. Dala, jak i SAN opisuje *благотворительность* jeszcze w wąskim znaczeniu jako „свойство, качество благотворящего, благотворительного” (DAL I, 132; SAN I, 57). Przymiotnik *благотворительный* natomiast ma szeroką semantykę: „о челов. склонный к благотворению; обычно разумеют: готовый делать добро, помогать бедным; об учреждении, заведении: устроенный для призрения дряхлых, увечных, хворых, неимущих или ради попечения об них” (DAL I, 131). Samo działanie, pomoc, czynienie dobra określane było wyrazami *благотворение*, *благодаяние*, *доброедействие* (DAL I, 131).

Władze radzieckie „wyeliminowały z ówczesnej rzeczywistości zjawisko dobroczynności jako niepożądane, wrogie i amoralne. Po pierwsze, identyfikowano ją z moralnością religijną i działalnością organizacji cerkiewnych, która była oficjalnie zakazana przez władze komunistyczne w 1929 roku. Państwo socjalistyczne w myśl swoich zasad zapewniało zadowalający poziom życia obywateli, a jakkolwiek pomoc pozapaństwową traktowało jako uwłaczającą godności człowieka. Poza tym bolszewicy widzieli w takiej pomocy środek oszukiwania narodu przez klasę eksploatującą, chcącą w taki sposób odwrócić uwagę od walki klasowej. Odzwierciedlenie takiego nastawienia ideologicznego znalazło miejsce również w słownikach”³².

Opisy hasła *благотворительность* w słownikach radzieckich przedstawiono w tabeli 36.

³¹ Za: M. Żurek, *Слово в меняющемся мире: обозначение возрожденных понятий духовной жизни и нравственности*, [w:] *Актуальные вопросы изучения русской литературы и культуры*, Kraków 2001, s. 268.

³² A. Rygorowicz-Kuźma, *Losy greckiego zapożyczenia „filantropia”...*, s. 279.

Tabela 36. Leksem *благотворительность* w слонниках radzieckich

TSU	MAS	Oż-73
оказание материальной помощи бедным (устар.). <i>Частная благотворительность</i> . безвозмездная работа (разг. шутил. ирон.). <i>Не хочу я благотворительностью заниматься, пускай деньги платят</i> (I, 150)	в буржуазном обществе: оказание частными лицами материальной помощи неимущим; филантропия. <i>Княжна решила заниматься благотворительностью</i> . Салтыков-Щедрин, <i>Губернские очерки</i> (I, 96)	в буржуазном обществе: оказание частными лицами материальной помощи бедным из милости. <i>Частная благотворительность</i> . (s. 49)

Jednostka *благотворительность* otrzymuje różne kwalifikatory. Słownik TSU traktuje ją w znaczeniu podstawowym jako archaizm. Widoczna jest tu jednocześnie polaryzacja znaczeniowa. Do aktywnego języka w miejsce zdezaktualizowanego, niegdyś pozytywnie nacechowanego słowianizmu wchodzi nowe, o obniżonym zabarwieniu stylistycznym i ekspresywnym znaczenie ‘nieodpłatna praca’. Słowniki MAS i Oż-73 odnoszą zaś leksem do obcej i wrogiej rzeczywistości, zob. kwalifikator *в буржуазном обществе*. Podobny przykład to synonimiczny mu leksem *филантропия*, por.: „буржуазная благотворительность, помощь и покровительство нуждающимся. *Лицемерная филантропия богачей*.” (Oż-73, 783). Użyty w opisach przzymiotnik *буржуазный* zawierał w sobie ukryte znaczenie „несоциалистический, классово враждебный”³³. Należy też dodać, iż we wszystkich tych artykułach hasłowych zwrócono uwagę na prywatny charakter pomocy,

³³ Н. А. Купина, *Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции*, Екатеринбург 1995, с. 33.

zob. nr.: „оказание частными лицами материальной помощи (...) *Частная благотворительность*” (Oż-73, 49). Użycie wyrazu *частный* (tu w znaczeniu ‘личный, необщественный, негосударственный’) podkreśla negatywny wydźwięk powyższych jednostek. W ten sposób leksemy te otrzymały pejoratywne zabarwienie i zostały wyeliminowane z radzieckiej moralności jako wartość negatywna.

W tym miejscu należałoby wrócić jeszcze do wyrazu *филантропия*, który w języku rosyjskim nie zawsze był synonimem jednostki *благотворительность*. Leksem pojawił się, jak podaje Paweł Czernych, w pierwszym dziesięcioleciu XVIII wieku jako pośrednie zapożyczenie z języków zachodnioeuropejskich (Czern. II, 311). „Należy zauważyć, że w Europie panowały wówczas idee oświeceniowe, propagujące postawy racjonalistyczne, scjentyistyczne i antropocentryczną wizję wszechświata. W słowniku SAN wydanym w 1847 roku leksem *филантропия* zarejestrowany jest w znaczeniu ‘человеколюбие’ (IV, 387) i wydaje się, iż w XIX-wiecznej Rosji jest rozumiany tak samo, jak jego rosyjska kalka. Zapomniany dziś XIX-wieczny pisarz rosyjski Michaił Zagoskin tak pisał o tym zapożyczeniu:

«*Филантропия* – греческое составное слово, которое бог знает почему попало в наш язык... У нас есть звучное прекрасное слово *человеколюбие*, которое и по смыслу, и по составу своему совершенно одно с греческим словом *филантропия*, составленным так же, как русское, из двух слов: любовь и человек... Я согласен, что язык обогащается, когда мы переносим в него слова, заключающие в себе новую мысль или понятие, для которых в нашем языке нет верного и приличного выражения; но если мы свое коренное слово заменяем без всякой нужды совершенно тождественным иностранным словом,

то, конечно, вовсе не обогащаем, а разве истощаем и портим свой собственный язык»³⁴.

Mimo iż Zagoskin przekonuje o semantycznej identyczności obu wyrazów, w słowniku Dała odnotowano szerszy opis: *филантропия* – греч. человеколюбие, забота об улучшении участи человечества. *Филантропическое общество*, человеколюбивое. *Филантропическое заведение*, даровая школа, богадельня, и вообще богоугодное. *Филантроп*, *-ка* – кто посвятил себя этому делу, пользе ближнего (DAL IV, 340). Jak wynika z artykułu hasłowego, podstawowym znaczeniem jest tu ‘dobroczynność, troska o poprawę życia ludzkiego’. Mimo iż leksemy tego gniazda słowotwórczego opisywane są przede wszystkim przez pryzmat religii (zob. elementy definicyjne typu *богоугодное*, *ближний*), to wydaje się, iż można dostrzec w nich i echa humanizmu oświeceniowego, który nie tyle propagował doraźną pomoc poszczególnym jednostkom, co ogólny rozwój ludzki i postęp cywilizacyjny (zob. fragment definicji «забота об улучшении участи человечества»). Jakie by nie były przesłanki filantropii (religijne czy humanitarne), faktem jest, że XIX wiek przyniósł niezwykle prężny rozwój dobroczynności, a obok organizacji cerkiewnych i państwowych zaczęły się też szybko rozwijać i instytucje, założone przez osoby prywatne, choćby *Человеколюбивое общество*³⁵.

³⁴ М. Н. Загоскин, *Москва и москвичи: Записки Богдана Ильича Бельского*, Москва 1988, с. 349-350; за: Г. В. Судаков, *Речевые вкусы М. Н. Загоскина*, [в:] *Словарь русского языка XIX века. Проблемы. Исследования. Перспективы*, С. Св. Волков (отв. ред.), Санкт-Петербург 2003, с. 74.

³⁵ Zob. Е. С. Элбакян, *Милосердие и благотворительность в России*, [в:] *Российская цивилизация. Этнокультурные и духовные аспекты. Энциклопедический словарь*, М. П. Мчедлов и др. (ред. кол.), Москва 2001, с. 196; A. Rygorowicz-Kuźma, *Losy greckiego zapożyczenia „filantropia”...*, s. 278-279.

Zorganizowana pomoc charytatywna we współczesnej Rosji dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych stawiała swoje pierwsze kroki. O ile w końcu XIX wieku istniało ponad 14 tys. towarzystw dobroczynnych, o tyle wiek później takich organizacji jest tylko około pięciuset, przy czym są to przede wszystkim instytucje państwowe i religijne³⁶. Wraz z aktywizacją dobroczynności po długim okresie dyskredytacji aktywizują się i leksemy typu *благотворительность, филантропия*. Podstawowy termin tego semantycznego mikropola, tj. *благотворительность*, objaśniany jest we współczesnych słownikach jak w tabeli 37.

Tabela 37. Leksem *благотворительность* w słownikach końca XX wieku

BTS	OSz-4	Skl.2
оказание материальной помощи нуждающимся; филантропия. <i>Заниматься благотворительностью. Частная благотворительность.</i> разг. об услуге, помощи кому-либо в чем-л. (s. 82).	благотворительная деятельность. <i>Общественная благотворительность. Частная благотворительность.</i> (s. 50)	1. деятельность церковных или светских учреждений (а также частных лиц), направленная на оказание помощи нуждающимся; 2. неодобр. в советск. время: о помощи, содействии, услугах оказываемых кому-л. (обычно из жалости, снисходительности и т.п.) (s. 73-74)

Opisy w różnym stopniu informują o społecznym charakterze dobroczynności. W BTS zarówno objaśnienie, jak i ilustracja głównego znaczenia wskazują raczej na prywatny wymiar pomocy. W OSz-4 definicja jest lakoniczna, ale przykłady informują, że dobroczynność może być zarówno prywatna, jak i społeczna.

³⁶ Zob. E. С. Элбакян, *Милосердие и благотворительность...*, s. 197.

Skl. zaś wyraźnie wskazuje przede wszystkim na zorganizowaną pomoc, dzieląc ją nawet na cerkiewną i świecką. Rozszerza się łączliwość przymiotnika *благотворительный*, por. np.: *благотворительная акция, благотворительные начала, благотворительные цели, благотворительный фонд, благотворительные средства, сборы; благотворительные обеды, благотворительная помощь, благотворительная больница, столовая; благотворительная распродажа товаров*³⁷. Dobroczynność wchodzi obecnie w nowy etap rozwoju, z nowymi formami wzorowanymi na filantropii zachodniej. To już nie tylko chrześcijański wymóg i wynikająca z miłości do bliźniego pomoc, ale cały zorganizowany system fundacji i przedsięwzięć o różnych, często komercyjnych celach. Terminy dotyczące pomocy humanitarnej to dziś również obok leksemów *благотворительность, филантропия, милосердие* nowe zapożyczenia, takie jak *спонсорство, спонсоринг, донор, волонтер*. Rozwój tego obszaru życia społecznego niewątpliwie znajdzie odzwierciedlenie i w słownikach. Niektóre ważne z punktu widzenia chrześcijańskiej dobroczynności leksemy uległy już zapomnieniu, np. przez wiele wieków obecne w języku rosyjskim *нищелюбие*³⁸. Jak wyjaśnia Władimir Dal leksem ten oznaczał: „забота о нищей братии, о калеках” (DAL IV, 457). W BTS i OSz-4 brak też czasowników *благотворить, благотворительствовать* (są obecne w MAS), przy obecności stosunkowo nowej jednostki *спонсировать* (zob. też Skl.). Ta swoista „podmiana” może wskazywać na nowe kie-

³⁷ Za: Skl., s. 98.

³⁸ Zob. na ten temat pr. Л. Б. Сукина, *Понятие благотворительности в культуре русского средневековья*, [в:] *Благотворительность в России: исторические и социально-экономические исследования*, Санкт-Петербург 2004, с. 21-22.

runki w obszarze dobroczynności, która, będąc pierwotnie pomocą bezinteresowną, staje się często materialnie czy finansowo korzystną również dla ofiarodawcy, por. np.: *спонсор* – 1. физическое или юридическое лицо, оказывающее финансовую поддержку кому-л. в обмен на рекламу своей деятельности, продукции и т.п. 2. разг. тот, кто оказывает кому-л. помощь (материальную, денежную и т.п.) (BTS, 1251). Leksem *благотворительность* otrzymuje nawet inny status semantyczny. W *Большом толковом словаре русских существительных*³⁹ wyraz jest umieszczony wśród leksyki, nazywającej ekonomiczne procesy i przedsięwzięcia (zob. TSRS, 673). Należy tu jeszcze zwrócić uwagę na użycie wyrazu *благотворительность* w języku potocznym w znaczeniu ‘pomoc, usługa’, zob.: *благотворительность* – разг. об услуге, помощи кому-либо в чем-л. (BTS, 82). Galina Sklarewska zaznacza, iż w tym znaczeniu wyraz funkcjonował w czasach radzieckich i był pejoratywnie nacechowany. Obecnie przechodzi już do biernych zasobów języka.

Wyraz *филантропия*, na co wskazuje słownik Skl., powraca do aktywnych zasobów leksykalnych, por.: *филантропия* – книжн. благотворительная деятельность, оказание помощи и покровительства неимущим, нуждающимся. В экономическом плане филантропия представляет форму перераспределения общественного богатства в пользу обделенных судьбой и ситуацией. Идеологически она несёт в себе ценности традиционных религиозных институтов. Век XX, 1990, 10 (Skl., 651). Termin został opatrzony kwalifikatorem *книжное*, więc obszar

³⁹ *Большой толковый словарь русских существительных. Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы*, Л. Г. Бабенко (ред.), Москва 2005 [dalej: TSRS].

jego użycia wydaje się ograniczony. W artykule hasłowym brak jest wskazania na pierwotne rozumienie filantropii jako ‘miłości do ludzi’ (*человеколюбие*), co może świadczyć o znaczeniowym zawężeniu tej jednostki do semu ‘dobroczynność’⁴⁰. „W BTS zarejestrowane są jeszcze oba znaczenia, ale pierwsze, podstawowe opatrzone jest kwalifikatorem *устарелое*, zob.: *филантропия* – 1. устар. человеколюбие. 2. благотворительная деятельность, оказание помощи и покровительства нуждающимся (BTS, 1422). W artykułach hasłowych jednostki *филантропия* w BTS i OSz-4 zwraca uwagę brak ilustracji. Oczywiście definicje leksemu w stosunku do opisów ze źródeł radzieckich pozbawione zostały pejoratywizujących ideologicznych elementów, ale wydaje się, iż melioryzacja i aktualizacja znaczenia powinna być poparta przykładami. Ich brak w słownikach końca XX wieku może wskazywać, że status tego wyrazu nie jest jeszcze wyraźnie określony”⁴¹.

Obok jednostek, które nazywają pozytywne wartości w relacjach człowiek – Bóg oraz człowiek – człowiek, należy wydzielić grupę leksemów wskazujących na dodatni stosunek do świata i do samego siebie jako Bożego stworzenia. Wśród leksyki nazywającej takie cnoty można odnaleźć np. złożenie *благодушие*. Już jego forma, części *благо* i *душа* wskazują, iż znaczenie leksemu jest związane z dobrocią ducha, duszy. Słownik W. Dala precyzuje, jak był rozumiany ten wyraz w XIX wieku, por.: *благодушие* – доброта души, любовное свойство души, милосердие, расположение к общему благу, добру; великодушие, доблесть, мужество на пользу ближнего, самоотвержение (DAL I, 130). W innym XIX-wiecznym słowniku SAN wyróżnione są dwa znaczenia tego

⁴⁰ Zob. A. Rygorowicz-Kuźma, *Losy greckiego zapożyczenia „filantropia”...*, s. 280.

⁴¹ Ibidem.

leksemu, por.: *благодущие* – церк. 1. доброта души. 2. мужество, бодрость, великодушие (SAN I, 51). Tak więc *благодущие* łączyło się semantycznie z leksemami *милосердие*, *великодушие*, *мужество*, *самоотвержение* i nazywało pozytywny stan duszy, otwartej na świat i drugiego człowieka, dobroć i odwagę, które były źródłem dobrych uczynków.

Wyraz *благодущие* z biegiem czasu ulega modyfikacjom znaczeniowym oraz zmianom stylistyczno-ekspresywnym. Na plan pierwszy wysuwają się mniej znaczące elementy semantyczne. W XIX wieku wyraz ten miał podniosłe zabarwienie, był terminem cerkiewnym (zob. SAN). W języku społeczności komunistycznej nie mógł już wypełniać swoich dotychczasowych funkcji i uległ degradacji stylistycznej i ekspresywnej. W słowniku TSU poświadczona jest następująca definicja: *благодущие* – мягкость характера, хорошее настроение. Он отличался неизменным *благодущием* (TSU I, 147). Wyraźnie widoczne jest tu wyróżnienie w znaczeniu dwóch elementów, dwóch stanów: wewnętrznego ‘cecha charakterologiczna’ i zewnętrznego ‘nastój’. W Oż-73 dominującą cechą znaczeniową tego leksemu jest właśnie bez troski stan (Oż-73, 49). Taki podział znaczeniowy jest zachowany w BTS, por.: *благодущный* – 1. добродушный, мягкосердечный. *Благодущный старичок. Благодущный руководитель* (неодобр.). (...) 2. находящийся в хорошем расположении духа; довольный (о человеке) || проникнутый умиротворённостью, снисходительностью. *Благодущное настроение. Состояние благодущного покоя* (BTS, 81). Z dawnego rozumienia wyrazu *благодущие* jako postawy pełnej męstwa i poświęcenia dla dobra innych, pozostała jedynie dobroduszość z odcieniem pobłażliwości, niezaradności. Można tak sądzić na podstawie ilustracji, por. np.: *благодущный старичок*. Zwraca też uwagę połączenie *благодущный руководитель* opatrzone kwalifikatorem

dezaprobaty (*неодобрительное*). Negatywne zabarwienie zostało nadane temu wyrażeniu zapewne w związku z rzeczywistością radziecką. Galina Sklarewska w swoim słowniku wydzieliła odrębne znaczenie wyrazu *благодущие*, funkcjonujące w czasach ZSRR, por.: „неодобр. в советск. время: снисходительное отношение к тому, что заслуживает осуждения, наказания; потворство” (Skl., 96). Taka semantyka kieruje *благодущие* w stronę pejoratywnie ocenianej pobłażliwości. W państwie radzieckim nie można było być dobrodusznym, przebaczać ludziom ich ułomności, należało być wymagającym, a nawet wręcz bezlitosnym dla dobra partii, ojczyzny. Ustrój polityczny zmienił się, ale zabarwienie wyrazu wydaje się pozostawać aktualnym. *Благодушный руководитель* i we współczesnym świecie jest osobą niepożądaną. Dobroduszny menadżer nie może z sukcesem kierować firmą, cecha ta nie pozwoli mu na realizację zadań finansowych. Współczesny człowiek najczęściej działa dla korzyści materialnych, a przecież *благодущие* to też *милосердие* (zob. DAL), które jest bezinteresowne.

Ewolucję znaczeniową można zaobserwować i w przypadku czasownika *благодуществовать*. Na ten leksem zwrócił już uwagę Wiktor Winogradow: „Глагол *благодуществовати*, по-видимому – имел два оттенка: 1) быть бодрым; 2) находиться в радостном настроении (Срезневский, 3. Дополнения, с. 15). В церковно-славянском языке слова – *благодущие* и *благодуществовать* широко употреблялись и в XVII–XVIII в. (...) Они не чужды были высокому и среднему стилю русского литературного языка этого времени. Например, в «Капище моего сердца» И. М. Долгорукого об архимандрите Парфении: «Он отпевал и предал земле тело меньшей дочери моей Евгении, плакал вместе со мной, когда мне бывало грустно, и *благодуществовал*, когда небо посылало мне отраду» (изд.

«Русск. архива», с. 257). Но уже в словаре 1847 г. слова *благодущие* и *благодуществовать* квалифицируются как церковные. Глагол *благодуществовать* был пропущен, по-видимому, в силу его малой употребительности, в 1-м изд. словаря Даля. П. Шейн в своих «Дополнениях» к словарю Даля обратил внимание на этот пропуск: «*Благодуществовать*. Пропущено. Это слово, как мне кажется, пущено в литературный оборот Островским» (с. 8). В связи с изменением стилистических функций слова и его экспрессии, в связи с распространением его в разговорно-шутливой речи происходит сдвиг в его значении. *Благодуществовать* означает: 'проводить время без дела и забот, находясь в мирном, невозмутимо-покойном, добродушном расположении духа' (ср. те же экспрессивные изменения в словах: *благодущие* и *благодущинный*)⁴². Rzeczywiście, w słowniku TSU można odnaleźć rejestrację: *благодуществовать* – (разг. шутл.) проводить время без дела и забот, находясь в мирном, благодушном расположении духа. *На даче он благодуществовал*” (TSU I, 147). To znaczenie, choć już bez wyraźnych stylistyczno-ekspresywnych kwalifikatorów rejestruje OSz-4 oraz BTS. Na podstawie definicji słownikowej można jednak przypuszczać, iż ma ono nieco negatywne zabarwienie, zob.: *благодуществовать* – находиться в благодушном настроении; проводить время беззаботно, наслаждаясь отдыхом, бездельем (2 zn., BTS, 81) [podkreślenie – A.R.-K.]. Zaznaczyć jednak należy, że znaczenie to nie jest w BTS dominujące. Na plan pierwszy wysuwa się tu inny wariant leksykalno-semantyczny ‘проявлять благодущие’ z wyrazistym zresztą kwalifikatorem *неодобрительное* (zob. BTS, 81). Na to samo znaczenie

⁴² Zob. В. В. Виноградов, *История слов*, Москва 1999, с. 64-65.

i konotacje wskazuje G. Sklarewska w swoim słowniku, odnosząc taką semantykę leksemu *благодарушествовать* do czasów radzieckich i informując o jej wyjściu z użycia⁴³.

Wśród cnót chrześcijańskich bardzo ważne miejsce zajmuje pokora. W języku rosyjskim reprezentuje ją przede wszystkim wyraz *смирение*, ale bliskie znaczenie ma także leksem *кротость*. Władimir Dal objaśnia te terminy następująco: *смирение* – сознание слабостей своих и недостатков, чувство сокрушения, унижения; раскаяние; скромность, в разных степенях. *Смирение паче гордости. Смирение пользует, кичение губит. Смирение и кротость побеждают строптивость* (DAL IV, 101); *кроткий* – о чел. тихий, скромный, смиренный, любящий, снисходительный; не вспыльчивый, негневливый, многотерпеливый (...); *кротость* – свойство, состояние, принадлежность кроткого. *Лютость бедит, кротость побеждает. Не ищи мудрости, ищи кротости* (DAL II, 167). *Смирение* i *кротость*, pokora i cichość serca, postawy pełnego powierzenia się Bogu były charakterystyczne dla tradycyjnej duchowości rosyjskiej⁴⁴. W słownikach radzieckich leksem *смирение* w znaczeniu chrześcijańskiej cnoty został przeniesiony do biernych zasobów słownikowych, zob.: *смирение* – книжн. устар. отсутствие гордости, высокомерия, сознание своего ничтожества, своей слабости (одна из основных добродетелей по христианскому учению) (2 zn., MAS IV, 155). W użyciu pozostało ześwieczone i zawężone znaczenie z obniżonym w aksjologicznej skali zabarwieniem, zob. Oż-73: *смирение* – отсутствие гордости, готовность подчиняться чужой воле. *Показное сми-*

⁴³ Zob. Skl., s. 96.

⁴⁴ Zob. *Mentalność rosyjska. Słownik*, A. de Lazari (red.), Katowice 1995, s. 46, 87.

рение (Oż-73, 676). Podobnie wyraz *смиреник* prezentowany jest w radzieckich źródłach jako aktywny w pejoratywnym nacechowaniu, zob. Oż-73: „ирон. смиренный человек” (s. 676), bądź przestarzały w nacechowaniu pozytywnym, zob. MAS: „устар. кроткий, незлобивый человек” (IV, 155). Ta znaczeniowa deprecjacja pojęcia i wyrazu *смирение* staje się zrozumiała po zestawieniu go z przeciwstawnym terminem – *гордость*. To właśnie dumą stała się w radzieckiej rzeczywistości cechą pożądaną⁴⁵. Wyraz *кротость* nie miał już tak wyraźnych negatywnych z punktu widzenia ideologii komunistycznej światopoglądowych nawiązań, ale jako bliski semantycznie wyrazowi *смирение* oraz nawiązujący do tradycyjnej duchowości uległ znaczeniowemu zawężeniu. Mając w okresie przedrewolucyjnym znaczenia ‘cichość, skromność, pokorność, życzliwość, wyrozumiałość, cierpliwość’ (zob. DAL) został semantycznie ograniczony do elementów: „незлобивый, уступчивый, покорный || выражающий незлобивость, покорность” (hasło *кроткий*, MAS II, 135). Takie zawężone rozumienie zanotowane jest także w słownikach języka rosyjskiego końca XX wieku. Jeszcze bardziej zbliża ono semantykę jednostek *кротость* i *смирение*, zob. *смирение* – *кротость, покорность* (2 zn., BTS, 1218). Oba wyrazy mają dziś świeckie znaczenia; słownikowe ilustracje jednostki *смирение* wskazują, że może być ona użyta zarówno w pozytywnym, jak i negatywnym zabarwieniu, zob. ilustracje: „Среди своих подруг она всегда отличалась застенчивостью и смирением. Напускное, показное смирение” (BTS, 1218).

Omawiając cnoty chrześcijańskie nie można nie wspomnieć o terminie *целомудрие*. W słowniku W. Dala zarejestrowano

⁴⁵ Na ten temat zob. rozdział: *Pole semantyczne „zło”*.

opis: „целомудрый, целомудренный, сохранивший себя в девственной или брачной чистоте, непорочный; целомудренность, добродетель эта, плотская чистота, целомудрие” (DAL IV, 375). Władimir Dal zwraca uwagę przede wszystkim na znaczenie ‘czystość cielesna’, która może dotyczyć zarówno osób do momentu wstąpienia w związek małżeński (dziewictwo), jak i małżonków (czystość małżeńska). Jednakże wyraz *целомудрие* miał też szerszą semantykę. *Целомудренно* to zgodnie z SAN „в чистоте тела и души, непорочно, стыдясь греха” (IV, 422). W radzieckich źródłach leksykograficznych *целомудрие* otrzymuje niepełne charakterystyki. W TSU semantyka związana z cielesną stroną życia jest wyeliminowana, jedyne zarejestrowane znaczenie dotyczy życia wewnętrznego, surowo rozumianej moralności, por.: *целомудрие* – (книжн.) добродетель, строгость в нравственном отношении (IV, 1201). W MAS i Oż-73 porównane są oba znaczenia, ale pierwsze z nich jest wyraźnie zawężone do semantyki ‘dziewictwo’, por.: *целомудрие* – девственность, невинность (1 zn., MAS IV, 638). Taki stan znaczeniowy zachowują i słowniki końca XX wieku, w których *целомудрие* to w pierwszym znaczeniu ‘dziewictwo, niewinność’ i w drugim znaczeniu ‘surowa moralność’ (*нравственность*), (por. BTS, 1459; OSz-4, 873). Utrata elementu semantycznego ‘czystość małżeńska’ wskazuje na laicyzację pojęcia *целомудрие* w języku i świadomości Rosjan. W chrześcijańskiej duchowości małżonkowie stają się jednym ciałem, więc nie wchodząc w pozamałżeńskie związki pozostają czyści⁴⁶.

⁴⁶ Zob. np. P. Evdokimov, *Sakrament miłości. Tajemnica małżeństwa w świetle tradycji prawosławnej*, Białystok 2007, s. 183-190.

Znacznemu ograniczeniu w stosunku do słownikowych rejestracji XIX wieku ulega również leksyka z komponentem *добро-*. Z wybranych pozytywnych określeń człowieka obecnych w DAL, np.: *доброветный, добродумный, добродушный, доброжелательный, доброрасковный, добролюбивый, добромужественный, добронравный, добропобедный, доброрадный, добросердечный, добросовестный, добротворительный, доброумный, доброхотный* słownik BTS wymienia już tylko: *добродушный, доброжелательный, добронравный* (устар.) *добросердечный, добросовестный* i *доброхотный* (устар. и разг.). To wyraźne uszczuplenie złożeń z komponentami *благо-* czy *добро-* powoduje utratę wielu semantycznych niuansów, charakteryzujących niegdyś duchowy stan człowieka. Jak słusznie zauważa A. Duliczenko, dzięki takiej leksyce „можно предположить, какими тонкими чувствами добра была полна душа русского человека с древности, как он точно мог выразить свое внутреннее состояние, отношение к близкому, содеянному и т.п.”⁴⁸. Niestety, sądząc po obecnych źródłach leksykograficznych wiele wartościowych leksemów nie wróci do aktywnego użycia. W wydanym w 2001 roku *Словнику архаизмів* można odnaleźć m.in. leksemy *благоволение, благодетель, благодаяние* (книжн.), *благожелатель* (книжн.), *благонадежный, благорасположение* (книжн.), *благодетельство* (книжн.), *добронравный* (книжн.) (SA, 30–33, 84). Mimo, iż ten model słowotwórczy ma wręcz niewyczerpalny potencjał, wydaje się być nieaktywnym⁴⁹.

⁴⁸ Ibidem, s. 165.

⁴⁹ Na neologizmy tego typu nie wskazują ani słowniki, np. Skł., Skł.2, ani badania językoznawcze (zob. np. A. Pstyga, *Nowe słownictwo rosyjskie. Struktura formalna i semantyczna rzeczownika*, Gdańsk 1994; H. C. Валгина, *Активные процессы в современном русском языке*, Москва 2003).

2. Pole semantyczne „zło”

Zło to przeciwległa do dobra kategoria religijno-moralna. W prawosławnym rozumieniu nie jest czymś samoistnym, jest natomiast brakiem dobra, wypaczeniem świata. Wszystko, co stworzył Bóg było doskonale i bezgrzeszne, zło pojawiło się na świecie wskutek tego, że jeden z aniołów, Lucyfer, mając wolną wolę przeciwstawił się Bogu. Podobnie pierwsi ludzie dopuszczając się grzechu pozbawili się raju. Takie biblijne rozumienie zła funkcjonowało i w duchowości rosyjskiej. DAL opisuje leksem *зло* jako: „худое, лихое, худо, лихо; противополож. добро. Духовное начало двояко: умственное и нравственное; первое относится к истине, а противоположно ко лжи; второе к добру (благу) и к худу, ко злу. Всякое зло противно божескому порядку. В отвлеченном виде, зло олицетворяется духом тьмы. Сделать что на зло другому, в досаду, в противность, в обиду. Зло злом губится. Не плати злом за зло” (I, 606). W SAN (II, 87) leksem *зло* objaśniany był nie tylko jako ‘wład, лихо, obida, nieprawda’ (1 zn.), ale też ‘преступление’ (2 zn.) rozumiane jako nieprawość, grzech, naruszenie Bożego porządku. W tym miejscu zostaną omówione leksemy, które nazywają takie nieprawości, złe uczynki, zachowania i cechy. Rozumiane są one w duchowości moralnej jako ogólnie grzechy (*грехи*), skazy (*пороки*) czy namiętności (*страсти*). O ile wyraz *грех* w religijnym znaczeniu nie uległ przez wieki widocznym zmianom, a leksem *порок* przeszedł jedynie do obszaru moralności świeckiej, o tyle rozumienie jednostki *страсть* we współczesnym języku znacznie odbiega od semantyki tego wyrazu w XIX wieku. W słowniku W. Dala leksem *страсть* ma wiele znaczeń. Oznacza ‘męki, cierpienia’ zarówno w negatywnych konotacjach, jak i pozytywnie rozumianej świadomej ofiary (np. męczenników), a także ‘strach, przerażenie, bojaźń’. Znaczenie,

na które należy w tym miejscu zwrócić uwagę DAL objaśnia następująco: *страсть* – душевный порыв к чему, нравственная жажда, жаданье, алчба, безотчетное влеченье, необузданное, неразумное хотенье. В животном страсти слиты в одно с рассудком, образуя побудку, а потому в страстях животного всегда есть мера; страсти человека, напротив, отделены от разумного начала, подчинены ему, но вечно с ним враждуют и никакой меры не знают. *Всякая страсть слепа и безумна, она не видит и не рассуждает. Человек в страсти пуще зверя. Страсть к игре. Скупость легко обращается в страсть. Нет страсти неистовее безумной любви, но и она гаснет со временем; напротив, властолюбие, обратившись в страсть, растёт с годами. Любовь и ненависть противоположные страсти. Его обуяла несчастная страсть. В нем есть страстишка к картежи* (DAL IV, 181). Zarówno definicja, jak i towarzyszące jej przykłady użycia wyrazu mają wyraźnie negatywne zabarwienie. Artykuły hasłowe leksemu *страсть* we współczesnych słownikach są już odmienne. W OSz-4 np. jest objaśniony następująco: „1. сильная любовь, сильное чувственное влечение. *Воспылать страстью к кому-н.* 2. сильно выраженное чувство, воодушевлённость. *Страсти у спорщиков разгорелись. Со страстью делать что-н.* 3. крайнее увлечение, пристрастие к чему-н. *Театр – его страсть. Увлечён до страсти чем-н. Страсть к картам*” (OSz-4, 772). Chociaż wszystkie te znaczenia można by zawrzeć w przytoczonej wyżej definicji ze słownika DAL, to ich interpretacja znacznie się różni, jest neutralna, a nawet pozytywna. Namiętność (*страсть*) staje się tu przede wszystkim silnie wyrażoną emocją, bardziej tolerowanym czy aprobowanym zamiłowaniem niż jednoznacznie negowaną żądzą. O tej znaczeniowej melioryzacji leksemu *страсть* i różnicy w jego rozumieniu

dawniej i dziś należy pamiętać podczas analizy poniższych jednostek leksykalnych.

Jednym z kardynalnych grzechów, który bardzo łatwo rodzi kolejne, jest miłość własna (*самолюбие*)⁵⁰. Ojcowie Kościoła nazywają tę cechę często „matką grzechu” bądź „korzeniem grzechu”. „Хочешь ли за раз избавиться от страстей? – Отрешись от матери страстей – самолюбия”, – poucza św. Talazjusz⁵¹. Podobne stwierdzenie wysuwa abba Doroteusz: „корень всех страстей есть самолюбие”⁵². Miłość własna stanowi przecież przeciwieństwo najważniejszej cnoty chrześcijańskiej – miłości do bliźniego⁵³.

Słownik Władimira Dała podaje obszerną definicję tego negatywnie nacechowanego leksemu, por.: *самолюбие* – самострастие, пристрастие к себе, суетность и тщеславие во всем, что касается своей личности; щекотливость и обидчивость, желание первенства, почета, отличия, преимуществ перед другими (себялюбие бол. относится к корысти) (DAL IV, 14). W. Dał wskazuje też na inny wyraz, bliskoznaczny, choć nie tożsamy, por.: *себялюбие* – забота об одном себе и равнодушие к благу ближнего; самотность, эгоизм (DAL IV, 42–43). „Leksemy *себялюбие*,

⁵⁰ Jednostkom *самолюбие* i *себялюбие* został poświęcony odrębny artykuł, zob. A. Rygorowicz-Kuźma, *Godność własna czy egoizm? O leksemach „самолюбие” i „себялюбие” w opisowych słownikach języka rosyjskiego*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2008, t. 8, s. 161-166. Właściwym wydaje się przytoczenie w tym miejscu znacznej części rozważań na ten temat.

⁵¹ *Добротолубие*, в русском переводе святителя Феофана, Затворника Вышенского, т. 3, Блаженный Фаласий, *Сотня Вторая*, Москва 1888; Москва 2003 [reprint], s. 320.

⁵² Zob. *Душеполезные поучения аввы Дорофея*, Издание Свято-Успенского Псково-Печерского монастыря, 1994, s. 2.

⁵³ Zob. A. Rygorowicz-Kuźma, *Godność własna czy egoizm? O leksemach „самолюбие”...*, s. 161.

себялюбивый pojawiły się w języku w XVIII wieku, jeszcze w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII wieku traktowano je jako neologizmy⁵⁴. Początkowo były tożsame z wyrazami *самолюбие*, *самолюбивый*, z czasem jednak ich drogi zaczęły się stopniowo rozchodzić. Wiktor Winogradow twierdzi, że pojawienie się tych nowych jednostek było związane z pewnymi zmianami w rozumieniu przez społeczeństwo pojęć *самолюбие*, *самолюбивый* i potrzebą neologizmów dla wyrażenia znaczenia ‘egoizm’, ‘egoista’. Uważa, że już w XVIII wieku *самолюбие* „определяющееся в словарях Академии Российской как «любовь, пристрастие к самому себе» (сл. АР 1822) включало в себя новый признак – высокой оценки своих сил, своего социального достоинства, выражало чувствительность к мнению окружающих о себе”⁵⁵. W słowniku W. Dala, będącym skarbnicą tradycyjnej rosyjskiej duchowości, nie ma jednak aprobaty *самолюбия* jako ‘własnej godności, wysokiej oceny własnych sił’. Miłość własna według słownika to przede wszystkim ‘страсть’, ‘пристрастие’, cecha negowana i niepożądana, a rozróżnienie między *самолюбием* i *себялюбием* dotyczy różnych przejawów tej miłości: *самолюбие* wyraża się w chęci bycia sławnym, wywyższenia się (*тщеславие*), *себялюбие* związane jest z dbaniem tylko o swoje (m.in. materialne) dobro (*эгоизм*)⁵⁶.

Nowa cecha znaczeniowa wyrazu *самолюбие*, na którą wskazywał Wiktor Winogradow ujawnia się w słownikach XX wieku (tabela 38).

⁵⁴ Zob. В. В. Виноградов, *История слов*, s. 633.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ А. Рыгорович-Кузьма, *Годность własna czy egoizm? O leksemach „самолюбие”...*, s. 162-163.

Tabela 38. Leksem *самолюбие* w słownikach radzieckich i współczesnych

MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<p><i>самолюбие</i> – чувство собственного достоинства, сочетающееся с ревнивым отношением к мнению о себе окружающих. <i>Болезненное самолюбие. Оскорбить самолюбие друга.</i> кого или какое. чувство собственного достоинства, связанное с профессией, занятием. <i>Силу его душевной горечи понять может только тот, кто знает, что такое авторское самолюбие.</i> (MAS IV, 20)</p>	<p><i>самолюбие</i> – 1. обострённое чувство собственного достоинства в сочетании с повышенной чувствительностью к мнению о себе окружающих. <i>Оскорблённое самолюбие. Щадить, тершить чьё-л. самолюбие. Задевать, оскорблять чьё-л. самолюбие. Льстить чьему-л. самолюбию. Болезненное самолюбие.</i> 2. чьё. чувство собственного достоинства, связанное с профессией, занятием. <i>Авторское самолюбие. Актёрское самолюбие. Самолюбие механика. Халтурить мне самолюбие не позволяет.</i> (BTS, 1144)</p>
<p><i>самолюбие</i> – чувство собственного достоинства, соединенное с ревнивым отношением к мнению о себе окружающих. <i>Щадить чье-н. самолюбие. Болезненное самолюбие.</i> (Oż-73, 640)</p>	<p><i>самолюбие</i> – чувство собственного достоинства, самоуважения, самоутверждения. <i>Болезненное самолюбие</i> (обострённое). <i>Оскорблённое самолюбие.</i> <i>Щадить чьё-н. самолюбие</i> (не давать повода для возникновения чувства обиды, оскорблённого самолюбия). (OSz-4, 694)</p>

„W powyższych opisach wyrazu *самолюбие* powtarza się element ‘чувство собственного достоинства’. *Достоинство* zgodnie z MAS to m.in.: «сознание своих человеческих прав, своей моральной ценности и уважение их в себе. *Считать ниже своего достоинства*» (2 zn., MAS I, 437–438). Takie rozumienie było obce chrześcijańskiemu pogładowi na człowieka, skazanego grzechem. Eliminacja pierwiastka religijnego z wielu pojęć spowodowała jednak ich przewartościowanie, pozwoliła

na „dowartościowanie” człowieka przed sobą samym. Wyraz *самолюбие* nie otrzymał jednak w okresie radzieckim pozytywnego nacechowania. Niewątpliwie można zauważyć częściową neutralizację znaczenia w porównaniu z opisem ze słownika Dala, jednakże element negacji pozostaje (zob. fragment opisu słownikowego wskazujący na zawistny stosunek podmiotu do otoczenia). Również ilustracje słownikowe świadczą o zabarwieniu leksemu, por. np.: *болезненное самолюбие*. Obok ogólnomoralnego znaczenia wyraz *самолюбие* otrzymuje też wymiar „zawodowy”, nowy, neutralny odcień semantyczny wskazujący na uznanie swojej wartości jako profesjonalisty w danej dziedzinie (zob. MAS).

Słowniki końca XX wieku nadają jednostce *самолюбие* trochę odmienne nacechowanie. W porównaniu z definicją zawartą w MAS, w BTS uwaga zwrócona jest na wysoki stopień przejawienia cechy: „обострённое чувство собственного достоинства (...)” [podkreślenie – A.R.-K.], co może wskazywać na nieznaczne obniżenie zabarwienia wyrazu. Poza tym negatywny wydźwięk mają wszystkie przytoczone po definicji ilustracje (zob. tabela 38). Porównanie definicji z Oż-73 i OSz-4 świadczy natomiast o zjawisku odwrotnym, nacechowanie wyrazu ulega neutralizacji, przesuwana się w górę aksjologicznej skali. Opis „чувство собственного достоинства, самоуважения, самоутверждения” nie jest dziś pejoratywny, określenia *достоинство*, *самоуважение*, *самоутверждение* wskazują wręcz na pozytywny stosunek do samego siebie, por. np.: *достоинство* – совокупность высоких моральных качеств, а также уважение этих качеств в самом себе (2 zn., OSz-4, 177). (...) Dlaczego autorzy definicji słownikowych różnią się w rozumieniu jednostki leksykalnej *самолюбие*? Wydaje się, iż jest to wynik współczesnego zagubienia moralnego i różnych światopoglądów. Jeden i ten sam leksem może być oceniany pozytywnie

przez jedną grupę społeczną, a negatywnie przez inną. Z czysto humanistycznego punktu widzenia człowiek jest najważniejszą wartością, dlatego wysoka ocena własnej osoby pozwala dostrzec znaczenie innych. W światopoglądzie chrześcijańskim zaś miłość własna rodzi egoizm, stanowiący przeszkodę w relacjach z drugim człowiekiem.

Wydaje się, iż leksem *себялюбие*, w przeciwieństwie do transformacji synonimicznej mu niegdyś wyrazu *самолюбие*, zachował swoją semantykę i pejoratywne zabarwienie, por.: *себялюбие – забота только о себе, о своих интересах; эгоизм. Непомерное, чѣрствое себялюбие. Себялюбие завладело кем-л. Преодолеть чьѣ-л. себялюбие* (BTS, 1169). Jednakże artykuł słownikowy bliższego mu hasła *эгоизм* również, choć jeszcze bardzo ostrożnie, rejestruje pewne zmiany nacechowania wyrazu, por.: *эгоизм – поведение, целиком определяемое мыслью о собственной пользе, выгоде, предпочтение своих интересов интересам других людей; себялюбие (противоп.: альтруизм). Холодный эгоизм. Детский эгоизм. Эгоизм родителей. Чрезмерный эгоизм. Разумный эгоизм необходим в жизни* (BTS, 1513). Ostatnia ilustracja (zob. *разумный эгоизм*) wskazuje na „rozchwianie” wartościowania leksemu. W języku potocznym coraz częściej spotykane są połączenia *хороший эгоизм, разумный эгоизм, здоровый эгоизм* świadczące o wpływie antropocentrycznego racjonalistycznego wartościowania⁵⁷.

Kolejne leksemy, na które należy zwrócić uwagę w tym miejscu to *гордость* i *гордыня*. W *Пиśmie Świątym* wiele razy ostrzega się przed grzechem dumy, zob. np.: „Также и младшие,

⁵⁷ Ibidem, s. 164-165.

повинуйтесь пастырям; все же, подчиняясь друг другу, облекитесь смиренномудрием, потому что Бог гордым противится, а смиренным дает благодать” (1 Piotr, 5.5)⁵⁸. Choć etymologia wyrazów z rdzeniem *gord-* nie jest do końca jasna, to wydaje się słusznym wiązanie jej z łac. *gurdus* ‘тупой, глупый’ (Fas. I, 440). Negatywnie zabarwione znaczenie wyrazu *гордость* ukształtowane na fundamentach chrześcijaństwa funkcjonowało w języku rosyjskim przez wiele wieków. Dopiero w wieku XVIII pod wpływem prądów oświeceniowych jednostka *гордость* zaczęła być też używana w znaczeniu nowym: „чувство собственного достоинства, самоуважения, самоудовлетворения” (Sł. XVIII I, 168)⁵⁹. Podstawowe słowniki XIX wieku rejestrują jednak tylko chrześcijańskie znaczenie dumy. Leksemy *гордость* i *гордыня* są w nich synonimiczne, zob. np. SAN: *гордыня* – церк. то же, что *гордость* (SAN I, 278). W słowniku W. Dala wyrazy te traktowane były jednoznacznie, jako negatywne cechy człowieka, zob.: „*гордый, гордынный, гордостный, горделивый*, надменный, высокомерный, кичливый; надутый, выноносый, спесивый, зазнающийся; кто ставит себя самого выше прочих. *Гордость, гордыня, горделивость*, качество, свойство гордого; надменность, высокомерие. *Гордым быть, глупым слыть. Гордым Бог противится, а смиренным дает благодать. В убогой гордости дьяволу утеха. Во всякой гордости чёрту много радости. Смирение паче гордости*” (DAL I, 353). Przytoczone ilustracje wyraźnie wskazują, jakimi wartościami kierował się

⁵⁸ Zob. A. Rygorowicz-Kuźma, *Duma – cnota czy grzech? O leksemach „гордость” i „гордыня” w słownikach języka rosyjskiego*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2011, t. 11, s. 251-252.

⁵⁹ Szerzej na ten temat zob. *ibidem*, s. 252-253.

ówczesny człowiek i czego unikał. Duma zaliczana była do grzechów i wiązała się z „działaniem” diabła. Ideologia komunistyczna zupełnie zmieniła takie rozumowanie. Grzech dumy stał się wręcz pożądaną „cnotą”. Slogany radzieckie głosiły m.in.: «Человек – это звучит гордо!», «Наши достижения – наша гордость!» (TSS, 658). Duma przemieściła się z obszaru chrześcijańskiej duchowości do sfery polityki, ideologii. Należało być dumnym z partii, z ojczyzny, ze wszelkich osiągnięć państwa radzieckiego. Słowniki szybko odzwierciedliły nowe podejście do dumy. Obok zmiany nacechowania wyrazu można zauważyć też dyferencjację znaczeń. Wywołana była ona aktywnym użyciem leksemu i jego zwiększoną łączliwością. Na ostatnie miejsce w semantycznej hierarchii przesunęło się pierwotne, już zeświecczone negatywne znaczenie leksemu *гордость*, z dodaniem wyższego stopnia przejawienia cechy: „чрезмерно высокое мнение о себе” (3 zn., MAS I, 332; zob. tabela 39). Dotychczasowe synonimy *гордость* – *гордыня* uległy semantycznej polaryzacji. Mimo, iż oba wyrazy można traktować jako cerkiewnosłowianizmy, wydaje się, iż element religijny przypisano formie *гордыня*, dlatego też jednostka ta została uznana za archaizm. Zaobserwowane zmiany ilustrują poniższe artykuły hasłowe, umieszczone w lewej kolumnie tabeli 39.

Tabela 39. Leksemy *gordost* i *gordynia* w słownikach radzieckich i współczesnych

MAS, Oz-73	BTS, OSz-4
<p><i>gordost</i> – 1. чувство собственного достоинства, самоуважения; 2. чувство удовлетворения от сознания достигнутых успехов, чувство своего превосходства в чем-л. <i>Говорить с гордостью. Испытывать гордость.</i> чья, о том, чем или кем гордятся; 3. чрезмерно высокое мнение о себе и пренебрежение к другим; заносчивость, высокомерие (MAS I, 332)</p>	<p><i>гордость</i> – 1. чувство собственного достоинства, самоуважения. <i>Национальная гордость. Мужская, девичья гордость. Рабочая, профессиональная гордость. Гордость не позволяет принять чью-л. помощь. Гордость мешают сделать что-л.</i> 2. чувство удовлетворения от осознания достигнутых успехов, чувство превосходства в чем-л. <i>Говорить с гордостью. Испытывать гордость. Гордость отца, сына. Гордость за чьи-л. успехи. Гордость за науку. Гордость за родину. С гордостью думать, говорить о ком-л.</i> 3. преувеличенно высокое мнение о себе и пренебрежение к другим; заносчивость, высокомерие. <i>Его молчаливость принимали за гордость, пренебрежение к окружающим.</i> 4. кого или чья, о том, кем (чем) гордятся. <i>Эти музыканты – слава и гордость нашей страны. Ты моя радость, моя гордость! Она была красой и гордостью семьи.</i> (BTS, 219)</p>
<p><i>gordost</i> – 1. чувство собственного достоинства, самоуважения. <i>Национальная гордость.</i> 2. чувство удовлетворения от чего-н. <i>Гордость победой.</i> 3. высокомерие, чрезмерно высокое мнение о себе. <i>Обвинить кого-н. в гордости.</i> 4. кого-чего, о том, кем (чем) гордятся. <i>Этот студент – гордость института.</i> (Oz-73, 128)</p>	<p><i>гордость</i> – 1. чувство собственного достоинства, самоуважения. <i>Национальная гордость.</i> 2. чувство удовлетворения от чего-н. <i>Гордость победой.</i> 3. кого или чья, о том, кем (чем) гордятся. <i>Этот студент – гордость института.</i> 4. высокомерие, чрезмерно высокое мнение о себе, спесь (разг.). <i>Из-за своей гордости ни с кем не дружит.</i> (OSz-4, 138)</p>

<p>MAS, Oż-73</p>	<p>BTS, OSz-4</p>
<p>гордыня – устар. непомерная гордость. Гордыня обуяла. ♦ – Не было и не будет тебе счастья, Матвей. Душа-то у тебя хорошая, да гордыня неумная. Гладков, Вольница. (MAS I, 332) гордыня – (устар.) непомерная гордость. Обуздать гордыню. (Oż-73, 128)</p>	<p>гордыня – непомерная гордость. Гордыня обуяла. (BTS, 219) гордыня – (высок.) непомерная гордость (в 1 и 4 знач.). Обуздать свою гордыню. (OSz-4, 138)</p>

Porównanie artykułów hasłowych wyrazów *гордость* i *гордыня* w źródłach radzieckich i końca XX wieku (zob. tabela 39) pozwala zauważyć trwałość tych transformacji⁶⁰. Duma (*гордость*) pozostaje przede wszystkim pozytywną cechą człowieka, choć powraca do obszaru moralności. Najniżej w hierarchii jest umieszczone negatywnie nacechowane znaczenie ‘высокомерие’. Porównanie artykułów hasłowych z Oż-73 i OSz-4 wskazuje wręcz na hierarchiczną i stylistyczną degradację tego znaczenia (por. Oż-73, 3 zn.; OSz-4, 4 zn. (пазр.)). Do aktywnych zasobów językowych wraca leksem *гордыня*. Jak wynika z definicji zawartej w OSz-4, może mieć on zarówno negatywne, jak i pozytywne nacechowanie.

W języku rosyjskim większość wyrazów wskazujących na zbyt wysoką samoocenę człowieka była i pozostaje zabarwiona negatywnie, zob. np.: *амбиция, апломб, высокомерие, гонор, заносчивость, кичливость, надменность, напыщенность, сомнение, самонадеянность, самоуверенность, спесь, тщеславие, чванство*. Takie nacechowanie wynikało z zakorzenionego w tradycji rosyjskiej chrześcijańskiego spojrzenia na człowieka. Jednak zmiany historyczne i cywilizacyjne prowadzą do nieuchronnego „postępu” moralnego. Nowe pokolenia dążą do wysokiego statusu życiowego, a żeby go osiągnąć, muszą kierować się konkretnymi zasadami życiowymi.

Choć w słownikach przymiotniki, takie jak *амбициозный, самоуверенный* wskazują jeszcze na zawyżoną samoocenę, to w rzeczywistości coraz częściej używane są w pozytywnym znaczeniu. W przypadku wyrazu *амбициозный* zmiana ta spowodowana

⁶⁰ Zob. ibidem, s. 256-258.

jest wtórnym zapożyczeniem z języka angielskiego⁶¹. Negatywny w języku rosyjskim wyraz *амбиция* (por.: „чрезмерное самомнение, самолюбие, необоснованные претензии на что-л.” (Skł.2, 19)) przybrał w języku angielskim neutralną semantykę ‘aspiracje, dążenia, cel’. Właśnie często w takim znaczeniu używany jest on w różnych tekstach prasowych (zob. np.: *политические амбиции, современные амбиции молодежи, здоровые амбиции, чемпионские амбиции*). Analogicznie w pozytywnych kontekstach używany jest przymiotnik *агрессивный* (por. np.: *молодой, талантливый, агрессивный футболист*), asocjujący się dotychczas w świadomości rosyjskiej ze znaczeniem ‘враждебный, неприязненный, наступательный’. W *Справочнике по правописанию, произношению, литературному редактированию* autorzy przestrzegają tłumaczy i redaktorów tekstów przed tego rodzaju błędami, które mogą mieć poważne skutki dla rosyjskiego systemu wartości. „Употребление слов *агрессивный* и *амбициозный* в положительных (и нейтральных) контекстах ведет к тому, что часть общества может ошибочно воспринять эти качества как рекомендуемые к развитию, поощряемые. Таким образом, языковые ошибки могут привести к нежелательным концептуальным и нравственным переосмыслениям”⁶².

⁶¹ Zob. np. Н. Л. Храмова, *Динамические процессы в прагматически маркированной лексике в русском языке в начале XXI века (на примере слова „амбициозный”)*, „Вестник Новосибирского государственного педагогического университета” 2017, т. 7, № 2, с. 146; Е. В. Маринова, *Могут ли амбиции быть здоровыми?*, „Русская речь” 2012, № 5, с. 62.

⁶² Д. Э. Розенталь, Е. В. Джанджакова, Н. П. Кабанова, *Справочник по правописанию, произношению, литературному редактированию*, Москва 1999, с. 165.

Takie zjawisko najprawdopodobniej występuje juŹ w przypadku leksemu *злость*. Z dawien dawna злость była negatywną emocją, por.: *злость* – зло, злоба, как свойство, качество души или как страсть. *Злостный* – исполненный злости; злоумышленный, злонамеренный, скрытно зло замышляющий (DAL I, 606–607). Podobną semantykę rejestrują słowniki radzieckie, zob. np.: *злость* – злое, раздраженно-враждебное чувство; злоба. *Побледнеть от злости* (MAS I, 614). W słownikach końca XX wieku obok tego pejoratywnego znaczenia pojawia się nowy wariant lekсыkalno-semantyczny z pozytywną semantyką, por.: *злость* – стремление действовать активно, бороться, боевое настроение. *Хорошая спортивная злость*. (2 zn., OSz-4, 31) / стремление действовать активно, боевое настроение, азарт. *Спортивная злость*. *Гонициком владеет хорошая злость* (2 zn., BTS, 366).

Kolejna grupa wyrazów, na które należy zwrócić uwagę, to leksemы wskazujące na stosunek człowieka do dóbr materialnych. Zgodnie z *Pismem Świątym*, nie należy troszczyć się o dobra doczesne i gromadzić majątku: „Не собирайте себе сокровищ на земле, где моль и ржа истребляют и где воры подкапывают и крадут; но собирайте себе сокровища на небе, где ни моль, ни ржа не истребляют и где воры не подкапывают и не крадут. Ибо где сокровища ваши, там будет и сердце ваше. (...) Не можете служить Богу и маммоне” (Mt. 6.19–24)⁶³. W słowniku W. Dała można odnaleźć wiele określeń wskazujących na żądzę bogactwa, por. np.: *своекорыстие, любостяжанье, сребролюбие, корыстолюбие, корысть, вещьлюбие, златолюбие, златоискательство* i inne. Najczęściej spotykany w literaturze

⁶³ Сут. з: Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета, в русском переводе с приложениями, Брюссель 1989, с. 1508.

religijnej dla określenia tego grzechu leksem *сребролюбие* objaśniony jest w tymże słowniku jako „жадность к деньгам, любостяжание, корысть, алчность к богатству” (DAL IV, 50–51). Zacytowany po definicji werset z *Biblii*, zob.: „Корень всем злым сребролюбие есть, Тимоф.” podkreśla rozumienie i nacechowanie wyrazu.

Dość ważnym wydaje się prześledzenie stanu tej grupy leksykalnej w słownikach końca XX wieku. Źródła radzieckie prezentują ją raczej w tradycyjny, choć już świecki sposób, gdyż państwo radzieckie popierało i wręcz kultywowało zakorzenione w duchowości rosyjskiej idee braku dążenia do gromadzenia majątku (*нестяжательство*). Jednak po upadku ZSRR kardynalnie zmieniły się stosunki ekonomiczne, a człowiek rosyjski mógł wreszcie bez żadnych represji powiedzieć „moje” zamiast „państwowe”, „wspólne”.

Co ciekawe, leksemy zarejestrowane w BTS i OSz-4 opisywane są w zgodzie z chrześcijańskim światopoglądem. Sam słowianizm *сребролюбие* według BTS i OSz-4 wyszedł już z użycia jako archaizm, jednak w analizowanych źródłach występuje wiele leksemów tej grupy semantycznej. Oto przykładowe artykuły hasłowe z BTS:

корыстолюбие – стремление к личной выгоде, наживе.

Порок корыстолюбия (BTS, 460).

приобретательство – стремление к приобретению, к наживе. *Приобретательство* – пагубная страсть. *Жить в обстановке лихорадочного приобретения* (BTS, 985).

скопидомство – разг. страсть к накоплению и чрезмерная бережливость, доходящая до скупости. *Проявлять скопидомство* (BTS, 1199).

стяжательство – алчное накопление денег, имущества; страсть к наживе, приобретательству. *Страсть стяжательства. Склонность к стяжательству. Его съедает стяжательство. Дух стяжательства. Стяжательство у них в роду* (BTS, 1285).

Należy zauważyć, że w definicjach bądź ilustracjach hasłowych danych leksemów często powtarzają się wyrazy *страсть, порок*. Oczywiście trudno byłoby dowodzić, że jednostki *страсть, порок* użyte są tu w religijnym rozumieniu, jednakże wskazują na postawę moralnie niewłaściwą. Porównanie hasel z radzieckich i współczesnych źródeł nie wyjawia większych różnic w ich opisie. Co prawda ilustracje w MAS nie są adekwatne do przykładów z BTS, gdyż stanowią przede wszystkim fragmenty utworów literackich, ale za to można odnaleźć w nich nawet pierwiastek religijno-ludowego rozumienia danych leksemów, zob. np.: *корыстолюбие* – стремление к личной выгоде, к наживе. [*Становой*] *сел нечаянно играть в карты и проиграл восемь рублей. Сумма ничтожная, пустячная, но бес жадности и корыстолюбия сидел в ухе станового и упрекал его в расточительности. Чехов, Не в духе* (MAS II, 109) [podkreślenie – A. R.-K.].

Ze sferą życia materialnego, posiadaniem czy niemożnością posiadania dóbr, bogactwa często związane jest uczucie zawiści. „Не желай жены ближнего твоего и не желай дома ближнего твоего, ни поля его, ни раба его, ни рабы его, ни вола его, ни осла его, ни всякого скота его, ни всего, что есть у ближнего твоего” (Втпр. 5.21)⁶⁴ – głosi dziesiąte przykazanie Boże. Zawiść jest według nauki chrześcijańskiej grzechem, którego należy się wystrzeżać. Władimir Dal opisuje leksem *завидовать* jako „досадовать

⁶⁴ Cyt. z: ibidem, s. 219.

на чужую удачу, счастье; болеть чужим здоровьем; жалеть, что у самого нет того, что есть у другого”, *зависть* natomiast to „свойство того, кто завидует; досада по чужом добре или благе; завиды, завидки; нежеланье добра другому, а одному лишь себе” (DAL I, 507). Według definicji słownikowych jest to negatywne uczucie, wywołujące niechęć do drugiego człowieka, żal, gniew, złość i wiele niepożądanych emocji. Wydaje się, iż rozumienie i nacechowanie tego ponadczasowego pojęcia powinno pozostać w świadomości Rosjan niezmiennym mimo zmieniających się okresów historycznych. Słowniki radzieckie i postradzieckie objaśniają jednostkę *зависть* jak w tabeli 40.

Tabela 40. Leksem *зависть* w słownikach radzieckich i współczesnych

MAS, Oż-73	BTS, OSz-4
<p><i>зависть</i> – чувство досады, раздражения, вызванное превосходством, успехом, благополучием другого. [Княгиню] мучила зависть к счастью своей дочери. Л. Толстой, Война и мир. – <i>Это ты от зависти говоришь, что не нравится!</i> М. Горький, В людях. (MAS I, 503)</p>	<p><i>зависть</i> – чувство досады, раздражения, вызванное превосходством, успехом, благополучием другого. <i>Смотреть с завистью на машину, на модные вещи. Возбуждать в ком-л. зависть. Испытывать чувство зависти. Белая зависть</i> (о чувстве радости, вызванном успехами другого человека). <i>Чёрная зависть</i> (глубокая и злобная). <i>Завидовать белой, чёрной завистью. Лопнуть, умереть от зависти</i> (сильно позавидовать чему-л.). (BTS, 314)</p>
<p><i>зависть</i> – чувство досады, вызванное благополучием, успехом другого. <i>Смотреть с завистью на что-н.</i> (Oż-73, 184)</p>	<p><i>зависть</i> – чувство досады, вызванное благополучием, успехом другого. <i>С завистью смотреть на что-н. Из зависти сделать что-н. Чёрная зависть</i> (глубокая и злобная). (OSz-4, 200)</p>

Mimo iż przytoczone powyżej definicje nie wskazują na transformacje semantyczne leksemu *зависть*, to jednak uwagę wzbudza materiał ilustracyjny z BTS i OSz-4. Mowa w nim m.in. o kolorach zawiści, zob. *чёрная зависть* (OSz-4, BTS) i *белая зависть* (BTS). Symbolika kolorów jest ważna w każdej kulturze, dla Słowian chyba jednak szczególnie⁶⁵. Kolory biały i czarny były i są postrzegane jako przeciwieństwa, czystość i brud, dobro i zło. Wyraz *белый* wśród wielu znaczeń ma semantykę „связанный с добром; нравственно безупречный” (BTS, 70), *чёрный* oznacza m.in. „не вызывающий одобрения, предосудительный; низкий, коварный, подлый” (BTS, 1474). Przymiotnik *чёрный* w połączeniu z wyrazem *зависть* nie przeczy jego rozumieniu, a jedynie wzmacnia negatywne zabarwienie. Wyrażenie *чёрная зависть* jest znane literaturze rosyjskiej, występuje np. u Aleksandra Puszkina⁶⁶. Interesująca jest jednak nowa rejestracja w słowniku końca XX wieku wyrażenia *белая зависть*, powstałego najprawdopodobniej jako antyteza *чёрной зависти*. Jak podaje autor artykułu hasłowego z BTS, mówi się tak o „uczuciu radości, spowodowanym sukcesami drugiego człowieka”, zob: *белая зависть* – о чувстве радости, вызванном успехами другого человека (BTS, 314). Zawiść czy też zazdrość jest nieobca każdemu człowiekowi. Ta cecha widocznie tak głęboko wniknęła w ludzkie życie, że społeczeństwo nie chce zauważać w niej „czarnego” uczucia, a stara się ją „wybielić”, znaleźć w niej pozytywną stronę. Jak twierdzi Olga Jermakowa, w świadomości ludowej zawiść nigdy nie była wiązana z diabelskim wytworem i nie otrzymywała wyraźnego potępienia. Przedstawiana była raczej jako pewna norma

⁶⁵ В. В. Колесов, *Древняя Русь: наследие в слове*. В 5-ти кн. Кн. 2. *Добро и Зло*, Санкт-Петербург 2001, с. 197-208.

⁶⁶ Zob. np. А. Пушкин, *Сказка о мертвой царевне и семи богатырях*.

stosunków międzyludzkich, cechująca każdego⁶⁷. Takie podejście ułatwiło melioryzację leksemu i zestawienie go z pozytywnie asocjowaną jednostką. Ale zdania: „Я завидую тебе белой завистью” i „Я радуюсь вместе с тобой” mimo wszystko nie brzmią identycznie. Wyrażenie *белая зависть* jawi się wręcz jako oksymoron, wewnątrznie sprzeczne sformułowanie i prędkiej wskazuje na skażenie semantyczne, przyzwoitą „maskę” negatywnej cechy, niż na pozytywną emocję.

Na koniec należy wspomnieć o grupie nazw z semantycznym obszaru grzechów cielesnych. Miłość cielesna w myśl prawosławia nie jest złem, a jedynie dopełnieniem miłości duchowej. Jest akceptowana jednak tylko w małżeństwie, jako wyrażenie uczucia między małżonkami⁶⁸. Wszelkie inne formy kontaktu cielesnego, służące zaspokajaniu potrzeb płciowych są grzechem⁶⁹. W XIX-wiecznym języku rosyjskim niewiele jest jednostek dotyczących tej sfery życia. Występują jednak określenia typu *блуд, любодейство, любодейание, мужеложство, прелюбодейанье, прелюбодейство, скотоложство, содомия* i inne. Należy zaznaczyć, iż wszystkie one były opisywane w kategorii grzechu (*грех*) czy pamiętności (*страсть*), zob. np.: *распутный человек, распутная жизнь* – *развратный, безнравственный, плотской, животный*,

⁶⁷ О. П. Ермакова, *Концепты „совесть” и „зависть” в их языковом выражении*, [в:] *Русский язык сегодня*, Л. П. Крысин (ред.), вып. 1, сб. статей, Москва 2000, с. 383.

⁶⁸ Zob. na ten temat np. J. Meyendorff, *Małżeństwo w prawosławiu. Liturgia, teologia, życie*, Lublin 1995, s. 82-83, 92.

⁶⁹ Zob. np. cytata z *Pisma Świętego*: „Ani rozpustnicy, ani bałwochwalcy, ani cudzołóżnicy, ani rozwieżli, ani mężczyźni współżyjący z sobą, ani złodzieje, ani chciwi, ani pijacy, ani oszczercy, ani zdierycy nie odziedziczą królestwa Bożego” (1 Kor. 6.9-10). Za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, w przekładzie z języków oryginalnych, Poznań – Warszawa 1980, s. 1296.

предающийся всем соблазнам греховной и скотской природы своей (DAL III, 503); *скотоложство* – содомский грех, совокупление с животными (DAL IV, 77); *любодействовать* – впадать в блудный грех (DAL II, 235); *сладострастие* – склонность к чувственным наслаждениям, плотоугодие, плотская страсть (DAL IV, 86) i inne. W epoce radzieckiej problem seksualności starano się wyeliminować. Wybitny radziecki i rosyjski seksuolog Igor Kon, któremu przyszło tworzyć artykuły hasłowe do trzeciego wydania *Большой советской энциклопедии*, wspomina: „В 46 томе первого издания БСЭ, вышедшем в 1940 г. была весьма консервативная статья «Половая жизнь», в которой акцент делался на том, чтобы не вызывать „нездоровый интерес” и добиваться „разумного переключения полового влечения в область трудовых и культурных интересов”; заодно сообщалось, что в СССР нет полового вопроса. Ко времени выхода второго издания БСЭ (1955 г.) в СССР не стало уже не только „полового вопроса”, но и „половой жизни”. В 33 томе Энциклопедии имеется статья «Пол», но она посвящена исключительно биологии, человек в ней даже не упоминается. Стопроцентно медико-биологическими были и все прочие статьи, касавшиеся пола: половое бессилие, половое размножение, половой отбор, половой диморфизм, половой цикл, половые железы, клетки, органы. Единственный социальный сюжет – «Половые преступления». И правильно – чего еще ждать от такой гадости как пол?»⁷⁰

Słowniki opisowe języka rosyjskiego epoki radzieckiej w nieznanym stopniu odzwierciedlały jednak tę sferę życia. Leksemy

⁷⁰ И. С. Кон, *Сексуальная культура в России. Клубничка на березке*, Москва 1997, с. 113.

nazywające grzechy cielesne w źródłach leksykograficznych traktowane były bądź jako archaizmy leksykalne, zob. np.: *блуд* – (устар.) распутство, разврат (MAS, Oż-73), archaizmy znaczeniowe, zob. np.: *прелюбодеяние* – (устар.) нарушение супружеской верности мужем или женой; внебрачная любовная связь (MAS, Oż-73), bądź jako leksemy aktualne, negatywne z punktu widzenia moralności, zob. np.: *разврат* – 1. полая распущенность, беспутная полая жизнь. 2. испорченность общественных нравов, моральное разложение (MAS III, 596), czy też sprzeczne z naturą ludzką, por.: *гомосексуализм* – противоестественное полове влечение к лицам своего пола (MAS I, 330).

W eposie „pierestrojki” leksyka związana z intymną sferą życia powraca do źródeł leksykograficznych. *Словарь перестройки* rejestruje hasło *секс* z informacją: „актуализированное” (SP, 206). Odnotowane jest tam też wyrażenie *сексуальное воспитание* objaśnione jako „просвещение населения по вопросам половых взаимоотношений” (SP, 206). Współcześnie trudno nie zauważyć seksualnej liberalizacji, zmienia się stosunek do życia intymnego, w związku z czym również w słownikach wzrasta liczba jednostek związanych z tą sferą. Pojawiają się m.in. nowe analityczne formacje z pierwszą częścią *секс-*, por.: *секс-бизнес, секс-бомба, секс-клуб, секс-культура, секс-меньшинство, секс-фильм, секс-шоп* (zob. np. BTS). Seksualność staje się wręcz czymś pożądanym, zob. np. objaśnienie hasła *секс-символ*: „о человеке, обладающем ярко выраженной сексуальной привлекательностью и служащем в качестве образца” (BTS, 1171). W takiej rzeczywistości łatwo przekraczane są granice moralności duchowej, zaciera się podział na dobro i zło. Jak opisywane są obecnie wyrazy nazywające nie tak dawne grzechy?

Leksem *прелюбодеяние* i wyrazy pochodne zarówno w BTS, jak i OSz-4 traktowane są jako archaizmy, zob. np.: *прелюбодеяние* – устар. нарушение супружеской верности; внебрачная любовная связь. *Наказание за прелюбодеяние* (BTS, 964). Z interpretacją tych jednostek jako archaizmów można się jedynie zgodzić na poziomie formy leksykalnej, ich dezaktualizacja semantyczna nie jest bowiem możliwa dopóty, dopóki istnieją małżeństwa. Żadne społeczeństwo nie jest na tyle idealne, by wykluczyć związki pozamałżeńskie. Zastosowanie kwalifikatora *устарелое* w tym przypadku można by też tłumaczyć wpływami radzieckiej leksykografii, ale podobny kwalifikator otrzymuje np. wyraz *судзо́лство* we współczesnym języku polskim, zob.: *судзо́лство* – przestarz. stosunek płciowy z cudzą żoną lub z cudzym mężem; dopuszczanie się zdrady (NSJP, 101). *Судзо́лство* czy *прелюбодеяние* to jednostki, które należy zaliczyć do terminów moralności chrześcijańskiej. W słownikach prezentujących świecki punkt widzenia takie leksemy, zwłaszcza we współczesnej rzeczywistości, mogą jawić się jako przestarzałe. Życie seksualne traktuje się obecnie nie jako wyraz duchowej bliskości między ludźmi, ale instrumentalnie, jako chęć rozładowania własnych emocji, poprawienie kondycji fizycznej, rodzaj rozrywki itp. Socjolog Zygmunt Bauman o nowym traktowaniu własnego ciała pisze następująco: „Ciało ludzkie jest dziś w pierwszym rzędzie organem konsumpcji i miarą jego należytego stanu jest zdolność wchłonięcia i zasymilowania wszystkiego tego, co społeczeństwo konsumpcyjne ma do zaoferowania. Ciało ponowoczesne jest przede wszystkim odbiorcą wrażeń. Spożywa ono i trawi przeżycia. Korzystając z przyrodzonej zdolności reagowania na podniety, jest narzędziem przyjemności. (...) Ciało jest dziś w sposób niepodlegający dysku-

sji własnością prywatną. Jego kultywowanie, jak uprawa ogródka działkowego, jest sprawą właściciela”⁷¹.

Zgodnie z takim rozumowaniem znika tabu cielesności i seksualności. Rewolucja seksualna, która jako wyrażenie ma w BTS jeszcze negatywne zabarwienie (por. *сексуальная революция* – раскрепощение личности в области интимной жизни, означающее свободу пропаганды секса и беспорядочность половых отношений (BTS, 1171)), doprowadziła już do ograniczenia sfery użycia wielu leksemów, wskazujących na negatywne zachowania w obszarze życia cielesnego. Część z nich zaliczona została do leksyki nienormatywnej, por. np.: *любодей*, *любодеяние* (нар.-разг.) (BTS, 510), *блудник*, *блудница* (нар.-разг.) (BTS, 85) bądź charakteryzującej rosyjski folklor, byt chłopów, zob. np. *бесстыдник* (трад.-нар.) (BTS, 75). Inne z kolei otrzymały kwalifikator *книжное*, np.: *мастурбация* (книжн.) (BTS, 524), *мужеложство* (книжн.) (BTS, 562), bądź jak wspomniany już wyraz *прелюбодеяние* potraktowane zostały jako archaizmy, por. np.: *рукоблудие* (устар.) (BTS, 1133), *блуд* (устар.) (OSz-4, 52). Część leksemów przemieściła się z kategorii moralności do obszaru medycyny jako swoiste choroby, odchylenia od normy, zob. np.: *гомосексуализм* – разновидность полового отклонения (...) (BTS, 217), *онанировать* (мед.) (BTS, 714), *онанист* – человек страдающий онанизмом (OSz-4, 453), *педофилия* – половое извращение (...) (BTS, 789). Porównując artykuły hasłowe z BTS i OSz-4 można wysunąć wniosek, że często od autora artykułu hasłowego zależy, jakie nacechowanie zostanie nadane leksemowi.

⁷¹ Z. Bauman, *Ciało i przemoc w obliczu ponowoczesności*, za: J. Szyłak, *Krajobraz po rewolucji*, „W Drodze” 2000, nr 7 (323), s. 24.

Dla przykładu, wyraz *гомосексуализм* opisywany jest w BTS jako ‘odchylenie od normy’, zob.: „разновидность полового отклонения, заключающаяся в половом влечении к лицам своего же пола (...)” (BTS, 217), natomiast OSz-4 prezentuje leksem raczej neutralnie, por.: „половое влечение к лицам своего же пола” (OSz-4, 137). To samo zjawisko może być nazwane różnymi wyrazami o różnym zabarwieniu, por.: *педерастия* – (спец.) половое извращение: мужской гомосексуализм (OSz-4, 497), *педераст* – человек, который страдает педерастией (OSz-4, 497), *гомосексуалист* – 1. человек, испытывающий сексуальное влечение к лицам своего же пола; 2. мужчина, испытывающий сексуальное влечение к лицам своего же пола (OSz-4, 137). Niewątpliwie jednak leksyka tego typu w źródłach leksykograficznych ulega stopniowej neutralizacji. Porównanie haseł chociażby w dwóch wydaniach słownika Ożegowa wskazuje na różnice w sposobie opisu tego samego leksemu, zob. np. Oż-73: *онанизм* – порок, состоящий в противоестественном удовлетворении полового влечения раздражением половых органов (s. 412) / OSz-4: *онанизм* – искусственное возбуждение своих половых органов для удовлетворения полового чувства (s. 453). Wyraźne elementy negatywnej oceny (zob. podkreślenia – A.R.-K.) w opisie z Oż-73 zostają wyeliminowane, element definicji wskazujący na sprzeczne z naturą zachowanie, tj. wyraz *противоестественный* zamienia leksem o łagodniejszym wydźwięku: *искусственный* (zob.: *искусственный* – не природный, сделанный наподобие подлинного (OSz-4, 252)).

Wnioski

Leksyka dotycząca duchowości moralnej, mimo iż funkcjonuje w języku rosyjskim końca XX wieku równolegle w dwóch dyskursach: religijnym i świeckim, w słownikach ogólnych przedstawiona jest już tylko w znaczeniach świeckich. Odrębne jednostki znaczeniowo-leksykalne, wskazujące bezpośrednio (np. poprzez kwalifikatory, elementy semantyczne definicji) na religijny obszar użycia, wydzielane są sporadycznie (zob. *зрех* (1 zn., BTS, OSz-40)). W artykułach hasłowych większości leksemów tego pola semantycznego zwykle nie ma jakiegokolwiek wskazania na możliwy pierwiastek religijny, z czego można wnioskować, że w powszechnym użyciu funkcjonują one jako elementy moralności świeckiej.

Odnosząc się do leksykograficznego opisu tej leksyki w słownikach radzieckich, wydaje się, iż ideologia komunizmu nie ingerowała w obszar moralności chrześcijańskiej tak wyraźnie, jak miało to miejsce w przypadku leksyki konfesyjnej. Najczęściej jednostki wytracały jedynie pierwiastek religijny i przemieszczały się do obszaru etyki świeckiej (por. np.: *безжалостность, гнев, лицемерие, малодушие, славолюбие, стяжательство, терпимость* i inne). Transformacjom ulegały przede wszystkim leksemy, które były niezgodne z tą ideologią bądź dla niej „niewygodne” (np. *духовность, милосердие, благотворительность, благочестие*). Część leksemów sfery moralnej została wówczas „upolityczniona”, m.in. poprzez rozszerzenie zakresu ich łączliwości (np. *(классовая) ненависть, (коммунистическое) чванство, (святая) ложь, гордость (народа)*)⁷² otrzymała

⁷² O ideologizacji semantycznego pola etyki w okresie radzieckim, zob. Н. А. Купина, *Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции*, Екатеринбург 1995, s. 31-39.

zabarwienie ideologiczne. Porównując hasła słownikowe ze źródeł radzieckich i słowników końca XX wieku można zaobserwować więc pewne zjawiska, związane z upadkiem uprzedniej ideologii, jak np. dezaktualizację i wyjście z użycia leksemów w znaczeniach dotyczących rzeczywistości radzieckiej (np. *благо* (2 zn., Skl.), *благодарушие* (Skl.), *благотворительность* (2 zn., Skl.)), deideologizację czy depolityzację niektórych jednostek (np. *гордость*, *нравственность*) oraz aktywizację leksemów włączanych w słownikach radzieckich do biernych zasobów leksykalnych (np. *благочестие*, *богобоязненный*, *гордыня*, *подавание*, *чревоугодие*). Należy też dodać, że dla części leksemów zmiany, jakie dokonały się w okresie radzieckim (np. semantyczne zwężenie, znaczeniowa dyferencjacja, melioryzacja), okazały się trwałymi (np. *благодарушие*, *целомудрие*, *гордость*, *смирение*).

Analiza materiału słownikowego wskazuje też na zjawiska nowe dla tradycyjnej duchowości Rosjan. W języku rosyjskim końca XX wieku pojawiają się np. liczne neologizmy, które dotyczą między innymi obszaru etyki i moralności⁷³. Słownikową rejestrację otrzymują zarówno wyrazy nowe, jak i nowe znaczenia, zapożyczone często z języków zachodnich. Zauważyć też można znaczeniowe „rozchwianie” niektórych pojęć pól semantycznych

⁷³ Na temat neologizmów w języku rosyjskim zob. np.: Н. С. Валгина, *Активные процессы в современном русском языке*, Москва 2003; В. Г. Костомаров, *Языковой вкус эпохи*, Санкт-Петербург 1999; Л. П. Крысин, *Заемствование иноязычной лексики*, [w:] *Найновше dzieje języków słowiańskich. Русский язык*, Е. Ширияев (red.), Орле 1997, s. 107-119; *Русский язык конца XX столетия (1985-1995)*, Е. А. Земская (ред.), Москва 2000. Należy tu zwrócić uwagę zwłaszcza na jednostki typu *клонирование*, *токсикомания*, *транссексуализм*, *эвтаназия*, *экология* (3 zn., Skl.). Leksemy te funkcjonują w obszarze moralności świeckiej, ale zjawiska, które nazywają, stają się również zagadnieniami współczesnej teologii moralnej.

„dobra” i „zła”, np. częściową pejoratywizację wyrazu *любовь* czy melioryzację leksemów *злость*, *зависть*, *эгоизм* i innych. Znaczna część jednostek obszaru duchowości moralnej, opisywanych w słownikach ze świeckiego punktu widzenia, nie ma jednoznacznego zabarwienia i może być używana zarówno w kontekstach negacji, jak też aprobaty (zob. np.: *зависть*, *самолюбие*, *любовь*, *смирение*, *эгоизм*, *злость*).

Kończąc rozważania o leksyce tego pola semantycznego można konstatować, że na kształtowanie moralności rosyjskiej końca XX wieku wyraźny wpływ ma ówczesna sytuacja społeczno-polityczna w Rosji. Reżim komunizmu, a następnie dość gwałtowne załamanie jego wartości i ideałów zachwiało aksjologiczną skalą Rosjan i zmusiło do poszukiwań duchowych. To moralne „rozchwianie” odnajduje odzwierciedlenie również we współczesnych słownikach języka rosyjskiego.

ZAKOŃCZENIE

Koniec XX wieku jest dla społeczeństwa rosyjskiego okresem niezwykle trudnym, gdyż znamionującym wiele przemian, zarówno w życiu politycznym, ekonomicznym, jak i społecznym czy obyczajowym. Wyswobodzenie się od ideologii i wartości totalitaryzmu powoduje potrzebę pewnego uporządkowania również na poziomie języka. Na płaszczyźnie leksykograficznej niezbędna jest obiektywna i dokładna prezentacja leksyki, zwłaszcza obszarów semantycznych, które w okresie radzieckim uległy widocznym wpływom ideologicznym.

Leksyka pola semantycznego „duchowość”, reprezentowana w niniejszej pracy przez jednostki leksykalne dotyczące duchowości prawosławia, jest dość szeroko przedstawiona w słownikach opisowych języka rosyjskiego końca XX wieku, choć, jak pokazują badania, słownictwo, które jeszcze w XIX wieku stanowiło w miarę spójny znaczeniowo obszar, dziś wyraźnie rozgranicza się na leksykę religijną i słownictwo, reprezentujące sferę świecko rozumianej moralności.

Leksyka przynależna obszarowi sacrum ulega niewątpliwiej „rehabilitacji” i deideologizacji. Prezentowana jest w słownikach w sposób neutralny i kulturologiczny. Znacznie zwiększa się

liczebność poświadczonych jednostek. Do struktury semantycznej leksemów wieloznacznych dołączane są znaczenia religijne. Konfesjonalizmy ulegają aktualizacji i powracają z obszarów leksyki ograniczonej temporalnie. Zaobserwowane zmiany obejmują nie tylko komponent pragmatyczny znaczenia leksykalnego, ale również jego część denotatywną. Modyfikacje dotyczą przede wszystkim wzbogacenia elementów semantycznych leksemów na poziomie ich definicyjnego i ilustratywnego opisu słownikowego. Przekształcenia prowadzące do istotnych zmian semantycznych są jednostkowe. Analiza artykułów hasłowych leksyki religijnej wykazuje też, iż słowniki końca XX wieku nie są jeszcze całkowicie wyzwolone od wpływów ideologii i leksykografii radzieckiej.

Leksyka moralności chrześcijańskiej zaprezentowana jest w słownikach ogólnych przede wszystkim w aspekcie świeckim i można sądzić, że na stałe traci konotacje religijne. Na taki stan znaczny wpływ ma globalizacja społeczeństwa, jego otwarcie na modne wzorce zachowania i świecką kulturę Zachodu. Wydaje się jednak, iż proces ten nie postępowałby tak dynamicznie, gdyby w XX wieku nie zostały podcięte korzenie rosyjskiego chrześcijaństwa.

Stan leksyki reprezentującej pole semantyczne „duchowość” w słownikach opisowych języka rosyjskiego u progu XXI wieku wskazuje na jej etap znacznej, ale jeszcze niecałkowitej aktualizacji i stabilizacji. Jednak uczyniono ważny krok w kierunku odbudowania tradycji prawosławia.

BIBLIOGRAFIA

- Bartwicka H., *Rosyjski język potoczny. Słownictwo*, Bydgoszcz 2000.
- Bondaruk K., ks., *Nauka o nabożeństwach prawosławnych*, cz. 2, Białystok 1987.
- Borucki T., *Rosyjskie pole semantyczne wyrazu „молитва”*, [w:] *Historia i terażniejszość Rosji w świetle faktów językowych. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Lingwistycznej, Kraków 10-11 maja 1993*, L. Jochym-Kuszlíkowa (red.), Kraków 1993, s. 24-31.
- Borucki T., *Refleksje o prezentacji leksyki religijnej na lektoracie języka rosyjskiego w seminarium duchownym*, „Roczniki Humanistyczne” 1995, t. 43, s. 77-84.
- Borucki T., *Семантическое поле „добра” и „зла” в текстах Александра Меня*, [w:] *Русистика и современность. Языкознание*, М. Бобран (red.), Rzeszów 1999, s. 255-264.
- Chlebda W., *Rosyjska frazeologia biblijna dzisiaj*, [w:] *Słowiańskie Bałkany oraz Słowiańszczyzna Zachodnia wobec tradycji kulturowej Europy Zachodniej (Spotkanie Wschodu i Zachodu). [Materiały Sekcji bizantino-słowianoznawczej IX Międzynarodowego Kongresu Naukowego Musica Antiqua Europae Orientalis]*, Acta Slavica, A. Bezwiński (red.), t. 2, Bydgoszcz 1991, s. 125-135.
- Chlebda W., *Z najnowszej frazeologii rosyjskiej: droga ku świątyni*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1991, t. 34, nr 1-2, s. 203-211.

- Chlebda W., *Fatum i nadzieja. Szkice do obrazu samoświadomości językowej dzisiejszych Rosjan*, „Studia i monografie” nr 226, Opole 1995.
- Doroszewski W., *Język, myślenie, działanie*, Warszawa 1982.
- Dworakowska B. E., *Legends i podania staroruskie w przekładzie Ryszarda Łuźnego – wybrane aspekty lingwistyczne*, Białystok 2008.
- Dubisz S., *Język – Historia – Kultura (wykłady, studia, szkice)*, t. 2, Warszawa 2007.
- Evdokimov P., *Sakrament miłości. Tajemnica małżeństwa w świetle tradycji prawosławnej*, Białystok 2007.
- Fediukina H., *Leksykon terminologii prawosławnej rosyjsko-polski*, Warszawa 2014.
- Gadomski A., Gadomska H., *Teolingwistyka polska w kontekście teolingwistyki słowiańskiej*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Językoznawstwo” 2014, z. 10, s. 7-24.
- Iordan I., *Principes de la definition dans les dictionnaires unilingues*, [w:] *Melanges linguistiques*, Bucarest 1957, s. 223-234.
- Kania S., Tokarski J., *Zarys leksykologii i leksykografii polskiej*, Warszawa 1984.
- Kochman S., *Studia nad słownictwem i frazeologią słowiańską*, Opole 2005.
- Kopcińska D., *Z recenzji do słownika DECFC*, „Biuletyn PTJ” 1989, t. 42, s. 161-168.
- Korzeniewska-Berczyńska J., *К вопросу о семантике советизмов. Социолингвистический анализ*, [w:] *Jednostki językowe – ich powiązania i ewolucja*, Studia i Materiały Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie. Filologia Rosyjska, nr 49, Olsztyn 1993, s. 51-56.
- Korzeniewska-Berczyńska J., *Poszukiwanie drogi do świątyni i anomie demokracji zamiast sacrum. Z problematyki analizy socjolingwistycznej współczesnej publicystyki*, [w:] *Studia Rossica*, t. 2, *Związki interdyscyplinarne w badaniach rusycystycznych*, Warszawa 1994, s. 181-188.

- Korzeniewska-Berczyńska J., „Воинствующий безбожник” на неизведанном пути к тайнам духовности. Антропоцентрический анализ современной публицистики, [w:] *Принципы и методы в филологии: конец XX в. Научно-методический семинар „Textus”*, сборник статей, вып. 6, СПб – Ставрополь 2001, s. 396–399.
- Korzeniewska-Berczyńska J., *Особенности польской и российской „дороги к храму”*, „Acta Polono-Ruthenica” 2007, t. 12, s. 129–135.
- Kowalska H., *Współczesne dzieje i problemy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej*, [w:] *Życie religijne i duchowość współczesnych Słowian*, L. Suchanek (red.), Prace Komisji Kultury Słowian, t. 2, Kraków 2002, s. 7-25.
- Kucharska-Dreiss E., *Teolingwistyka – próba popularyzacji terminu*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś. Materiały z konferencji, Gniezno 15–17 kwietnia 2002*, S. Mikołajczak, T. Węclawski (red.), Poznań 2004, s. 23-30.
- Kwiatkowska T., *Zapóżycone leksemy języka rosyjskiego i polskiego z zakresu religii w nauce języka rosyjskiego*, [w:] *Русский язык в польской аудитории*, A. Zych (red.), t. 2, Katowice 2008, s. 54–61.
- Lewicki R., *Chrześcijaństwo. Słownik rosyjsko-polski*, Warszawa 2002.
- Lewicki R., *Terminologia wschodniego chrześcijaństwa w aspekcie przekładalności*, [w:] *Problemy teolingwistyki. Języki specjalistyczne 2*, J. Lewandowski (red.), Warszawa 2002, s. 181-189.
- Lewicki R., *Translaty w słowniku przekładowym – poszukiwanie i ustalanie*, [w:] *Na tropach translatów. W poszukiwaniu odpowiedników przekładowych*, W. Chlebda (red.), Opole 2011, s. 159-165.
- Markunas A., Uczitiel T., *Leksykon chrześcijaństwa rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*, Poznań 1999.
- Markunas A., *К проблеме заглавных и малых букв в церковной лексике*, „Przegląd Rusycystyczny” 2002, nr 4 (100), s. 116-128.

- Mentalność rosyjska. Słownik*, A. de Lazari (red.), Katowice 1995.
- Mikołajczak-Matyja N., *Definiowanie pojęć przez przeciętnych użytkowników języka i przez leksykografów*, Poznań 1998.
- Meyendorff J., *Małżeństwo w prawosławiu. Liturgia, teologia, życie*, Lublin 1995.
- Pazio-Włazłowska D., *Языковая картина мира россиян и ее отражение в сакральной лексике*, [w:] *Технологии гуманитарного поиска. Лингвистика. История*, Белгород 2000, s. 50-51.
- Pazio-Włazłowska D., *Ograniczenia języka w charakterystyce sfery sacrum. Leksyka religijna w rosyjskim jednojęzycznym słowniku objaśniającym*, [w:] *Konstrukcje i destrukcje tożsamości*, E. Golachowska, A. Zielińska (red.), t. 1, *Wokół religii i jej języka*, Warszawa 2011, s. 319-329.
- Pazio-Włazłowska D., *Образ концепту „церковь” we współczesnej prasie rosyjskiej – na materiale dziennika „Российская газета”*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich*, Seria III. *Literatura. Język. Kultura. Historia*, t. 1: *Chrześcijaństwo w literaturze i języku*, Z. Abramowicz, K. Korotkich (red.), Białystok 2016, s. 345-362.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, w przekładzie z języków oryginalnych, Poznań – Warszawa 1980.
- Przybył E., *Prawosławie*, Kraków 2006.
- Pstyga A., *Nowe słownictwo rosyjskie. Struktura formalna i semantyczna rzeczownika*, Gdańsk 1994.
- Puzynina J., *Język wartości*, Warszawa 1992.
- Rey-Debove J., *Étude linguistique et sémiotique des dictionnaires français contemporains*, Paris 1971.
- Rutkowski K., *Leksyka konfesyjna w języku rosyjskim okresu radzieckiego*, Białystok 2007.
- Rygorowicz A., *Конфессиональная лексика в толковых словарях русского языка конца XX века*, [w:] *Русистика и современность. Языкознание 4*, Z. Czapiga (red.), Rzeszów 2006, s. 50-59.

- Rygorowicz-Kuźma A., *Parę uwag o wartościowaniu leksyki religijnej we współczesnych słownikach języka rosyjskiego*, [w:] *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 6, Opis. Konfrontacja. Przekład*, M. Sarnowski, W. Wysoczański (red.), Wrocław 2008, s. 393-402.
- Rygorowicz-Kuźma A., *Godność własna czy egoizm? O leksemach „самолюбие” i „себялюбие” w opisowych słownikach języka rosyjskiego*, „*Studia Wschodniosłowiańskie*” 2008, t. 8, s. 161-166.
- Rygorowicz-Kuźma A., *Losy greckiego zapożyczenia „filantropia” w języku rosyjskim*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich. Seria II. Wokół kultur śródziemnomorskich*, t. 2: *Historia. Język. Kultura*, Z. Abramowicz, J. Ławski (red.), Białystok 2010, s. 275-281.
- Rygorowicz-Kuźma A., *Duma – cnota czy grzech? O leksemach „гордость” i „гордыня” w słownikach języka rosyjskiego*, „*Studia Wschodniosłowiańskie*” 2011, t. 11, s. 251-258.
- Rygorowicz-Kuźma A., *Terminologia prawosławna w rosyjsko-polskich słownikach ogólnych*, „*Acta Polono-Ruthenica*” 2014, t. 19, s. 261-271.
- Rygorowicz-Kuźma A., *Terminologia prawosławna w rosyjsko-polskich słownikach specjalistycznych*, „*Studia Wschodniosłowiańskie*” 2015, t. 15, s. 405-414.
- Schmemann A., *Droga Prawosławia w historii*, Białystok 2001.
- Skowrońska-Płaczynka G., *Сакральная лексика в современном русском языке*, [w:] *Nowe rosyjskie realia i ich odzwierciedlenie we współczesnym języku rosyjskim: materiały międzynarodowej konferencji naukowo-metodycznej (Warszawa, 5–6 maja 1994 r.)*, S. A. Chwatow, T. Miedziński (red.), Olsztyn 1994.
- Skowrońska-Płaczynka G., *Православие. Лингводидактические материалы для студентов русской филологии*, cz. 1-2, Kraków 1995, 1998.
- Skowrońska-Płaczynka G., *Православие – из опыта составления лингводидактических материалов*, [w:] *Вопросы лингвистики и лингводидактики, Материалы конференции МАПРЯЛ*, Kraków 1996, s. 299-302.

- Skowrońska-Płaczynta G., *O języku religijnym w prawosławiu rosyjskim*, [w:] *Od Biblii Wujka do współczesnego języka religijnego*, ks. Z. Adamek, S. Koziara (red.), Tarnów 1999, s. 214-220.
- Skowrońska-Płaczynta G., *O kategoriach świętych w prawosławiu i ekwiwalentach ich rosyjskich nazw w języku polskim*, [w:] *Z problemów przekładu i stosunków międzyjęzykowych*, T. Żeberek, T. Borucki (red.), Kraków 2002, s. 173-189.
- Smółkowa T., *Metodologiczne aspekty opisu współczesnych neologizmów i neosemantyzmów polskich*, [w:] *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, Prace Slawistyczne nr 105, Warszawa 1997, s. 257-267.
- Sztolberg-Bybluk M., *Podręczny słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski terminów chrześcijańskich*, Toruń 1994.
- Szyłak J., *Krajobraz po rewolucji*, „W Drodze” 2000, nr 7 (323).
- Thom F., *Drewniany język*, Warszawa 1990.
- Wawrzyńczyk J., *Wyrazy i zwroty związane z życiem religijnym w „wielkiej” leksykografii rosyjsko-polskiej*, „Acta Polono-Ruthenica” 1997, t. 2, s. 315-322.
- Widział-Ignaszczak M., *Przekaz leksyki religijnej z języka polskiego na język rosyjski*, Lublin 2017.
- Zmuda E., *Stare czy nowe podejście badawcze. Teolingwistyka – zarys teorii i perspektywy badań*, „Poradnik Językowy” 2017, z. 8 (747), s. 40-55.
- Żurek M., *Слово в меняющемся мире: обозначение возрожденных понятий духовной жизни и нравственности*, [w:] *Актуальные вопросы изучения русской литературы и культуры*, Kraków 2001, s. 266-269.
- Żurek M., *Od dobroczynności i filantropii do wszechobecnego sponsoringu. Z aktualnych problemów leksyki polskiej i rosyjskiej*, [w:] *Wschód-Zachód. Dialog języków i kultur*, G. Nefagina (red.), t. 1, Śląsk 2007, s. 322-325.

- Алексеев А. А., *Христианская терминология русского языка*, [в:] *Язык: история и современность. Сборник научных статей*, Санкт-Петербург 1996, с. 81-87.
- Алексеева М. О., *Когнитивные аспекты изучения терминологии русского православия*, „Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена” 2009, № 119, с. 197-202, <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnye-aspekty-izucheniya-terminologii-russkogo-pravoslaviya> [dostęp: 12.09.2018].
- Алексий II, Патриарх Московский и всея Руси, *Доклад „Русская Православная Церковь на рубеже веков”, 13 августа 2000 г.*, „Журнал Московской Патриархии” 2000, № 9, с. 16-54.
- Андреев Д., *Роза мира*, „Искусство кино” 1990, № 5, с. 131-146.
- Андреева И. В., Баско Н. В., *Православная Россия в русской литературе: культурологический словарь*, Москва 2005.
- Андрякова Т. В., *Анализ определений некоторых религиозно-филологических понятий (по текстам словарей и энциклопедий, изданных в России в конце XIX–XX в.)*, [в:] *Свеча–2000, Религия в гуманитарном измерении баренцева региона*, Архангельск 2001, с. 15-28.
- Арсений, архиеп. Истринский, *Русская Православная Церковь на рубеже XX–XXI вв.*, [в:] *Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь*, Алексий II (ред.), Москва 2000, с. 12–25.
- Арутюнова Н. Д., *О „стыде” и „совести”*, [в:] *Логический анализ языка: Языки этики*, Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко, Н. К. Рябцева (ред.), Москва 2000, с. 54-78.
- Белинский В. Г., *Взгляд на русскую литературу 1847 года*, [в:] *А. И. Герцен в русской критике*, Москва 1953.
- Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета*, в русском переводе с приложениями, Брюссель 1989.
- Батулина А. В., *Лексикографическое представление религиозной лексики микрополя «титутлы и обращения» в современных толковых словарях*, „Проблемы истории, филологии, культуры” 2014, № 3 (45), с. 69-71.

- Бугаева И. В., *Семантические процессы в религиозной лексике*, [в:] *III Международные Бодуэновские чтения: И. А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания. Труды и материалы*, К. Р. Галиуллина, Г. А. Николаева (ред.), Казань 2006, с. 137-140.
- Булычев Ю., *Православие. Словарь неофита*, Москва 2004.
- Валгина Н. С., *Активные процессы в современном русском языке*, Москва 2003.
- Вениамин, Архиепископ Нижегородский и Арзамасский, *Новая Скрижаль или Объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных*, т. 1-2, репринтное издание, Москва 1992.
- Виноградов В. В., *История слов*, Москва 1999.
- Волков С. С., *О семантической эволюции библеизма*, [в:] *Лексическая и грамматическая семантика*, Л. Н. Ушакова (ред.), Белгород 1998, с. 6-8.
- Гадомский А. К., *Русская теолингвистика: история, основные направления исследований*, „Стиль” 2010, т. 9, Београд, с. 357-374.
- Гак В. Г., *Актантная структура грехов и добродетелей*, [в:] *Логический анализ языка: Языки этики*, Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко, Н. К. Рябцева (ред.), Москва 2000, с. 90-96.
- Гольберг И. М., *Языковые образования сферы религии*, [в:] *Русистика на современном этапе*, Москва 1999, с. 126-130.
- Горбань О. А., *Глагольная лексика как средство выражения религиозных понятий в древнерусском летописном тексте*, „Вестник Волгоградского государственного университета”, серия 2, „Языкознание” 2010, № 1 (11), с. 6-13.
- Горбачевич К. С., *Нормы современного русского литературного языка*, Москва 1978.
- Дамаскин (Орловский), игумен, *Гонения на Русскую православную церковь в советский период*, [в:] *Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь*, Алексей II (ред.), Москва 2000, с. 179-189.

- Демычева В. В., *Реактивация церковно-религиозной лексики в русском языке последних десятилетий (на материале агентивной лексики)*, [в:] *Православие и русская литература*, Арзамас 2004, с. 260-263.
- Добротолюбие*, в русском переводе святителя Феофана, Затворника Вышенского, т. 3, Блаженный Фаласий, *Сотня Вторая*, Москва 1888; Москва 2003 [reprint].
- Добрушина Е. Р., *Абсолютность добра и относительность блага или наоборот*, „Вестник ПСТГУ, Филология” 2009, № 1 (15), с. 25-40.
- Дронова Л. П., *Прилагательное „благой” в историко-культурном контексте*, „Известия Уральского государственного университета” 2005, № 39, Гуманитарные науки, вып. 10, с. 185-190.
- Дуличенко А. Д., *Русский язык конца XX столетия*, Munchen 1994.
- Душеполезные поучения аввы Дорофея*, Издание Свято-Успенского Псково-Печерского монастыря, 1994.
- Дымарский М. Я., *Словарь как потенциальное орудие манипуляции общественным сознанием*, [в:] *Слово в тексте, словаре и культуре*, Н. Г. Бабенко (ред.), Калининград 2004, с. 5-16.
- Емельянова О. Н., *Помета „устарелое” во 2-ом издании Малого Академического Словаря русского языка*, „Речевое общение. Вестник Российской риторической ассоциации” 2000, вып. 1 (9), с. 9-17.
- Емельянова О. Н., *Пометы, характеризующие хронологическое расслоение лексики в толковых словарях современного русского языка*, „Речевое общение. Специализированный вестник” 2000, вып. 2 (10), с. 119-124.
- Емельянова О. Н., *Стилистическая составляющая лексикографического описания (на материале толковых словарей современного русского языка)*, [в:] *Русский язык сегодня*, вып. 3, *Проблемы русской лексикографии*, Л. П. Крысин (ред.), Москва 2004, с. 84-90.

- Ермакова О. П., *Концепты „совесть” и „зависть” в их языковом выражении*, [в:] *Русский язык сегодня*, вып. 1, сб. статей, Крысин Л. П. (ред.), Москва 2000, с. 375-385.
- Живов В. М., *Язык и культура в России XVIII века*, Москва 1996.
- Журавлев С. А., *Религиозная лексика и прагматика словаря*, [в:] *Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы. Международная научная конференция, посвященная 200-летию Казанского университета. Труды и материалы*, К. Р. Галиуллин (ред.), Казань 2004, с. 290-291.
- Журавский А. В., *Приход в Русской Православной Церкви. XX в.*, [в:] *Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь*, Алексей II (ред.), Москва 2000, с. 276-294.
- Закон Божий: пять книг о православной вере*, Москва 1991.
- Змарзер В., *Актуализация церковной лексики в современном русском языке*, „Studia Rossica” 2000, t. 9, cz. II, *Leksyka i leksykografia. Paremiologia i paremiografia*, Warszawa 2000, s. 279-286.
- Зуев Ю. П., *Русская Православная Церковь*, [в:] *Российская цивилизация. Этнокультурные и духовные аспекты. Энциклопедический словарь*, М. П. Мчедлов и др. (ред.), Москва 2001, с. 371-376.
- Игнатов А., *Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии*, „Вопросы философии” 2001, № 4, с. 25-30.
- Истомина И. А., *О диалогичности текстов современной православной проповеди*, „Ученые записки Казанского университета” 2012, т. 154, кн. 5, Гуманитарные науки, с. 156-163.
- Ицкович Т. В., *Религиозный функциональный стиль в жанровом аспекте: к постановке проблемы*, „Жанры речи” 2016, № 1, с. 87-93.
- Какорина Е. В., *Трансформации лексической семантики и сочетаемости*, [в:] *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, Е. А. Земская (ред.), Москва 2000, с. 67-89.

- Климкова Л. А., *Слово „Бог” в русской языковой картине мира*, [в:] *Православие и русская литература*, Арзамас 2004, с. 239-247.
- Козина Н. О., *Лингвокультурологический анализ русского концепта «грех» (на материале лексических, фразеологических и паремических единиц)*, Иваново 2003.
- Колесов В. В., *Древняя Русь: наследие в слове*. В 5-ти кн. Кн. 2. *Добро и зло*, Санкт-Петербург 2001.
- Колесов В. В., *„Как слово наше отзовется...” (Русский язык в современной России)*, [в:] *Современные языковые процессы. Межвузовский сборник*, Санкт-Петербург 2003, с. 32-46.
- Колесов В. В., *Язык и ментальность*, Санкт-Петербург 2004.
- Кон И. С., *Сексуальная культура в России. Клубничка на березке*, Москва 1997.
- Королева И. А., *Сакральнo-богослужeбная лексика в аспекте лингвистического исследования*, [в:] *Филологический по-иск. Сборник научных трудов*, вып. 4, Волгоград 2000, с. 87-93.
- Королева И. А., *Стилистические особенности сакральнo-богослужeбной лексики*, [в:] *Кирилло-Мефодиевские традиции на Нижней Волге*, Волгоград 2002, с. 115–118.
- Костомаров В. Г., *Языковой вкус эпохи*, Санкт-Петербург 1999.
- Кошелева Т. И., *Православная церковная лексика в современных светских СМИ*, „Вестник Новгородского государственного университета” 2013, № 72, с. 103-106.
- Крылова О. А., *Толерантность, речевые жанры и функциональные стили современного русского литературного языка*, [в:] *Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности*, Екатеринбург 2003, с. 199-209.
- Крылова И. А., *Проблема иллюстрирования лексики сферы религии в толковых словарях*, „Studia Humanitatis” 2018, № 4, <http://st-hum.ru/content/krylova-ia-problema-illyustrirovaniya-leksiki-sfery-religii-v-tolkovyh-slovaryah> [dostęp: 20.04.2019].

- Крысин Л. П., *Религиозно-проповеднический стиль и его место в функционально-стилистической парадигме современного русского литературного языка*, [в:] *Поэтика. Стилистика. Язык и культура*, Н. Н. Розанова (ред.), Москва 1996, с. 135-138.
- Крысин Л. П., *Заимствование иноязычной лексики*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Русский язык*, Е. Ширяев (red.), Opole 1997, s. 107-119.
- Купина Н. А., *Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции*, Екатеринбург 1995.
- Купина Н. А., *Языковое строительство: от системы идеологем к системе культурем*, [в:] *Русский язык сегодня*, Л. П. Крысин (отв. ред.), вып. 1, Москва 2000, с. 182-189.
- Купина Н. А., Михайлова Ю. Н., *Религиозная лексика и ее отражение толковыми словарями русского языка*, [в:] *Проблемы русской лексикографии*, Москва 2004, с. 58-60.
- Лейчик В. М., *Обновление религиозного стиля: взгляд лексиколога*, [в:] *Христианизация, дехристианизация и рехристианизация в теории и практике русского языка*, Познань 2001, с. 31-40.
- Листрова-Правда Ю. Т., Расторгуева М. Б., *К вопросу о функциональном церковно-религиозном стиле современного русского литературного языка*, „Вестник ВГУ” 2006, № 1, серия: Филология. Журналистика, с. 49-54.
- Листрова-Правда Ю. Т., Ангсумалин Пачит, *Рецензия на „Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения” – главный редактор Г. Н. Скляревская – С-Пет.: Фолио-пресс, 1998 – 406 с.*, „Вестник ВГУ” 2007, № 2, серия: Филология. Журналистика, с. 68-70.
- Ломоносов М. В., *Предисловие о пользе книг церковных в российском языке*, [в:] М. В. Ломоносов. *Избранные произведения*, Ленинград 1986, с. 473-478.
- Маринова Е. В., *Могут ли амбиции быть здоровыми?*, „Русская речь” 2012, № 5, с. 57-63.

- Маслова В. А., *«Любите врагов ваших...»: сакральное и светское в концепте «Любовь»*, [в:] *Хрестоматия теолингвистики*, т. 2, А. К. Гадомский (ред.), Ульяновск 2019, с. 425-436.
- Матей И. К., *О происхождении русской православной лексики и ее генетических разрядах*, „Известия ВГПУ” 2016, серия: Гуманитарные науки. Филологические науки, № 1 (270), с. 160-163.
- Матей И. К., *О семантике православной терминологической лексики*, [в:] „Научный вестник Воронежского государственного архитектурно-строительного университета” 2016, серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, № 2 (21), с. 15-19.
- Матей И. К., *Особенности представления православной лексики в современных словарях*, „Научный вестник Воронежского государственного архитектурно-строительного университета” 2016, серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, № 1 (20), с. 6-10.
- Мечковская Н. Б., *Язык и религия*, Москва 1998.
- Михайлова Ю. Н., *Об эволюции лексикографического представления концепта „Бог”*, „Известия Уральского государственного университета” 2003, № 28, с. 181-191.
- Мишланов В. А., Худякова Е. С., *О жанровой специфике текстов церковно-религиозного стиля*, „Филологические заметки” 2008, т. 2, <http://philologicalstudies.org/dokumenti/2008/1.pdf> [dostep: 20.11.2018].
- Мовлева Н. С., *Малый православный толковый словарь*, Москва 2008.
- Молитвослов*, Москва, Санкт-Петербург 1998.
- Морковкина А. В., *Русские агнонимы в теоретическом и прикладном рассмотрении*, Москва 1994.
- Морковкин В. В., *Русская духовность в лексикографическом рассмотрении*, „Русистика сегодня” 1999, № 1-2, с. 142-157.

- Мчедлов М. П., *Возрождение религиозное*, [в:] *Российская цивилизация. Этнокультурные и духовные аспекты. Энциклопедический словарь*, М. П. Мчедлов и др. (ред.), Москва 2001, с. 33-37.
- Общеобразовательные учреждения Русской Православной Церкви*, <https://azbyka.ru/katehizacija/obshheobrazovatelnye-uchrezhdenija-russkoj-pravoslavnoj-tserkvi.shtml> [dostęp: 20.11.2018].
- Основы социальной концепции Русской Православной Церкви*, <https://mospat.ru/ru/documents/social-concepts> [dostęp: 10.12.2018].
- Панова Л. Г., *Грех как религиозный концепт (на примере русского слова „грех” и итальянского „peccato”)*, [в:] *Логический анализ языка. Языки этики*, Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко, Н. К. Рябцева (ред.), Москва 2000, с. 167-177.
- Патюкова Р. В., *Религиозная лексика как неотъемлемый компонент существования духовных грамот русских монархов XIV–XVI вв.: диахронический аспект*, „Теория и практика общественного развития” 2010, № 4, <https://cyberleninka.ru/article/v/religioznaya-leksika-kak-neotemlemyy-komponent-suschestvovaniya-duhovnyh-gramot-russkih-monarhov-xiv-xvi-vv-diahronicheskiy-aspekt> [dostęp: 02.03.2019].
- Петухова М. Е., *Функциональные особенности церковной терминологии (наименования помещений) в русском языке послереволюционного периода*, [в:] *Исследования по сравнительному языкознанию*, Казань 2004, с. 110-117.
- Поцепня Д. М., *Изменения в словарном составе языка и новые лексикографические идеи*, [в:] *Современные языковые процессы. Межвузовский сборник*, Санкт-Петербург 2003, с. 76-88.
- Правила русской орфографии и пунктуации*, утв. Акад. наук СССР, М-вом высш. образования СССР и М-вом просвещения РСФСР, Москва 1956, <https://pravopisanie.academic.ru> [dostęp: 12.12.2018].
- Правила русской орфографии и пунктуации. Полный академический справочник*, Лопатин В. В. (ред.), Москва 2007.
- Православие. Словарь атеиста*, Н. С. Гордиенко (ред.), Москва 1988.

- Православные институты и университеты*, <http://www.hristianstvo.ru/life/education/institute> [dostęp: 20.11.2018].
- Проект „Свод правил русского правописания. Орфография. Пунктуация”, Москва 2000, с. 377-393.
- Прохватилова О. А., *Православная проповедь и молитва как феномен современной звучащей речи*, Волгоград 1999.
- Прохватилова О. А., *Экстралингвистические параметры и языковые характеристики религиозного стиля*, „Вестник Волгоградского государственного университета” 2006, серия 2: Языкознание, вып. 5, с. 19-26.
- Рейли М., *Истоки жизни: русские обряды и традиции*, Санкт-Петербург 2002.
- Рождественский Ю. В., *Словарь терминов. (Общеобразовательный тезаурус): Мораль. Нравственность. Этика*, Москва 2002.
- Розанова Н. Н., *Сфера религиозной коммуникации: храмовая проповедь*, [в:] *Современный русский язык. Социальная и функциональная дифференциация*, Л. М. Крысин (ред.), Москва 2003, с. 341-363.
- Розенталь Д. Э., Джанджакова Е. В., Кабанова Н. П., *Справочник по правописанию, произношению, литературному редактированию*, Москва 1999.
- Романов А., *Использование церковной лексики и отношение к ней среди носителей современного русского языка*, „Russian Language Journal” 2008, т. 58, с. 159-186.
- Русский язык*, Л. Л. Касаткин (ред.), Москва 2001.
- Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, Е. А. Земская (ред.), Москва 2000.
- Сенько Е. В., *К проблеме лексических инноваций*, Ленинград 1979.
- Сергеева Е. В., *Изменение семантики лексем „вера” и „религия” в русском литературном языке XIX–XX веков*, [в:] *Язык. Функции. Жизнь. Сборник статей в честь проф. А. В. Бондарко*, Санкт-Петербург 2000, с. 125-130.

- Синагатуллин И. М., *Вторая жизнь слова*, „Русский язык за рубежом” 1994, № 3, с. 28-30.
- Скляревская Г. Н., *Слово в меняющемся мире. Русский язык начала XXI столетия: состояние, проблемы, перспективы*, „Исследования по славянским языкам” 2001, № 6, с. 177-202.
- Скляревская Г. Н., *Лексика русского православия в процессе языкового возрождения начала XXI века: ее место в лексической системе и культуре страны*, [в:] *Русистика и современность: Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. Материалы IV Международной конференции 28–29 июня 2001 г.*, Санкт-Петербург 2002, с. 22-31.
- Скляревская Г. Н., *Современное русское православие. Толково-энциклопедический словарь*, Москва 2012.
- Скляревская Г. Н., *Лексика православия в современном русском языке: опыт лексикологического анализа и лексикографического описания*, „Вестник НГУ” 2012, серия: История, филология, т. 11, вып. 9, с. 36-40.
- Словарь православной церковной лексики: Прописная – строчная*, <https://gramota.ru/slovari/pravosl0> [доступ: 12.12.2018].
- Смирнова И. В., *Древнерусская религиозная терминология: обряд пострижения в монахи в житиях XII–XIV веков*, „Вестник Удмуртского университета” 2008, серия: История и филология, вып. 3, с. 167-172.
- Смирнова С. А., *О понятии «церковная лексика»*, „Научный диалог. Филология” 2014, № 12 (36), с. 84-97.
- Смирнова С. А., *Социолингвистическое описание церковной лексики*, „Acta Neophilologica” 2015, т. 17 (1), с. 35-43.
- Сорокин Ю. С., *Развитие словарного состава русского литературного языка. 30-е - 90-е годы XIX века*, Москва 1965.
- Судаков Г. В., *Речевые вкусы М. Н. Загоскина*, [в:] *Словарь русского языка XIX века. Проблемы. Исследования. Перспективы*, С. Св. Волков (отв. ред.), Санкт-Петербург 2003, с. 63-77.
- Сукина Л. Б., *Понятие благотворительности в культуре русского средневековья*, [в:] *Благотворительность в России: исто-*

- рические и социально-экономические исследования*, Санкт-Петербург 2004, с. 19-24.
- Сысоева Н. А., *Использование церковно-библейской лексики для метафоризации в языке современной публицистики*, [в:] *Кирилло-Мефодиевские традиции на Нижней Волге*, Волгоград 2002, с. 123-125.
- Тимирханов В. Р., Михайлова А. Г., *Особенности терминологизации лексики религиозной сферы в отечественной лингвистической традиции*, „Вестник Башкирского университета” 2017, т. 22, № 2, с. 483-487.
- Тимофеев К. А., *Религиозная лексика русского языка как выражение христианского мировоззрения*, Новосибирск 2001.
- Удалых Г. Д., *Семантическое представление религиозных чувств в русском литературном языке: благочестие*, „Вестник ВолГУ” 2002, серия 2, вып. 2, с. 13-17.
- Успенский Л. А., *Богословие иконы православной церкви*, Париж 1989.
- Устав Русской Православной Церкви. Монастыри*, <https://mospat.ru/ru/documents/ustav/xviii> [dostęp: 09.09.2018].
- Ферм Л., *Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет)*, Uppsala 1994.
- Храмцова Н. Л., *Динамические процессы в прагматически маркированной лексике в русском языке в начале XXI века (на примере слова „амбициозный”)*, „Вестник Новосибирского государственного педагогического университета” 2017, том 7, № 2, с. 143-160.
- Хрестоматия по марксистско-ленинской философии*, т. 3, С. Т. Калтахчян, Ю. П. Петров, В. Т. Калтахчян (ред.), Москва 1962.
- Цыпин В., *История Русской Православной Церкви 1917–1990*, Москва 1994.
- Цыпин В., *Архиерейский юбилейный сбор Русской Православной Церкви 2000 г.*, [в:] *Православная энциклопедия*, т. 3, Москва 2001, с. 563-566.
- Цыпин В., *История Русской Церкви (Синодальный период)*, Сергиев Посад 2004.

- Четырина А. М., *Религиозная лексика в толковых словарях конца XVIII – середины XIX века*, „Известия РГПУ им. А. И. Герцена” 2006, серия: Общественные и гуманитарные науки, № 19, т. 2, с. 81-84, <https://cyberleninka.ru/article/n/religioznaya-leksika-v-tolkovyh-slovaryah-kontsa-xviii-serediny-xix-veka> [dostęp: 12.09.2018].
- Шмелькова В. В., *Лексическая деархаизация в современном русском литературном языке*, Пенза 2009.
- Шмелькова В. В., *Сущность процесса лексической деархаизации в современном русском литературном языке*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Москва 2010.
- Элбакян Е. С., *Милосердие и благотворительность в России*, [в:] *Российская цивилизация. Этнокультурные и духовные аспекты. Энциклопедический словарь*, М. П. Мчедлов и др. (ред. кол.), Москва 2001, с. 195-199.
- Якимов П. А., *О сущности понятия «религиозная лексика» в современной лингвистике*, „Вестник ОГУ” 2011, № 11 (130), с. 74-76.

WYKAZ SKRÓTÓW

- BAS *Словарь современного русского литературного языка*, АН СССР, т. 1-17, Москва 1950–1965.
- BTS *Большой толковый словарь русского языка*, С. А. Кузнецов (сост. и гл. ред.), Санкт-Петербург 1998.
- Czern. Черных П. Я., *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, т. 1-2, Москва 1999.
- DAL *Толковый словарь живого великорусского языка*, совмещенная редакция изданий В. И. Даля и И. А. Бодуэна де Куртенэ в современном написании, т. 1-4, Москва 2006.
- Djacz. Дьяченко Г., протоиерей, *Полный церковно-славянский словарь*, репринтное воспроизведение издания 1900 г., Москва 1993.
- Fas. Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, т. 1-4, Москва 1986.
- JeFr. Ефремова Т. Ф., *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*, Москва 2000.
- MAS *Словарь русского языка в 4-х томах*, А. П. Евгеньева (ред.), Москва 1999.
- NSJP *Nowy słownik języka polskiego PWN*, E. Sobol (red.), Warszawa 2002.
- OSz-4 Ожегов С. И., Шведова Н. Ю., *Толковый словарь русского языка*, Москва 2004.
- Oż-73 Ожегов С. И., *Словарь русского языка*, Москва 1973.
- SA Смирнов И., Глобачев М., *Словарь архаизмов*, Москва 2001.

- SAN *Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка*, т. 1-4, Санкт-Петербург 1847.
- SDJ *Словарь древнерусскаго языка (XI–XIV вв.)*, Р. И. Аванесов (ред.), Москва 1988.
- SJP *Słownik języka polskiego PWN*, т. 1-3, М. Szymczak (red.), Warszawa 1996.
- Skl. *Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения*, Г. Н. Складаревская (ред.), Санкт-Петербург 1998.
- Skl.2 *Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия*, Г. Н. Складаревская (ред.), Москва 2001.
- Sl. XVIII *Словарь русского языка XVIII века*, т. 1-6, Ю. С. Сорокин (гл. ред.), Ленинград 1984–1991.
- SP Максимов В. И. и др., *Словарь перестройки*, Санкт-Петербург 1992.
- SPK Складаревская Г. Н., *Словарь православной церковной культуры*, Санкт-Петербург 2000.
- SRJ XI–XVII *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 1, Москва 1975.
- SSRJ Алиева Т. С., *Словарь синонимов русского языка*, Москва 2001.
- Szwed. *Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений*, Н. Ю. Шведова (ред.), Москва 1998–2003.
- TSRS *Большой толковый словарь русских существительных. Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы*, Л. Г. Бабенко (ред.), Москва 2005.
- TSU *Толковый словарь русского языка*, т. 1-4, Д. Н. Ушаков (ред.), Москва 1935–1938.
- TSS Мокиенко В. М., Никитина Т. Г., *Толковый словарь языка совдепии*, Санкт-Петербург 1998.
- WSRP *Wielki słownik rosyjsko-polski*, J. Wawrzyńczyk (red.), Warszawa 2004.

SUMMARY

The Lexis of the Semantic Field of “Spirituality” in Descriptive Dictionaries of the Russian Language of the Late 20th Century

The subject of this monograph is the lexis representing the semantic field of “spirituality” selected from descriptive dictionaries of the Russian language of the late 20th century. The term *spirituality* is understood in it as a part of the inner world of man, the essence of which constitutes a way of perceiving the cause and sense of existence on earth, faith in God and related religious and social attitudes. Since Orthodoxy is the nucleus of Russian culture and carrier of its traditional values, it seems right to restrict the analysis to this field.

Undertaking this topic was prompted by its importance and topicality – the revival of the spiritual lives of Russians after religious repression, anti-religious propaganda, censorship and ideological indoctrination. The analysis of the selected vocabulary in the context of recent social and political changes in the Russian state has made it possible to determine if and to what extent the Soviet period had an impact on the contemporary spirituality of Russians in the context of language, whether the collapse of the values and ideals of communism is the only reason for the

changes observed, and whether the influence of other factors, e.g. globalisation or the secularization of society, can be noted.

The lexical material analysed in this research was selected from two basic lexicographic sources of the Russian language published in the post-Soviet era, i.e. *Большой толковый словарь русского языка*, edited by S. A. Kuznietsov (1st edition, 1998; later referred to as: BTS) and *Толковый словарь русского языка*, S. I. Ozhegov and N. J. Shvedova (4th edition, 2004; later referred to as: OSz-4). The material is not cited in its entirety, but rather limited to selected examples illustrating clear changes in the lexical area explored.

This dissertation consists of an *Introduction*, which presents, among others, the assumptions of the thesis and the characterised source database, three chapters discussing lexical material, *Conclusion*, *Bibliography* and *Index of Lexical Units*.

In the first chapter, a synchronous analysis of the confessional lexis concerning its dictionary description was conducted. The analysis indicated that this area was widely represented in lexicographic sources of the late 20th century. Units representing all of the semantic microfields associated with this fragment of reality including the concept of faith and terminology related to theology, the sacraments, church services, the cycle of feasts, sacred buildings, church architecture, sacred objects, liturgical vestments and utensils, and the clergy and laity are recorded in them. The definitions of the lexemes are presented mainly in a natural way in accordance with Orthodox teaching, and frequently include elements of encyclopedism. The presence of encyclopedic information for confessional lexemes is undoubtedly a requirement of the times – the need for religious education in a society that functioned for over 70 years in atheistic reality.

Chapter two and three present a lexis of Orthodox spirituality in diachronic description, which allows for revealing a number of

developmental tendencies of a given vocabulary. Lexical material was presented in two chapters as a result of a clear separation of two distinct semantic areas: confessional lexis directly pointing to the religious sphere (Orthodoxy) and described in dictionaries as belonging to this area, and the lexis of “spiritual morality”, which on the one hand represents the domain of Christian morality, although in contemporary lexicographic sources it is presented in a secular manner without reference to the sphere of the sacred.

The analysis of the confessional vocabulary carried out in chapter two indicates that this area was subject to change in descriptive dictionaries of the Russian language of the late 20th century. The evident tendency is the significant expansion of the religious sphere and its rehabilitation. Despite the fact that this research relates to general language dictionaries, in which it is not possible to present the confessional lexis comprehensively, a considerable qualitative increase in recorded units can be observed, not only those basic for the knowledge of Orthodoxy and most active in the language, such as: *Благовещение, всенощное бдение, молитвослов, рукоположить*, but also narrowly-specialised terms, such as *илитон, потир, саккос, ставропигия*, etc. Among the qualitative changes, the most prominent process is the deideologization of a given lexis. The lexemes lose the elements and negative qualifiers given to them in the Soviet era and are neutralized (see, e.g. *Евангелие*). The rehabilitation of vocabulary also occurs at the graphic level. The lexis, which was included in passive dictionary resources in the previous period due to its association with the sphere of sacrum, has been updated (e.g. *греховный, инок*). Restoring the confessional meaning of polysemic phrases (e.g. *брак*) is also an active process. Directions of stylistic changes in the analysed vocabulary are not yet clearly identified, but a general tendency of raising its rank can be noted.

The semantic transformation in the analysed lexical material are sporadic. Confessional lexis is a domain that is quite semantically hermetic and hardly susceptible to change. The activity of confessionalisms in language leads to the development of figurative and secondary meanings functioning dynamically outside the sphere of sacrum (see, e.g. *великомученик*). However, the religious semantics of the lexemes are significantly supplemented in dictionaries. The enrichment of dictionary descriptions appears both at the level of definitions, by including additional semantic elements such as ‘confessional affiliation’, ‘functional purpose’, ‘place in hierarchy’, etc. and at the non-definitive level (adding illustrations, phrases, encyclopedic notes, etc.).

As the analysis indicates, dictionaries of the late 20th century are not completely freed from the influence of Soviet ideological and lexicography. A group of lexemes is clearly separated, whose contemporary inclusion among archaisms seems to be in several cases unjustified (see e.g. *молитвенник, старец*), and also a group of units described in lexicographic sources with the use of depreciating qualifiers and expressions such as *в христианской мифологии, по преданию, библейская легенда* and *служитель культа* (see, e.g. *архангел, манна*).

Chapter three of this dissertation address the lexis associated with “spiritual morality” in Russian lexicographic sources. The changes that have been observed in this area are not so regular, as in the case of confessional lexis, because the lexical material was discussed in two semantic fields – good and evil, positive and negative attitudes and behaviours from the Christian perspective. Terminology related to Christian morality presented in Russian language dictionaries in the late 20th century is most often deprived of religious connotations, which suggests that in common use, they function as elements of secular morality. Despite the

fact that communism significantly interfered in human morality, descriptions of the lexis in this field were not distorted to the same extent as in the case of the confessional lexis, in Soviet dictionaries. A comparison of dictionary entries in Soviet sources and dictionaries of the late 20th century indicates certain phenomena associated with the collapse of Soviet ideology and values including e.g. a return of elements of lexemes from passive vocabulary (e.g. *благодетствие, гордыня, подаяние, чревоугодие*), updated units which concerned concepts that were inconsistent or “uncomfortable” for Soviet ideology (e.g. *милосердие, благотворительность*), and also deideologization or depoliticization of certain lexemes (e.g. *благо, гордость, нравственность*). For many of them, it is difficult to clearly state if the semantic transformations are the result of innovations of the Soviet era or global civilizational transformations. Undoubtedly, the communist regime, followed by a rather sudden collapse of its values and ideals, brought about an axiological relaxation of society. This moral “instability” can also be perceived in dictionary descriptions. A significant part of the lexical units of this semantic field is not clear-cut and can be used both in contexts of negation and also affirmation (see, e.g.: *зависть, самолюбие, любовь, смирение, эгоизм, злость*, etc.)

While summarizing the results of the analysis, it should be stated that the state of the lexis representing the semantic field “spirituality” in descriptive dictionaries of the Russian language at the beginning of the 21st century indicates a stage of significant, but still incomplete revision and stabilization. However, an important step has been made toward rebuilding the culture of Russian Orthodoxy.

INDEKS JEDNOSTEK LEKSYKALNYCH

А

авва 161
автокефалия 48
Агнец Божий 89
агрессивный 257
ад 84, 150
акафист 146
акафистник 146
алтарник 57, 100
алтарь 51, 112
амбициозный 256
амбиция 256, 257
амвон 51, 130
аналой 51, 112
анафема 87
анакорет 175, 180
ангел 91, 150, 186
ангел-хранитель 91
антидор 161
антиминс 52, 98
антихрист 186, 188
апломб 256
Апокалипсис 53, 157
апологетика 87
апостол 90, 136, 189
Апостол 53
архангел 91, 92, 186,
187

Архангел Гавриил 91
Архангел Михаил 91
Архангел Рафаил 91
архидиакон 100
архиепископ 54
архиерей 57, 112
архимандрит 54, 55, 57, 133
архипастырь 100
атеист 58, 135

Б

батюшка 59, 165, 178, 195
батя 59
безбожник 58, 166, 167
безжалостность 269
белая зависть 262
бессмертие 84
бессребренник 90
бесстыдник 267
библия 157
Библия 53, 190, 195
благо 212, 213, 214, 270
благоверный 243
благовест 109, 114, 169
Благовещение 68, 70, 97,
98
благоволение 244
благоволительный 243

- благоговейный 243
 благодательный 243
 благодать 84, 111, 212, 213
 благодетель 244
 благодетельный 243
 благоддеяние 229, 244
 благодушествовать 238, 239
 благодушие 236, 237, 238, 270
 благодушный 237, 243
 благожелатель 244
 благолюбивый 243
 благомилостивый 243
 благомощный 243
 благомужественный 243
 благомыслящий 243
 благонадежный 243, 244
 благонамеренный 243
 благонравный 243
 благопокорный 243
 благоприветливый 243
 благоприличный 243
 благоприяженный 243
 благоразсудный 243
 благорасположение 244
 благорасположенный 243
 благоревнивый 243
 благородный 243
 благосердый 243
 благосклонный 243
 благословить 178
 благодсть 228
 благотворение 228, 229, 244
 благотворие 228, 229
 благотворительность 21, 226, 228, 229, 230, 233, 234, 235, 269, 270
 благотворительный 229, 234
 благотворительство 229
 благотворительствовать 234
 благотворити 228, 229
 благотворить 234
 благоуветливый 243
 благоусердный 243
 благочестивый 219, 221
 благочестие 109, 217, 269, 270
 благочинный 55, 126
 блаженный 90, 126, 175, 183
 ближний 54, 109, 111, 222
 блуд 263, 265, 267
 блудник 267
 блудница 267
 Бог 89, 173
 богоборец 54, 98
 богобоязненный 167, 218, 270
 боголюбивый 217
 боголюбие 217
 богوماз 175, 179, 180
 Богоматерь 90, 97, 98
 богомирный 217
 богомол 58, 175, 179, 183, 184
 богомолец 54, 58, 108, 184

- богомолье 109
 богоотступник 109
 богопокорный 217
 богочитание 217, 218
 богочитатель 218
 богочитательница 218
 богопреданный 217
 богоревнивый 217
 Богородица 90, 173
 Богородицын 103, 105
 богородичен 161
 богородичны 64, 98
 Богородичный 103
 богослов 112, 147, 148
 богословие 135
 богослужение 60, 112
 богоугодный 178
 богохульник 58, 110
 богохульство 110
 богохульствовать 110
 Богочеловек 89, 97, 98
 Богоявление 13, 67, 69, 98, 99
 богоявленский 103, 105
 божественный 111
 божество 192
 божница 108, 110
 брак 82, 83, 121, 126
 бракосочетание 83
 братья 151, 152, 155
 братство 111, 140
- В**
 вавилонское столпотворение
 190
 Введение 69
 Введение Богородицы во храм
 67, 68
 Вездесущий 90
 Великая пятница 78, 80
 Великая седмица 75
 Великая суббота 79, 80
 Великий понедельник 80
 Великий пост 77
 Великий четверг 78, 79
 великодушие 236, 237
 великомученик 90, 91, 97, 98,
 100, 156
 великомученица 90
 величание 64, 121
 венец 111
 венчать 168, 169, 178
 венчик 15
 вера 84, 86, 214
 вербная неделя 78
 Вербное воскресенье 68, 69,
 78
 веровать 166
 вероисповедание 104, 166
 вероотступник 54, 110
 вероотступничество 110
 верующий 58
 Ветхий Завет 53

вечерня 59, 62, 178
 вешелюбие 258
 взыскующие града 97
 викарий 54, 97, 100
 владыка 54, 56, 57
 Владычица 90
 внутриприходской 104, 105
 внутрицерковный 104
 водоосвящение 98
 водосвятие 98
 Воздвижение 67, 69, 72, 98
 Воздвижение Животворящего
 Креста Господня 67
 воздержание 214
 воздух 15
 Вознесение 68, 70, 97, 131, 195
 Вознесение Господне 68
 волонтер 234
 воплотить 88
 воплотиться 88
 воплощение 87, 88
 воскресенье 74
 воскресная школа 48
 воскреснуть 136
 восприемник 175, 179, 181
 врата 51, 122
 Всеблагой 90
 Всеведущий 90
 Всевидящий 90
 Всевластный 90
 Всевышний 90
 Вседержитель 90

Всемиловитый 90
 Всемогущий 90
 всенощная 61, 99, 112, 131
 всенощное бдение 61, 62, 97,
 98, 99
 Всесильный 90
 Вход Господень в Иерусалим
 68, 69
 выкрест 58, 97, 175, 179,
 182
 высокомерие 256

Г

гнев 269
 говельщик 59
 говенье 175
 говеть 131
 Голгофа 85, 97, 98
 гомосексуализм 265, 267
 гомосексуалист 268
 гонор 256
 горделивость 252
 горделивый 252
 гордостный 252
 гордость 13, 241, 251, 253, 254,
 269, 270
 гордый 252
 гордынный 252
 гордыня 251, 252, 253, 255, 256,
 270
 Господь 90, 173
 Господь Бог 89

- грех 85, 245
 греховный 109, 110, 113, 178
 грехопадение 152, 155
 грешник 55, 58, 112
 гуманизм 223, 225
 гуманность 223, 224
 гуманный 225
- Д**
- дароносица 52
 дарохранильница 51, 98
 двадцатка 103, 105
 двенадцатые праздники 67, 69, 97
 девятый час 59
 декалог 98
 демон 186, 187, 188
 деноминация 103, 104, 105
 День святой Троицы 68
 десакрализация 103, 104
 дискос 52
 добро 212, 213, 214
 добровольный 244
 добродейство 229
 добродетель 212, 213, 214
 добродумный 244
 добродушный 244
 доброжелательный 244
 доброласковый 244
 добролюбивый 244
 добромужественный 244
 добронравный 244, 246
 добропобедный 244
 добнорадный 244
 добросердечный 244
 добросовестный 244
 добротворительный 244
 доброумный 244
 доброхотный 244
 догмат 87, 116
 донор 234
 достоинство 250
 древо познания 97
 дух 203
 Духов день 68, 71
 духовенство 55, 57, 191, 192, 193
 духовная академия 48, 97, 98
 духовная семинария 194
 духовник 54, 55, 57, 135, 178
 духовное училище 48
 духовность 113, 140, 202, 269
 духовный 111, 178, 203, 206, 207, 208
 душа 203, 210
 душевный 203
 дьякон 54, 56, 57
 дьяконица 59
 дьяконство 100
 дьячиха 59
 дьячок 133

Е

евангелие 136, 151, 152, 155,
171

Евангелие 53, 171, 189

евангелизация 103, 104

евхаристия 97, 98, 99, 178

езуит 150

ектенья 64, 97, 98, 132

елеосвящение 97, 98, 99

епархиальная школа 49

епархиальное училище 49

епархия 48

епископ 13, 56, 57, 112, 128

епитрахиль 53, 128

Ж

жалостливость 228

жертвенник 131

З

завидовать 261

зависть 261, 271

заговенье 13, 128

закон 111, 120, 122, 126

законоучитель 113, 175, 179, 182

заносчивость 256

затвор 175, 183

затворник 108, 151, 152

заутрениа 62, 128, 131

звезда 52

звонарь 55, 150

златоискательство 258

златолюбие 258

зло 245

злость 258, 271

змий-искуситель 97

знамение 168

И

игумен 55, 57, 128, 178

игуменья 54

идол 150

иерей 55, 56, 129

иеродиакон 100

иеромонах 55

изограф 180

икона 51, 52

икономаз 180

иконописец 180

иконопочитание 103, 105

иконостас 51, 52

илитон 51, 98, 101

именинник 13, 64

иноверец 175, 182

иноверный 182

инок 57, 109, 110

инославный 183

иночество 110

иордань 97

иподьякон 55, 57, 98, 100

ипостась 87, 97, 98, 120

искупить 88

искупление 87, 88

искусственный 268

исповедание 111
 исповедник 55, 90, 161
 исповедовать 161
 исповедоваться 161
 исповедь 82, 83, 135

К

кадило 52, 178
 кадить 150
 камилавка 124
 канон 64
 канонизация 87
 канонизированный 104
 катавасия 65, 120
 катехизатор 103, 182
 катехизаторский 104
 катехизация 103, 104
 катехизис 157, 178
 католикос 54, 57, 100
 кафедральный собор 51
 келарь 100
 келейник 57, 100
 кичливость 256
 клир 55, 97, 100, 191
 клирик 55, 57, 100
 клирос 51, 52, 112
 клирошанин 57, 100
 клирошанка 15
 клобук 53
 клонирование 270
 ковчег 116
 колоколья 52

кондак 65, 98
 кондакарь 53, 54, 98
 конфессиональный 110
 конфессия 103, 104, 105
 копия 52
 корыстолюбие 258, 259, 260
 корысть 258
 крашенка 98
 крест 51
 крестить 153, 178
 креститься 142
 крестное знамение 97
 крестопоклонная неделя 78
 крещение 82, 112
 Крещение 67, 68, 70, 71, 82, 99,
 131
 Крещение Господне 67
 кроткий 240
 кротость 214, 240, 241
 куколь 53
 культ 192
 купель 52, 133
 купол 52
 кутейник 185
 кутья 175, 179, 185

Л

лавра 48, 128, 133
 лжица 52
 литургия 13, 59, 60, 132, 178
 лицемерие 269
 Логос 89

логос 98, 269
 ложь 269
 любовь 13, 21, 214, 216, 217,
 218
 Любодей 267
 Любодейство 263
 Любодействовать 264
 Любодеяние 263, 267
 Любостязанье 258
 Люцифер 186, 187

М

малодушие 15, 269
 манна 190
 мантия 53
 масляная неделя 77, 78
 масленица 13, 77
 мастурбация 267
 Матерь Божия 90, 97, 98
 матушка 59
 медовый Спас 72
 межконфессиональный 104
 мессия 164
 месяцеслов 140
 мизантропия 224
 милосердие 221, 222, 225, 226,
 227, 228, 234, 237, 238, 269
 милостыня 21
 милость 226
 минея 54, 97, 98
 миро 124, 132

миропомазание 82, 83, 112, 128,
 131
 мирской 111
 мирянин 175, 181
 митра 53
 митрополит 54, 57
 митрополия 48
 многолетие 65
 молебен 63, 112, 147
 молебствие 97, 146, 169, 175
 молитвенник 54, 58, 179, 183,
 184
 молитвослов 54, 98
 молитвословие 98
 молиться 142
 молчальник 151, 153
 монастырь 48, 156, 175
 монах 151, 180
 монашек 59
 монашество 156
 монашка 59
 мораль 202, 206, 207
 моральный 206, 207, 209
 мощи 151, 153
 мужеложство 263, 267
 мужество 237
 мученик 90
 мученичество 169
 мясоед 156
 мясопуст 77, 147, 161
 мясопустная неделя 75, 77

Н

набедренник 53
 набожный 58
 надежда 214
 надменность 256
 наместница 100
 напыщенность 256
 настоятель 55, 57, 112, 128, 178
 настоятельница 128, 130
 неверный 182
 неверующий 58
 неделя 75, 147
 Неделя ваий 78
 неделя милосердия 226
 неделя Православия 78
 неделя св. Иоанна Лествичника 78
 неделя св. Марии Египетской 78
 неделя св. Григория Паламы 78
 ненависть 269
 неопалимая купина 97
 неофит 58
 непорочное зачатие 97
 нестяжательство 259
 нехристь 176, 179, 182
 нецерковный 98
 нищелюбие 234
 новокрещенец 55, 58, 98, 100
 новообращённый 58
 Новый Адам 161

Новый Завет 53, 171
 нравственность 202, 204, 242, 270
 нравственный 202, 204, 205, 206, 208, 209

О

обедня 61, 112, 147
 обет 168
 обитель 108, 111, 164, 178
 обиход 54
 облачение 191, 194
 оглашенный 55, 58
 октоих 54, 98, 161
 омовение 153
 омофор 53, 98
 онанизм 268
 онанировать 267
 онанист 267
 орарь 53, 98
 орлец 98
 отец 55, 56, 111, 192, 193
 Отец Небесный 89
 откровение 111
 отпевание 81, 132
 отпуст 65, 98
 отшельник 151, 153, 180
 отшельничество 164

П

палица 53
 паломник 55, 58, 178, 180

- паломничество 153
 панагия 124
 паникадило 112, 133
 панихида 63, 64, 128, 131
 панихидствовать 105
 паперть 51, 52
 паремейник 54, 98
 паства 58, 108, 119, 176,
 179
 пастырь 166
 Пасха 13, 73
 пасха 131, 170
 патриарх 54, 57
 патриархия 48
 патриаршество 48
 педераст 268
 педерастия 268
 педофилия 267
 первый час 59
 песнопение 113
 Петров пост 77
 пилигрим 180
 Писание 165
 плащаница 52, 112, 131, 178
 повечерие 59, 63
 подаяние 270
 подвижник 122, 135
 подвижничество 169
 подворье 48, 176, 179, 183
 подряник 53, 130, 133
 подсвечник 52
 покаяние 83
 Покров 73, 126
 Покров Пресвятой Богородицы
 97
 полунощница 59, 63
 помазание 128, 161
 помазанник 54, 98, 135
 поминальница 105
 пономарь 55
 поп 129
 порок 245, 260
 поручи 53
 послушание 145
 пост 76, 112, 138, 142, 145
 постник 55, 58, 100
 потир 52, 98
 потоп 190, 195
 поцелуй Иуды 97
 праведник 21, 151, 154, 155
 праздник 66, 70
 прегрешение 110, 178
 предание 188
 Предвечный 90
 предстоятель 100
 прелюбодейство 263
 прелюбодеяние 13, 256, 263,
 266, 267
 Преображение 68, 70, 71, 72,
 97, 98
 преосвященный 56
 преосвященство 54, 56, 97, 100
 преподобие 56
 преподобномученик 90

- преподобный 90, 91, 112, 116,
 156
 пресвитер 55, 97, 98, 129
 Пресвятая 13, 90, 98
 Пресвятая дева 90
 Пресвятая мать 90
 Пресвятой 90
 престол 51, 125, 130
 пресуществление 85, 86, 98
 Пречистая 90, 98
 придел 51, 52, 112
 призрение 21
 приобретательство 259
 прислужник 54
 пристрастие 248
 притвор 51, 52, 112, 131
 приход 48, 108, 110, 178
 приходская школа 49
 приходское образование 49
 приходское училище 49
 прихожанин 55, 58, 161
 причастие 99, 112
 причаститься 137
 причастник 55, 58, 100
 причащение 13, 82, 99, 132, 135,
 161
 причетник 55, 128, 131
 причт 55, 57, 128
 провидение 166
 прозелит 100
 прокимен 65
 проклятие 123
 проповедник 193, 194
 проповедовать 131
 проповедь 131, 155
 пророк 90
 просвирия 176, 180
 проскомидия 65, 98
 протоиерей 55, 57, 128, 135
 протопоп 166
 прощёное воскресенье 77, 78,
 97
 прощёный день 78
 псалмист 100
 псалмопевец 100, 101
 псалом 147
 псаломщик 55
 псалтырщик 57, 98, 100
 псалтырь 53
 псевдорелигиозный 104
 пустынный 108, 176
 пустынь 110
 путеводная звезда 190
 Пятидесятница 68, 69, 131
- Р**
- Радоница 74
 Радуница 74, 98
 разврат 265
 расстрига 167
 регент 55
 религия 141
 риза 53, 119
 ризница 51, 52

- родительская суббота 74, 97
 Рождественский пост 77
 Рождество 67, 69, 71, 133, 142
 Рождество Богородицы 67, 70, 97
 Рождество Христово 67
 рукоблудие 267
 рукоположить 97
 ряса 53
- С**
- саккос 53, 98
 самолюбивый 248
 самолюбие 247, 249, 250, 251
 самомнение 256
 самонадеянность 256
 самоотвержение 237
 самоуважение 250
 самоуверенность 256
 самоуверенный 256
 самоутверждение 250
 сан 191, 194
 сатана 188
 светилен 161
 Светлое воскресенье Христово 73
 свечник 98, 100, 101
 своекорыстие 258
 святейшество 56, 97, 100
 святейший 56, 57
 святилище 51, 168
 святитель 97, 99, 100, 176, 183
 святительство 98, 100
 святки 80
 святой 21, 90, 99, 112, 159
 Святой Дух 90
 святой отец 56
 святотатец 58
 святотатство 166
 святцы 54, 112
 святые вечера 80
 священнейший 56
 священник 55, 57, 129, 191, 192, 195
 священнодействовать 111, 154
 Священное Писание 53, 171
 Священное Предание 189
 священномученик 90
 священнослужитель 54, 57, 169, 191, 192, 193
 священный 50, 171
 священство 55, 81, 83, 97, 100
 себялюбивый 248
 себялюбие 248, 251
 седмица 75
 секс 21, 265
 секс-бизнес 265
 секс-бомба 265
 секс-клуб 265
 секс-культура 265
 секс-меньшинство 265
 секс-символ 265
 сексуальная революция 267
 секс-фильм 265

- секс-шоп 265
 семинарист 147, 178
 семинария 48, 194
 серафим 91, 92, 133, 186, 187
 сердобольность 228
 синод 49
 синодик 54, 131
 скит 48
 скитник 100
 скопидомство 259
 скоромник 58, 100
 скоромный 176, 183
 скотоложство 263, 264, 267
 скуфья 53
 славолюбие 15, 269
 сладострастие 264
 служба 60, 166
 служебник 54, 132
 служитель 191
 служитель алтаря 190
 служитель культа 57, 190, 194, 195
 служитель религиозного культа 57
 служитель церкви 190
 смирение 21, 214, 240, 241, 270
 смиренник 241
 Собор 13, 73
 собор 49, 50, 51
 соборность 97
 соборование 82, 99, 117
 совесть 21, 210, 211
 содом 190
 содомия 263
 сожаление 221, 222
 Создатель 13, 89
 солея 51
 сострадание 221, 222, 225
 сострадательность 225, 228
 сочельник 112
 сочувствие 221, 222
 Спас 71, 72, 97, 178
 Спас мокрый 72
 Спас нерукотворного образа 72
 спасение 87
 Спаситель 89
 Спас-на-полотне 72
 спесь 256
 сплошная седмица 75
 спонсировать 234
 спонсор 235
 спонсоринг 234
 спонсорство 234
 сребролюбие 258, 259
 Сретение 67, 70, 97, 98, 178
 ставропигия 48, 98
 старец 120, 123, 126, 176, 179, 183
 старица 184
 стихарь 53
 стихира 65
 столпник 97, 100, 156, 178
 странничество 110
 страстная неделя 78

страстная седмица 75, 76, 78, 98
 страстной 78
 страстотерпец 90, 100
 страсть 245, 248, 260
 страшный суд 97
 стяжательство 260, 269
 суд божий 97
 схима 161
 схимник 54, 161
 схимничество 161
 сырная неделя 77, 78
 сырная седмица 75

Т

тайная вечеря 97
 таинство 81, 83, 178
 таинство бракосочетания 81
 таинство исповеди 81
 таинство крещения 81
 таинство миропомазания 81
 таинство причащения 81
 таинство священства 81
 Творец 89, 113, 168
 терпимость 269
 токсикомания 270
 трапеза 147
 трапезная 148
 трапезник 57, 100, 131
 требник 54
 третий час 59
 триединство 85

тризна 164
 трикирий 98
 триодь 54, 132
 Троица 13, 68, 70, 165
 Троицын день 68, 71
 тропарь 15, 65
 тщеславие 248, 256

У

угодник 90
 усопший 110, 114
 Успение 68, 70, 97
 Успенский пост 77
 Успеньев день 68, 71
 утреня 59, 62, 161

Ф

фелонь 53, 98
 Филантроп 232
 филантропия 230, 231, 232, 233,
 234, 235, 236

Х

херувим 91, 92, 133, 186, 187, 195
 херувимская песнь 65
 хиротония 135
 хоругвь 51
 хоры 53
 храм 49, 51, 154
 христианизация 164

христианин 58
христианство 117
Христос 89, 97, 138

Ц

Царь Небесный 89
целомудрие 214, 241, 242, 270
церковник 55, 112, 113, 117, 165
церковнослужитель 55, 57, 97,
100
церковность 178
церковный 210
церковный брак 83
церковный праздник 70
церковь 51, 143

Ч

час 63
часовня 51
часослов 154, 112, 128
часы 63
чванство 256, 269
человеколюбие 21, 211, 222, 223,
224, 225
человеконенавистничество 224
человечество 224
чёрная зависть 261, 262
чернец 180
черноризец 100, 109, 110
честный отец 56
чистый четверг 79

чревоугодие 270
чудотворец 90

Ш

шестой час 59

Э

эвтаназия 271
эгоизм 248, 251, 271
экзарх 54
экзархат 48, 111
экуменист 104
эсхатология 87

Ю

юродивый 90

Я

яблочный Спас 72

SPIS TABEL

Tabela 1. Rejestracja przykładowych synonimicznych jednostek konfesyjnych w słownikach radzieckich i współczesnych	99
Tabela 2. Przykładowe artykuły hasłowe leksyki konfesyjnej w słownikach DAL i BTS	101
Tabela 3. Różnorodność kwalifikacji leksemów konfesyjnych w słownikach epoki radzieckiej	108
Tabela 4. Egzemplifikacje zmian w klasyfikowaniu leksyki konfesyjnej w słownikach XIX i XX wieku	109
Tabela 5. Egzemplifikacje zmian w chronologicznej klasyfikacji leksyki konfesyjnej	113
Tabela 6. Przykłady artykułów hasłowych ilustrujących deideologizację i zmiany w klasyfikacji chronologicznej leksyki konfesyjnej	113
Tabela 7. Przykłady artykułów hasłowych ilustrujących zmiany w klasyfikacji chronologicznej i transformacje semantyczne leksyki konfesyjnej	113
Tabela 8. Przykłady artykułów hasłowych ilustrujących zmiany w klasyfikacji stylistycznej leksyki konfesyjnej	114
Tabela 9. Egzemplifikacje zmian w definiowaniu leksyki konfesyjnej w słownikach radzieckich i współczesnych	116

Tabela 10. Opisy słownikowe przykładowych leksemów ilustrujące powrót znaczeń konfesyjnych do współczesnych źródeł leksykograficznych	121
Tabela 11. Opisy słownikowe przykładowych leksemów ilustrujące uzupełnianie inwentarza znaczeń konfesyjnych we współczesnych źródłach leksykograficznych	124
Tabela 12. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie do definicji cechy semantycznej ‘przynależność konfesyjna’	128
Tabela 13. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie do definicji cechy semantycznej ‘funkcjonalne przeznaczenie’	130
Tabela 14. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie do definicji semantycznego elementu temporalnego	131
Tabela 15. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie do definicji cechy semantycznej ‘czynność związana z desygnatem’	132
Tabela 16. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie do definicji cechy semantycznej ‘skład desygnatu’	132
Tabela 17. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie do definicji cechy semantycznej ‘miejsce w hierarchii’	133
Tabela 18. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie do definicji elementu semantycznego ‘cecha zewnętrzna’	133
Tabela 19. Przykłady artykułów hasłowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie do treści definicyjnej wyrazów synonimicznych	135

Tabela 20. Przykłady opisów słownikowych leksyki konfesyjnej ilustrujących wzbogacanie części niedefinicyjnej artykułów hasłowych	136
Tabela 21. Przykłady artykułów hasłowych leksyki konfesyjnej ilustrujących włączanie noty encyklopedycznej	138
Tabela 22. Przykłady artykułów hasłowych ilustrujących różnicowanie i wyodrębnianie się znaczeń religijnych	142
Tabela 23. Leksem <i>церковь</i> w słownikach Skl. i Skl.2	143
Tabela 24. Egzemplifikacje znaczeń świeckich leksyki konfesyjnej w słownikach radzieckich i współczesnych	152
Tabela 25. Przykłady stylistycznej neutralizacji leksemów konfesyjnych opatrzonych w słownikach radzieckich kwalifikatorem <i>книжное</i>	164
Tabela 26. Przykłady stylistycznej neutralizacji leksemów konfesyjnych opatrzonych w słownikach radzieckich kwalifikatorem <i>разговорное</i>	165
Tabela 27. Przykłady podniesienia rangi leksemów konfesyjnych w słownikach przez opatrzenie ich kwalifikatorem <i>книжное</i>	166
Tabela 28. Przykłady obniżenia rangi leksemów konfesyjnych w słownikach przez opatrzenie ich kwalifikatorem <i>разговорное</i>	166
Tabela 29. Leksemy <i>безбожник</i> i <i>богобоязненный</i> w słownikach radzieckich i współczesnych	167
Tabela 30. Przykłady podniesienia rangi leksemów konfesyjnych w słownikach poprzez opatrzenie ich kwalifikatorem <i>высокое</i>	168
Tabela 31. Różnice w stylistycznej kwalifikacji leksemów konfesyjnych w słownikach BTS i OSz-4	169

Tabela 32. Rozbieżności w stosowaniu kwalifikatora <i>устарелое</i> dla leksemów konfesyjnych w słownikach radzieckich i współczesnych	179
Tabela 33. Leksemy <i>духовный, нравственный</i> i <i>моральный</i> w słownikach BTS i OSz-4	208
Tabela 34. Artykuły hasłowe leksemu <i>любовь</i> w słownikach Oż-73 i OSz-4	216
Tabela 35. Leksemy <i>благочестие, благочестивый</i> w słownikach XIX i XX wieku	219
Tabela 36. Leksem <i>благотворительность</i> w słownikach radzieckich	230
Tabela 37. Leksem <i>благотворительность</i> w słownikach końca XX wieku	233
Tabela 38. Leksem <i>самолюбие</i> w słownikach radzieckich i współczesnych	249
Tabela 39. Leksemy <i>гордость</i> i <i>гордыня</i> w słownikach radzieckich i współczesnych	254
Tabela 40. Leksem <i>зависть</i> w słownikach radzieckich i współczesnych	261

